Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Annette Østergaard Schultz

I ÉN OG SAMME BÅD

Lokal og regional kriseforvaltning under 1. verdenskrig

Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland

I én og samme båd

I én og samme båd

Lokal og regional kriseforvaltning under 1. verdenskrig

Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland

2007

© Annette Østergaard Schultz
og Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland

Tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s

ISBN: 978-87-89039-48-0

Udgivet med støtte fra
Johan Hvidtfeldts Forskningslegat og
Kjems-Fonden

Ved udgivelsen af denne bog er ophavsretsbestemmelserne søgt overholdt.
Skulle dette alligevel ikke til fulde være lykkedes,
kan man henvende sig til Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland,
Ll. Sct. Hans Gade 5, 8800 Viborg

Forside: Arne Ungermanns tegning, »Vi er alle i samme båd«, her gengivet fra forsiden af Notabene 1944.

INDHOLD

Forord 7

Ideal og realitet. Samhørighed og egoisme 9
Afgrænsninger i emne og geografi 14
Kildematerialet (med et lille kig ind på amtskontoret under verdenskrigen) 16
Simpel præsentation af aktørerne og deres umiddelbare interesser 22

Kriseforvaltningens organisering 25
Rammerne 25
Udmøntningen – i fugleperspektiv 31
Hovedstrategier i brødspørgsmålet 33

De kommunale prisreguleringskommissioner 36
Korn til markedet 37
Forbrugernes kommission? 38
Fællesudvalg 41
Et spørgsmål om kompetence 43

Kornordningernes fase 1: August 1914 – efteråret 1915 47
Den centralt styrede ekspropriering 48
Hvede 48
Rugen – med landbrugsorganisationerne på banen 48
Maksimalpris på rug 52
Det regionale kornopkøb 57
Statens medvirken ved indførsel af majs 61
Optimistisk opsummering i 1915 64

Fase 2. Efteråret 1915 – januar 1917 66
Én for alle og alle for én? 66
Landbrugsorganisationerne inddrages igen 66
Kornligningen 68
Valsemøllens mistænkeliggørelse af bønderne 73
Og bøndernes modangreb 77
Et nyt statsligt opkøb 79
Opfodring. Bønder på kant med loven 82
Bagerne i aktion for brødpriserne 86
A/S Valsemøllen får en plads i kriseforvaltningen 90
Majsnævnet oprettes 93
Opsummering vedrørende fase 2 94

Fase 3. Februar 1917 – september 1917 ..... **96**
Med sorteper hos korntilsynsmanden 98
Lokaladministrative reaktioner 99
Korntilsynsmændene og deres arbejde 102
Konjunkturudnyttelse og kædehandel 110
Vestjysk stemningsbillede april 1917 113

Fjerde og sidste fase: Fra august 1917 ..... **115**
De kommunale kornnævn 116
Kornloven 1917 117
Landbrug som skrivebordsarbejde 122
Lokale autoriteter draget i tvivl 124
Møllernævnets nedsættelse og indflydelse på kornordningen 1917 126
A/S Valsemøllens »sociale værdi« 131
Kornlov 1918 136
Klagelysten 1918 141
Ribe amt – et mønsteramt? 146

Sammenfatning vedrørende kornlovgivningens fire faser **148**

Kommunale dyrtids- og andre fordelende foranstaltninger **151**
Kommunale tolkninger af dyrtidsloven 152
Forsyning med kartofler 157
Brændsel til borgerne 158
Brørup 158
Lindknud 160
Jernved 161
1917: Regional styring? 161
Kommunens kommissionærer 164
Og amtets møllere 166
Grund til omfordeling? 167

Det er da også for galt, at... ..... **171**

Afslutning **180**

Litteratur og kilder **187**
Trykte kilder 187
Utrykte kilder 187

Noter **190**

Bilag: Nævns sammensætning december 1917 ..... **205**

FORORD

Interessen for det danske samfund under 1. verdenskrig stammer egentlig fra en undersøgelse i min studietid i begyndelsen af 1990'erne. Undersøgelsens emne var ikke-socialistiske faglige organiseringer ca. 1880-1920 og disse organiseringers indflydelse på den socialdemokratiske fagbevægelse.

Jeg gravede mig igennem kildematerialet i nogenlunde kronologisk rækkefølge. Ved 1. verdenskrig var det, som om jeg trådte ind i et andet samfund med en temmelig ubehagelig stemning. Værdisammenbruddet var næsten til at tage og føle på.

Arbejderbevægelsen led et værditab, da arbejdere i de krigsførende lande trods alle forudsigelser lod sig iføre uniform og marcherede i krig mod hinanden. Den danske arbejderbevægelse havde været en visionær, internationalt orienteret bevægelse. Nu lod det til, at den lukkede sig inde i en national væren sig selv nok.

Men næsten fysisk ubehag følte jeg, da jeg fortsatte mine kildestudier i bladet Den konservative Arbejder. Som nævnt indtraf dette i begyndelsen af 1990'erne, hvor fremmedhad og snæversynet intolerance ikke var samme hverdagskost som i dag, så bladets antisemitiske, hadske og prænazistiske tone chokerede rent ud sagt en ung og naiv student.

Fornemmelser, vil nogen sige, hører til på videnskabelighedens overdrev. Jeg finder det redeligst at gøre den indrømmelse, at en væsentlig motivation bag denne undersøgelse har været at lede efter lidt mere konkrete brikker til en forklaring på fornemmelsen af en ubehagelig stemning i verdenskrigens danske samfund.

IDEAL OG REALITET. SAMHØRIGHED OG EGOISME

»*Vi er alle i samme båd*«, sang Helge Kjærulff-Schmidt med slet skjult ironi i Hornbækrevyen 1944. Og var ironien ikke tilstrækkelig tydelig i sangens tekst,[1] ja, så viste Arne Ungermanns bagtæppe til revyen med al tydelighed karakteren af fællesskabet om bord. På nederste dæk slider arbejdere ved pumperne, mens magre børn og gamle, udslidte koner ser til. På øverste dæk drikker et godt og velbjærget ægtepar cocktails. Manden ryger cigar i en tilbagelænet stilling, der synes bestemt af vommens størrelse og dobbelthagernes antal. Imens danser to letpåklædte unge mennesker en nymodens dans. Moralen er flosset som sejlet på skibet: Man horer, drikker og slås.

Det var som nævnt i 1944, under besættelsen, men det synkefærdige skib sammenfatter vel også meget godt det billede, vi har navnlig af byerne under 1. verdenskrig. På den ene side gullaschbaronerne og deres højst tvivlsomme spekulation i krigen, på den anden side har også billeder af f.eks. lurvet klædte koner og børn, der samler tabte kulstykker i København, været med til at skabe et billede af verdenskrigens danske samfund. At man også under 1. verdenskrig havde en opfattelse af at være eller burde være i samme båd, kommer vi snart til. Bogens emne kan siges at være en afprøvning af, om billedet også passer på landdistrikterne. Levede husmænd og indsiddere et kummerfuldt sliderliv på nederste dæk, mens gårdmænd og proprietærer i stadig velstandsstigning slog sig løs på øverste dæk? Hvordan gik det med skibet, det vil her sige kriseforvaltningen, sprang boltene, eller klarede det skærene?

Også i forbindelse med 1. verdenskrig var der i Danmark en forventning om, at truslen udefra, krigen og krisen, ville give et øget sammenhold og en indre styrke i befolkningen. I et noget svulstigt sprog udtrykt således af forfatteren Helge Rode i efteråret 1914:[2]

»Sammenholdet, fortætningen, den fælles ånd og vilje gør, at krigen trods alt er ophøjet. Noget uhyre stort skabes. En mægtig følelse bruser gennem millionerne og binder dem sammen. I disse sublime øjeblikke erkendes det, at et folk i virkeligheden er ***et*** *levende væsen, og det lands befolkning, som ikke under nogen omstændigheder kunne føle dette, ville ikke længer være noget folk«.*

Også ud fra en mere nøgtern betragtning og endda i bagklogskabens klare lys herskede der i sensommeren 1914 *»en stemning af samhørighed«,* som embedsmanden K. Vedel-Petersen udtrykte det i 1931.[3]

Samtidig var K. Vedel-Petersen dog ikke blind for en anden effekt af krigsudbruddet og den usikre situation, nemlig et udbrud af egoisme: Man sikrede først og fremmest sig selv og sine, nogle skyndte sig at veksle seddelpenge til det værdifaste guld, andre hamstrede fødevarer og brændsel. K. Vedel-Petersen, der selv blev tjenestgørende i Det Statistiske Departements fordelingskontor i 1917, mente, at den praktiske administration i begyndelsen byggede på samhørighedsfølelsen. Men da risikoen for en dansk inddragelse i krigen svandt, veg samhørighedsfølelsen tilbage for egoismen, og i stigende grad måtte kriseforvaltningen i stedet søge at danne *»modvægt imod de enkeltes egoistisk betonede handlinger«.*

»Havesyge, pengegriskhed og ærgerrighed har erobret hjerterne« skrev Johannes Larsen i bladet Den Konservative Arbejder i november 1916. Men dermed hørte enigheden med K. Vedel-Petersen op. For Johannes Larsen var det ikke i kriseforvaltningen, at løsningen lå:

»Vi trænger til en fører, der kan ordne dette spørgsmål og som med kraft og myndighed kan tiltordne os: »Mennesket lever ikke af brød alene!« (...) han vil blive folkets fører, ja mere endnu, han vil blive fædrelandets redningsmand. Titusinder af øjne spejder efter ham. Titusinder af hjerter spørger: Vil han komme inden det er for sent«.

Nu er det tvivlsomt, om Johannes Larsen ligefrem havde titusinder af danskeres opbakning til sine synspunkter. Konservative arbejdere eksisterede selvfølgelig, ikke mindst på statslige arbejdspladser, men Johannes Larsen, der i 1915 meldte sig ud af Det Konservative Folke-

parti i protest mod dets middelmådighed,[4] var trods alt nok en smule forud for sin tid. Det er ikke overraskende, at han siden idealiserede Mussolini i bladet, ej heller at han var initiativtager til Dansk Forening til fremmedelementers Begrænsning. Foreningen havde til formål at dæmme op for den jødiske flygtningestrøm som følge af den russiske revolution.[5]

Men var Johannes Larsen ikke en typisk konservativ arbejder i 1916, snarere en slags avantgarde for højreradikale tanker, så var disse tanker dog fostret i verdenskrigens danske samfund. Og her var det ikke mindst netop uoverensstemmelsen mellem ideal og realitet, samhørighed og egoisme, som fik ham til at efterlyse en stærk mand, en fører.

Socialdemokraterne havde større respekt for demokratiet. Den etablerede arbejderbevægelse udfoldede som organisation betragtet også i vid udstrækning idealet, samhørigheden eller ansvarsfølelsen i forhold til almenvellet. I 1911 var der blevet indgået 5-årige overenskomster, som altså først udløb i 1916. De 5-årige overenskomster havde allerede i 1911 været en stor indrømmelse til arbejdsgiverne, men da krigen brød ud med de voldsomme prisstigninger til følge, turde overenskomsten have været uholdbar. Men det lykkedes i vid udstrækning fagbevægelsen at tøjle arbejderne. Klassekampen var så at sige sat på vågeblus i det mindste i den etablerede arbejderbevægelse, og selv ved overenskomsten i 1916 var forbedringerne for arbejderklassen beskedne. I 1916 blev Thorvald Stauning minister i en samlingsregering, der cementerede den politiske borgfred.

Samme samfundssind fra andre befolkningsgrupper mente arbejderbevægelsen dog ikke at finde. Også blandt de socialistiske arbejdere og deres talsmænd kan man finde udtryk for den oplevelse, at krigen og krisen havde ført til større egoisme og væren sig selv nok. J.P. Sundbo, der foruden at være redaktør og socialdemokratisk folketingsmand også var formand for prisreguleringskommissionen i Esbjerg, konstaterede fra folketingets talerstol efter krigen, at »den forretningsmæssige lugtesans« var skærpet under krigen. »Selv« blandt bønderne gjorde en uklædelig »smartness« sig gældende. Førhen kunne man opleve bondekonen, undertiden bag ryggen på

sin mand, give arbejderfamilierne i nabolaget en pøs mælk. Nu derimod tog de

»den sidste øre for mælken og køber klaver for pengene – man siger endda, at de somme tider køber 2 klaverer for symmetriens skyld«.[6]

Diagrammerne over den skattepligtige indkomst senere i bogen antyder, at der meget vel kan have været bønder, som fik råd til (mindst) et par klaverer. Andre kilder afdækker hos den fattigere landbefolkning glimt af en mistænksomhed og modvilje, som i hvert fald ikke tyder på, at husmanden stod i taknemmelighedsgæld til hverken gårdmanden eller hans kone.

Der kom ingen stærk mand til magten i Danmark hverken under eller efter verdenskrigen, men som i landene omkring os søgte den offentlige forvaltning at afbøde følgerne af varemangel og prisstigninger. Med lovgivning blev det også søgt at hindre spekulation i varemangelen, og det kan man vel godt sige var at søge at danne »modvægt mod de enkeltes egoistisk betonede handlinger«, som K. Vedel-Petersen udtrykte det.

Mislykkedes den offentlige kriseforvaltning i forsøget på at dæmme op for den økonomiske spekulation, som krigs- og krisetider ofte er grobund for? Det spørgsmål søger bogen at belyse ved at se på, hvordan kriseforvaltningen fungerede, ikke mindst på lokalt plan, hvor den for alvor blev oplevet og mærket af befolkningen.

Det er tesen, at kriseforvaltningens virkninger for landbefolkningen havde en effekt også på stemningen i befolkningen. Hvor det for byarbejdernes vedkommende er veldokumenteret og iøjnefaldende, at krisetiden betød en venstreradikalisering, er effekten på landet ikke iøjnefaldende hverken i umiddelbare politiske manifestationer eller i stemmeskred fra det ene parti til det andet. Det er heller ikke tidligere blevet undersøgt, om der kunne være andre former for stemningsskift. Hvordan blev kriseforvaltningen oplevet og mærket af landbefolkningen? Hvilke modstridende interesser måtte forvaltningen manøvrere sig igennem og hvilke blev eventuelt især tilgodeset?

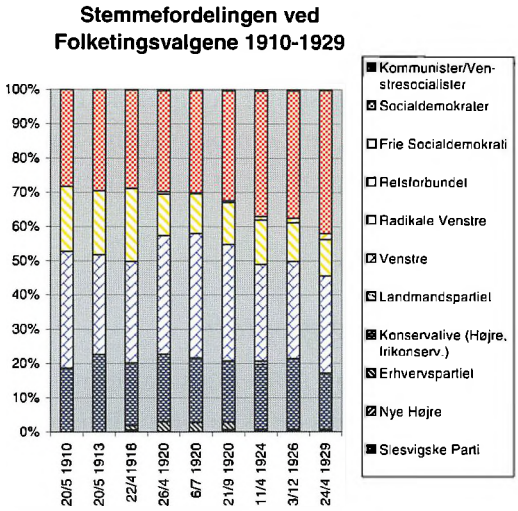

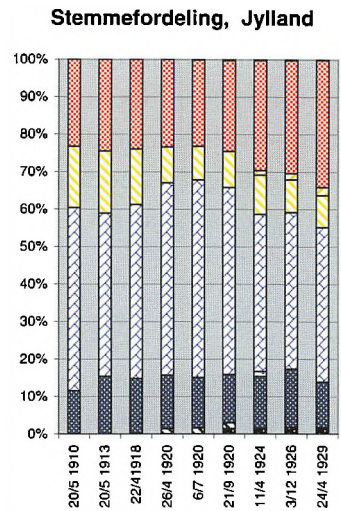

Venstreradikaliseringen af byarbejderklassen gav sig ikke primært udslag ved valgene. Den største venstreradikale bevægelse var syndikalisterne, der helt afviste, at der kunne opnås gevinster for arbejderklassen ad parlamentaisk vej. Generelt må det siges, at billedet af det parlamentariske Danmark fra 1910 til 1929 i fugleperspektiv ser ret stabilt ud trods verdenskrig, kongeligt »statskup« og påskekrise. Kun krusninger på overfladen er det set heroppefra. I 1918 fik Det Nye Højre (med bl.a. Johannes Larsen som medlem) ca. 0,5 % af stemmerne, størstedelen i hovedstadsområdet, hvor partiet fik 1,6 %. Et andet reaktionært parti, Erhvervspartiet, vandt noget større tilslutning med sin protest mod kriseforvaltningens langsomme afvikling og blev også repræsenteret på Tinge med fire mandater i 1920. Det var dog ikke udslaggivende i kampen om flertallet. Netop ved de tre valg i 1920 var venstrefløjen (her inkl. Det Radikale Venstre) en del fra de 50 % af af stemmerne. Man aner derefter det spinkle flertal i 1924, der resulterede i den første socialdemokratiske regering, en mindre reaktion i 1926 og den efterfølgende valgsejr i 1929. Procenttallene skjuler desuden et stadigt større vælgerkorps. I 1918 fik de 29-årige mænd valgret, og de valgretsindskrænkende opholdsbestemmelser og kravet om egen husstand bortfaldt. »Desuden fik kvinderne valgret«, som det hedder i Statistisk Årbog 1927. Ved valget den 21. september 1920 blev vælgerkorpset forøget med 25-28-årige samt med befolkningen i de nyligt indlemmede sønderjyske landsdele. I Jylland står »højrefløjspartierne«, inkl. Venstre, som forventeligt bedre end landsgennemsnittet, men bortset fra det er der tale om nogenlunde samme stabile billede.

Fremstillingen er ingen fyldestgørende behandling af den danske kriseforvaltning under 1. verdenskrig. Der blev lovgivet og reguleret på stort set hele varesortimentet, og lovgivningen førte til en eksplosiv vækst i såvel forvaltningens sagsdannelse som i dens personel. Derfor belyses kriseforvaltningen navnlig gennem ét, men meget vigtigt om-

råde, bøndernes levering af brødkorn til samfundshusholdningen og de samme bønders forsyning af foderstoffer. Det har også til dels været nødvendigt at indsnævre undersøgelsesfeltet geografisk. Det er her især Ribe amt, der har måttet holde for, selv om også andre amter er inddraget i undersøgelsen. Afgrænsningerne begrundes mere udførligt i næste afsnit.

Afgrænsninger i emne og geografi

Som antydet omfattede kriseforvaltningens fordelingsøkonomi alle basale livsfornødenheder og lidt til. Den fattede ikke sit greb med et enkelt snuptag, og det skete langt fra på en ensartet måde for alle varegrupper. Ser man hen over de hundredvis af cirkulærer, bekendtgørelser og love, synes administrationen snarere bestemt af det aktuelle magtforhold mellem producent, grosserer og forbruger (og vælger) i den enkelte branche end af en samlet overordnet politik.

Det samlede billede er flimrende, men en hovedhjørnesten i kriseforvaltningen var dog kornordningerne. Det er modeller og problemer i forbindelse med sikringen af det daglige brød til befolkningen i landbrugslandet Danmark,[7] som fremstillingen vil koncentrere sig om. Og det er navnlig aktører som bønder, møllere og foderstofimportører på den private side samt f.eks. korntilsynsmænd og kornnævn på den offentlige side, som kommer på scenen.

De forskellige kornordninger har også et stykke ad vejen disponeret fremstillingen. Men foruden kornordningernes enstrengede kronologiske, vertikale snit gennem kriseforvaltningen, vil et enkelt afsnit om dyrtidsforanstaltningerne tegne et mere bredt, horisontalt rids af den (land-) kommunale krisforvaltning særlig i tre udvalgte kommuner, Jernved, Brørup og Lindknud, alle i Ribe amt.

Geografisk vil dele af fremstillingen netop koncentrere sig om Ribe amt. Det valg er begrundet mere af praktiske end af saglige grunde. Det har på grund af kildematerialets omfang og karakter været nødvendigt at koncentrere analysen om et amt, hvor arkivet var relativt velordnet. Ribe amt kan, beliggende som det er i hjørnet af kongeri-

Alle ressourcer måtte udnyttes under krigen, også lyngen på den jyske hede. Aktieselskabet De Danske Blodmøller i Fredericia opførte i Dørslund pr. Brande en lyngmelsfabrik. Foto: Birgitte Låsby, Brande, ca. 1916. Lokalhistorisk Arkiv Brande.

get, grænsende op til den tyske grænse, næppe påstås nogen generel repræsentativitet. Indlysende er det f.eks., at udførselslovgivningen og bruddene på samme fik større vægt her end i amter inde i landet.

Det er dog spørgsmålet, om det overhovedet ville være muligt at finde et typisk amt. En del af kriseforvaltningen blev udlagt til amtmandens konkrete løsning og udmøntning, men især var konkrete problemer i høj grad bestemt af de regionale, landbrugsmæssige forhold. Kunne de sandede, vestjyske agre dårligt forsyne egnens møllere med hvede, så kunne befolkningen i det store og hele vide sig nogenlunde sikre på, hvis Gud ellers ville og vejret artede sig, at have kartofler nok til et godt stykke hen på foråret. Stik modsat var problemerne på den fede, sjællandske muld.

Der var (er) ikke kun naturgeografiske forskelle fra amt til amt, men også fra kommune til kommune. Kornopkøb og fordeling til møllere og bagere skete regionalt. Også hvad brændselsforsyningen angik, fik amtet et overordnet ansvar, men forvaltningen var dog i

højere grad udlagt til kommunerne. Derfor kom løsningsmodellerne til at afhænge af, om der var en tørvemose i kommunen, om der var store plantager – eller om kommunen slet ikke havde nogen mulighed for selvforsyning med brænde eller tørv.

Om Ribe amt kan det altså ikke påstås, at det er repræsentativt. Spørgsmålet er så, om amtet adskiller sig markant fra andre. Arkiverne for Viborg og Århus amter tyder ikke på det. Mere generelt kan en del af svaret findes i Indenrigsministeriets arkiv, hvor indberetninger med videre fra Ribe amt ligger side om side med det tilsvarende materiale fra andre amter. Journalsagerne i Indenrigsministeriet har på tilsvarende måde kunnet give løbende indtryk af forhold og problemer i andre amter.

Når der ses bort fra naturgeografiske forskelle og fra forskelle, som hidrører fra amtmændenes selvstændige praksis og en vis grad af administrativ frihed, så adskiller Ribe amt sig i nogen grad fra de øvrige ved relativt færre kommunale initiativer på baggrund af dyrtidslovgivningen – og relativt lidt flere, synes det, problemer med kornligningen efter høsten 1915. På den anden side er spektret af dyrtidsinitiativer i Ribe amt nogenlunde dækkende, ligesom samtlige problemtyper i forbindelse med kornligningen 1915 gik igen i andre amter.

Muligvis er kriteriet for udvælgelse af amt dog også en fejlkilde: Noget kunne tyde på, at ikke alene er arkivet mere velordnet, men at også administrationen fra 1917 var bedre organiseret. Da var der i amtet såvel som i andre amter blevet nedsat et amtsnævn, ved Ribe Amt i praksis ledet af amtsfuldmægtig Jens A. J. Voxlev.

Kildematerialet
(med et lille kig ind på amtskontoret under verdenskrigen)

Ved Ribe Amt blev opgaver og initiativer i forbindelse med kriseforvaltningen langt hen ad vejen journaliseret i amtets almindelige journal. Med den har man et vist overblik og en mulighed for at fremfinde i princippet alle sager, der er behandlet af amtet. Dette værktøj er under normale forhold noget selvfølgeligt for et amtsarkiv, men det er det ikke, når sagen drejer sig om krigstidens forvaltning. Det faktum,

Mælkevogne foran Esbjerg Mælkeforsyning 1912. De to første vogne fra venstre var privatejede salgsvogne og den tredie vogn var mejeriets. Den hentede mælk i Spangsbjerg, Fourfelt og Sædding og kørte mælk ud til forretninger i byen. Foto: N.M. Mathiesen, København, 1912. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

at en enkelt journalsag i Ribe Amts arkiv kan fylde flere pakker, og at sagerne i administrationen stadig hyppigere blev blandet sammen, er uskyldigt administrativt rod i sammenligning med forholdene i en række andre amter, hvor man på en række af kriseforvaltningens områder opgav at journalisere alle de indkomne sager og i stedet indførte en slags stakkesystem. I betragtning af den meget håndgribelige mængde af papir er begrundelsen for valget ikke ganske banal – selv om den kan være kedelig, og selv om valget af eksempel måske indebærer, at analysen tegner et billede af en administration, som var lidt mindre problematisk, end tilfældet var generelt.

På amtskontoret i Ribe var det indtil december 1917 først og fremmest den da 47-årige amtsfuldmægtig Jens Peter Rosenmeier, som ledede kriseforvaltningen, mens stiftamtmanden, Gustav Wilhelm C.H. Stemann, i disse anliggender for det meste holdt sig i baggrunden.

Fra 1. november 1915 fik Rosenmeier en vigtig sparingspartner på den anden side af amtsgrænsen. Her, ved Ringkøbing Amt, tiltrådte nemlig en ny amtmand, Viggo Rothe Haarløv. Haarløv var med sine 44 år en forholdsvis ung amtmand, og dertil bragte han frisk inspiration med sig fra et af kriseforvaltningens nervecentre, Indenrigsministeriets Kornkontor, hvor han havde været fuldmægtig og ekspeditionssekretær. Haarløv fik i øvrigt efter krigen den vigtige post som administrator for de sønderjyske landsdele og ledede dermed Sønderjyllands praktiske genforening med Danmark.

Jens Peter Rosenmeier blev juleaftensdag 1917 udnævnt til byfoged i Neksø, og det blev kollegaen, Jens A.J. Voxlev, som overtog opgaverne efter ham. Det faldt ganske naturligt i og med, at Voxlev allerede ved amtsnævnets nedsættelse i efteråret 1917 havde fået den vigtige post som nævnets sekretær og dermed også ledede det praktiske arbejde. Voxlev havde været fuldmægtig ved Ribe Stiftamt siden sit 25. år i 1904.

På amtskontoret var der mere end rigeligt at lave. Stort set al kontrol med produktion og forbrug gik via amtet, som på (primært) Indenrigsministeriets bud måtte indhente oplysninger fra herredsfogder, sogneråd og andre, midlertidigt nedsatte råd om snart dette, snart hint. Ved amtet skulle besvarelserne samles til en i ministeriet fordøjelig indberetning. Som en helt særlig og ny opgave måtte amtet efterhånden gå ind og opkøbe korn og dernæst sikre en retfærdig fordeling til møllere og bagere. Det betød en omfattende regnskabsførelse – og igen flere indberetninger til ministeriet. I december 1916 klagede amtsfuldmægtig Rosenmeier sin nød til regnskabsføreren i Indenrigsministeriets Kornkontor, og tonen var noget mindre formel end den gængse. Han meddelte,

»At regnskabet over rugkøb og rugsalg af høsten 1915 ikke hidtil har kunnet gøres færdigt her, fordi såvel fuldmægtige som kontorister er så optagne af andet presserende arbejde, at det ikke har været muligt at få dette regnskab ekspederet, hvorved bemærkes, at det i denne lille by ikke lader sig gøre at skaffe brugelig ekstrahjælp, hvilket har været forsøgt. En af kontoristerne har hidtil i sin fritid om aftenen arbejdet for mig i min egenskab af skolefondskasserer, men har for en måneds tid siden frasagt sig dette arbejde som uoverkommeligt. De vil heraf

kunne forstå, hvor optaget personalet er. Jeg håber dog, at det skal kunne lykkes at få dette regnskab indsendt inden jul«.

De sidste to sætninger er i konceptet streget over, men tilsyneladende ikke fordi brevskriveren er blevet betænkelig ved sin noget forbeholdne accept af ordren. Tværtimod. Næsten oprørsk fortsætter han:

»Noget egentlig regnskab for salget af amerikansk rug havde jeg ikke tænkt mig, at vi skulle afgive«.[8]

Også ude i kommunerne fik den øgede offentlige arbejdsbyrde følger. Sognerådene måtte gentagne gange søge kassekreditten forhøjet, og i Brørup blev der ansat lejet medhjælp til uddeling af sukkerkort og til udfyldelse af kornskemaer til brug ved ligningen. Jernved sogneråd øgede antallet af sognerådsmedlemmer fra fem til syv. I Lindknud havde sognerådsformanden hidtil fungeret som kasserer. Den dobbeltpost måtte sognerådet dele i marts 1915.[9]

Den centraladministrative papireksplosion overhalede den regionale med et par længder, men til gengæld var manglen på egnet arbejdskraft ikke samme store problem i København som i provinsen.[10] Journalsagerne i Indenrigsministeriets Kornkontor er omfangsrige, men ofte og til forskerens store held med en underinddeling, som gør dem overskuelige. Kornkontorets journal og en række journalsager (til og med 1917) er gennemgået.[11]

Samtidig med en organisatorisk forandring på det regionale plan i 1917 overgik en stor del af kornkontorets opgaver til Ernæringsrådet. For Ernæringsrådet er imidlertid kun bevaret en forhandlingsprotokol fra 1919.

For de offentlige myndigheders vedkommende er det vægtigste kildemateriale altså fundet i amtsarkivet og i Indenrigsministeriets Kornkontor.

Ligesom amtet i mange sammenhænge var et koordinerende led i forhold til centralforvaltningen, kunne herreds- eller byfogden være det mellem amt og de forskellige sogneråd. Stikprøver i et enkelt retsbetjentarkiv (Ribe Byfoged) viser dog, at det ikke fortrinsvis er her,

man skal finde kildemateriale til belysning af kriseadministrationen. Også i forbindelse med overtrædelser af kriselovgivningen havde amtmanden et afgørende ord: Frem til retsreformen i 1919 skulle han som i andre straffesager tage stilling til, om der skulle finde retsforfølgelse sted, og i amtet findes som regel blandt andet udskrifter af politi- og retsprotokoller.

På det lokale plan er forhandlingsprotokollerne for de tre sogneråd Jernved, Lindknud og Brørup gennemgået. Der eksisterer også forhandlingsprotokoller for enkelte nørrejyske prisreguleringskommissioner og kornnævn, men ikke for de tre nævnte kommuner. Protokollerne er snarest beslutningsprotoller, og overfladiske, som de dermed er, ikke det bedste kildemateriale til belysning af kriseadministrationens funktionalitet og virkning for befolkningen. Jeg har ikke i praksis fundet det relevant at inddrage f.eks. prisreguleringskommissionen i Ebeltoft, hvorfra en protokol er bevaret og gennemgået.

Materialet i sognerådsprotokollerne er suppleret med materiale fra især Ribe Amt til en belysning af de kommunale dyrtidsforanstaltninger. På dette område refererede sogneråd og amt ikke til Indenrigsministeriets Kornkontor, men til Kontoret for Kommune- og Næringssager. Her er fundet indberetninger om kommunernes udskrivning af tillægsskat, og ligesom Kornkontorets arkiv er også Kommunekontorets primært konsulteret for at få et indblik i, hvorledes kommunerne i Ribe amt stod sig i forhold til andre.

Kriseårenes virkning for den enkelte skatteyder kan aflæses i kommunernes skatte- og mandtalslister. I de tre nævnte kommuner er tilfældigt udvalgte enkeltpersoner fulgt fra skatteår til skatteår. Den undersøgelse havde ikke været mulig, hvis de nugældende kassationsregler havde været effektueret på perioden.

Som noget forholdsvis nyt blev forskellige faglige interesseorganisationer inddraget i kriseforvaltningen. Deres rolle er fortrinsvis eksemplificeret ved møllernes hovedorganisation og korn- og foderstofimportørernes fællesorganisation. Sidstnævnte finder man arkivalier fra i det omfattende og vægtige Grosserer-Societetets arkiv.

Rammerne for kriseforvaltningen var kriselovgivningen. Såvel Lovsom Ministerialtidende er gennemgået. Baggrunden for lovgivningen

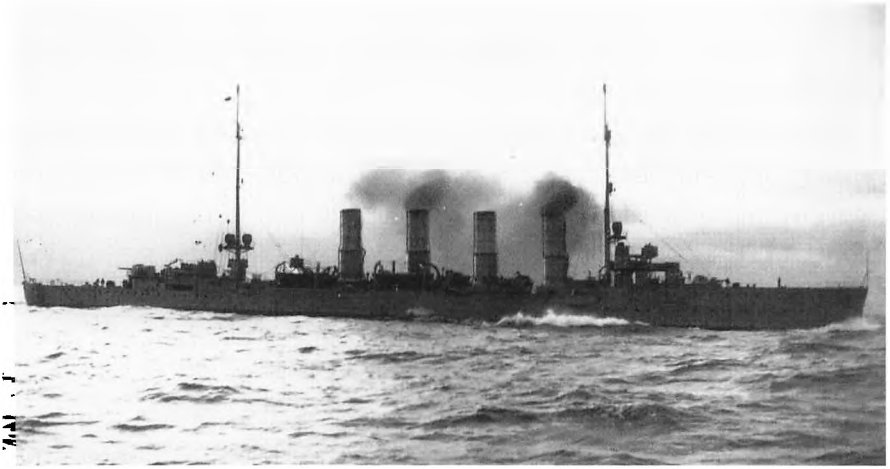

Et krigsskib i Nordsøen under 1. verdenskrig. Foto: Kromann 1914-1918. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

vil ofte kunne findes i den såkaldte hvidbog, *Den Overordentlige Kommission af 8de August 1914*, en samling af skrivelser vekslet mellem Indenrigsministeriet og kommissionen, pressemeddelelser, uddrag af forhandlinger – alt sammen til belysning af beslutningsgrundlaget for kriselovgivningen. Hvidbogen har især ydet et vigtigt kildemateriale til belysning af perioden før Kornkontorets oprettelse. Det var også i en fase, hvor kriseforvaltningen ikke resulterede i større lokale og regionale aktiviteter.

Ikke mange har hidtil givet sig i kast med det overvældende kildemateriale til verdenskrigens danske samfund og forvaltning. Men Jørgen Thomsen har i sin upublicerede prisopgave fra 1977: *Reguleringspolitikken i Danmark august 1914 til februar 1917 med særligt henblik på den indenrigspolitiske aspekter* benyttet blandt andet Indenrigsministeriets og Ove Rodes arkiver. Det samme har Tage Kaarsted i sin velskrevne Ove Rode-biografi. På samme måde har Chr. R. Jansen i *Korn, købmænd og kornkompagni* været en flittig bruger af blandt andet Grosserer-Societetets arkiv. Brugen af lokaladministrative kilder er dog ny. Men det har selvfølgelig en del at gøre med det frøperspektiv, som er anvendt her i bogen: Så vidt muligt at nå frem til, hvordan krisefor-

valtningen blev oplevet, primært af landbefolkningen. Amternes journalsager kan her i mange tilfælde afdække brudflader mellem administreret og administration.

Fugleperspektivet er om nogen anvendt af Einar Cohn i »hovedværket« om *Danmark under den store Krig* fra 1928. Her behandles kriselovgivningen med såvel den nationale som den internationale baggrund for den.

Simpel præsentation af aktørerne og deres umiddelbare interesser

Fremfor at kortlægge den lokale og regionale kriseforvaltning i alle dens facetter vil bogen koncentrere sig om nogle aktører eller grupper af aktører: Dels behandle deres rolle og dels forsøge at vurdere konsekvenserne af kriseforvaltningen for den enkelte gruppe.

Det er relativt klart, at forbrugeren er interesseret i lave brødpriser. Omvendt er bageren interesseret i høje brødpriser, men lave melpriser. Mølleren håber på høje melpriser, men lave kornpriser. Umiddelbart skulle landmændene så være interesseret i høje kornpriser. Og det var gårdmanden da også typisk, husmanden derimod ikke nødvendigvis. Små og store bønder havde langt fra altid fælles interesser. Husmandsbruget var drevet fortrinsvis med henblik på selvforsyning og i mindre grad på omsætning, mens bondegården først og fremmest producerede med henblik på salg. Husmanden måtte ofte købe sin såsæd og var derfor interesseret i lave kornpriser, mens bonden som sælger var interesseret i høje priser. Som vi skal se, var der dog også naturgeografisk bestemte interessekonflikter mellem husmændene i Øst- og husmændene i Vestdanmark.

Gårdmanden var som hovedregel interesseret i lave priser på foderstoffer som f.eks. majs. Importørerne af majs ville selvfølgelig gerne have den højest mulige avance på det indkøbte majs. Importeret hvede fra Argentina skulle også gerne sælges med fortjeneste. Og blot for at slutte ringen: Som forbrugere var importørerne dog i princippet interesserede i lave hvedebrødspriser. I princippet, fordi interessen i lave brødpriser spillede en mindre rolle, jo større ens ind-

I 1915 blev Hoven-Sønder Omme Landboforening stiftet. Her ses stifteren, Lærer H. Balle, sammen med sine to døtre i hjemmet. Ukendt fotograf ca. 1915. Egvad Egnshistoriske Samling.

komst var, og jo mindre en del der dermed gik til helt basale livsfornødenheder.

Forvaltningen, både den centrale, den regionale og den lokale, havde en interesse i at holde hjulene i sving, sikre forsyningerne og undgå galopperende prisstigninger.

Hver for sit område var interesseorganisationerne derimod fundamentalt set interesseret i prisstigninger, og for eksempel gårdmændenes organisation var ikke nødvendigvis interesserede i, at forsyningerne var sikrede. Ikke når det gjaldt (konkurrerende) argentinsk la plata hvede i hvert fald. Interessekonflikterne eksisterede, og formålet med kriseforvaltningens overordnede struktur var at afveje og så vidt muligt tilgodese alle parter – netop gennem inddragelsen af interesseorganisationerne.

Den svage part var forbrugerne, som til forskel fra importører og gårdmænd ikke havde noget direkte pressionsmiddel – og i princippet ingen organisation. Det var som arbejdere og som medlemmer af

de faglige organisationer, at forbrugerne fortrinsvis var *aktører*, der måtte tages med i betragtning. De samvirkende Fagforbund (DsF) havde 120.000 medlemmer i 1914 og var en, sammenlignet med udlandet, homogen og slagkraftig hovedorganisation. Netop i forbindelse med verdenskrigen, men allerede i sin vorden i forbindelse med den store arbejdsløshed omkring 1910, skete der dog en radikalisering af dele af arbejderklassen. I denne radikalisering lå også en opposition til Socialdemokratiets og den etablerede fagbevægelses politiske og faglige borgfred. Som verdenskrigen skred frem, ikke mindst fra 1917, blev det klart, hvad en radikalisering af arbejderklassen kunne føre til. Den sociale uro og optøjerne herhjemme fik ekstra brod af revolutionerne i Rusland og siden i Tyskland. Det var ikke kun af ren og skær retfærdighedssans, at det blev nødvendigt så vidt muligt at holde brød- og kulpriser nede.

KRISEFORVALTNINGENS ORGANISERING

Forvaltning består principielt af to ting: Rammerne, som udstikkes af regeringsapparatet, og udmøntningen, som central- og lokaladministration tager sig af.

Verdenskrigens udbrud betød udvidelser på begge niveauer, både der, hvor løsningsmodellerne blev udformet, og der, hvor modellerne blev ført ud i livet.

Rammerne

»§ 1. Indenrigsministeren bemyndiges til indtil videre at træffe foranstaltninger til regulering af prisen på levnedsmidler og varer, derunder mod fuld erstatning at lade staten overtage sådanne levnedsmidler og varer, som det er af betydning for samfundet at have rådighed over.

Købesummen for varer, som staten måtte overtage, fastsættes af kommissioner, hvis virksomhedsområde og sammensætning bestemmes ved kgl. anordning.

§ 2. Denne lov træder straks i kraft«.[1]

Så få var ordene i den lov, som kom til at danne grundlaget for hele kriseforvaltningen. Dets betydning var imidlertid ikke engang indenrigsminister Ove Rode helt på det rene med i de første augustdage, da han udformede loven. Den konkrete anledning var bornholmernes ængstelse for alene at skulle leve af røget fisk.[2]

Loven og dens udmøntning blev imidlertid det hidtil stærkeste regulerende indgreb fra statsmagtens side, og den gjorde, som Tage Kaarsted udtrykker det, indenrigsminister Ove Rode til landets mægtigste mand.[3]

Siden 1880'erne havde statsmagten blandet sig på flere og flere områder. Den teknologiske udvikling inden for kommunikation fordrede således også administrativ aktivitet. Med industrialiseringen fulgte sociale problemer at tage hånd om, og staten begyndte fra århundredskiftet også at støtte særlige initiativer af en vis almen interesse:

Oprettelse af husmandsbrug, grundforbedringsarbejder, boligbyggeri osv. En del af de nye opgaver blev taget op på tilskyndelse af erhvervsorganisationer, og et samspil mellem erhvervsorganisationerne og statsmagten var i gang før verdenskrigens udbrud.[4]

Ideen om at nedsætte kommissioner og inddrage erhvervsorganisationerne ved løsning af nærmere definerede opgaver var heller ikke ganske ny og uprøvet. I 1886 var der blevet nedsat et jernbaneråd til bistand for Statsbanestyrelsen. Af de 23 rådsmedlemmer blev 19 udpeget blandt personer, der var indstillet dertil af erhvervsorganisationerne. I 1892 var et sygekassenævn blevet nedsat. Det førte tilsyn med de statsanerkendte sygekasser. I 1901 oprettedes Arbejdsrådet, som blev oprettet samtidig med Arbejds- og Fabrikstilsynet. Arbejdsmarkedets to hovedorganisationer, DsF og DA, havde indstillingsret til rådet.[5]

I 1914 var der således i alt 18 nævn og råd i tilknytning til centraladministrationen. Professor Edv. Lehmann vurderede i 1919:

»Til al lykke var denne vej (kommissionsnedsættelse o.lign.) efterhånden så vel banet, at den ved verdenskrigens udbrud kunne udnyttes som hovedvej«.[6]

En hovedvej blev det, og de 18 råd og nævn blev hurtigt til betydeligt flere. Af disse var den kommission, som blev nedsat ved kongelig anordning af 8. august med umiddelbar henvisning til løfteparagraffen i loven af 7. august 1914, Den Overordentlige Kommission, den væsentligste og den overordnede. Til kommissionen knyttedes en række nævn, et bagernævn, et brændselsnævn, et brændselsolienævn, et byg- og maltnævn, et carbidnævn, et cementnævn osv. osv. Den Overordentlige Kommission mente selv i 1917 at måtte nævne 34 nævn og råd, der alene havde opgaver i forhold til kriseforvaltningen.[7] Dertil kom en række underudvalg under kommissionen.

»Det er ikke nemt med det krigsvæsen«, lød et hjertesuk fra proprietær Kr. Tovborg Jensen i januar 1918. Tovborg Jensen var også medlem af Det Radikale Venstres hovedbestyrelse, men det var nu i denne forbindelse mest som avler af sædekorn, at han skrev til Ove Rode. Det var nemlig efter et halvt års venten ikke lykkedes at få frigivet sæde-

kornet til salg som sædekorn, og det endte måske med, at avlerne for at opfylde deres leveringsforpligtelser til staten blev tvunget til at levere sædekornet som almindelig brødkorn. Og havde bønderne så ikke mulighed for at købe ordentligt sædekorn til foråret, fik det store konsekvenser for den efterfølgende høst.

»Grunden er velsagtens nogen misundelse mellem det stående landbrugsudvalg, Udvalget af 4. April, Ernæringsrådet og hvad ved jeg«.[8]

Underskoven af råd, nævn og udvalg kunne være uoverskuelig selv for en mand som Tovborg Jensen, og måske endda også for rådene selv.

Der er ingen tvivl om, at verdenskrigens udbrud betød et sporskifte i statsforvaltningen, selv om der, situationen taget i betragtning, *ikke* var tale om noget brud i forhold til en allerede igangværende udvikling. Organisationerne blev inddraget i en grad, som de ikke tidligere havde været det. Samtidig fik Indenrigsministeren ikke alene udvidede magtbeføjelser, men også det apparat, som var knyttet til Indenrigsministeren, svulmede kraftigt op. Opgaverne blev flere, men administrationens vækst gav samtidig i sig selv en noget anden balance i forholdet mellem den udøvende og den lovgivende magt.

»Det er en højst ejendommelig situation, vi nu efterhånden er kommet ind i, » bemærkede medlem af Folketinget for Højre, Julius Schovelin, allerede i september 1914, *»først når et lovgivningsemne er indtrådt i det stadium, at (...) sagens gennemførelse kræver huj og hast, bringes lovforslaget på Rigsdagens bord, og Rigsdagen sættes således under surcoup af den usædvanlige situation, hvori verden for øjeblikket befinder sig. Dette ville med andre ord sige, at Rigsdagen faktisk har delegeret den lovgivende myndighed til regeringen og de af denne nedsatte kommissioner«.*[9]

Den Overordentlige Kommission var som nævnt langt den vigtigste af de mange kommissioner, og dens medlemmer blev da også udvalgt med omtanke af indenrigsminister Ove Rode selv. Medlemmerne havde hver deres organisatoriske ståsted, men frem for at lade organisationerne selv udpege medlemmerne af Den Overordentlige Kommis-

sion og dermed gøre medlemmerne bundne måske af et mandat, ønskede Rode så fri en diskussion i kommissionen som muligt.[10]

Til formand og uden for organisationerne udpegede han Christopher Hage, gennem 20 år medlem af Folketinget, først for den radikale del af Reformpartiet (Venstre), siden for Det Radikale Venstre. Fra 1901 til 1905 havde han været finansminister.

Grosserer Herman Heilbuth, der var medlem af Grosserer-Societetets Komite, var en anden af Rodes politiske meningsfæller i kommissionen.

Alexander Foss kunne derimod ikke siges at være Rodes partisoldat. Foss var en markant og aktiv højrepolitiker. Han var dansk industris førstemand, en drivende kraft i både Industriforeningen og Industrirådet. Selv var han medindehaver af F.L. Smidth & Co. Foss gav med sin autoritet kommissionen pondus og var byerhvervenes arbejdsgivere en agtet repræsentant.

Skibsfarten var repræsenteret af skibsreder D. Lauritsen og møllerne af dampmøller V. Lund, der også var medlem af Grosserer-Societetets Komite.

For landbrugets vedkommende udpegede Rode gårdmændenes P. Th. Nielsen, der blev den måske mest ivrige modstander af reguleringspolitikken. Han var medlem af Folketinget for Venstre og en af I.C. Christensens mænd. Husmændene var repræsenteret med en for dem lige så central skikkelse, Niels Frederiksen, nyvalgt folketingsmedlem for Det Radikale Venstre.

Også på arbejderside var repræsentanterne fremtrædende og agtede. Først og fremmest var der forstandigheden selv, Jens Jensen, der i 1898 havde stået i spidsen for dannelsen af De Samvirkende Fagforbund og siden var blevet Københavns første socialdemokratiske borgmester. Den anden socialdemokrat var Fr. Andersen, rådmand i København og forvalter ved Arbejdernes Fællesbageri i København.

Byen, landet, arbejderne og arbejdsgiverne var repræsenteret med disse ni medlemmer. Derudover udpegede Rode højremanden og nationaløkonomen L.V. Birck samt generalintendant C.E.V. Franck af hensyn til forsvarets forsyninger. Kommissionens sekretær blev

kontorchef i Indenrigsministeriet, Fr. Martensen-Larsen, der i øvrigt også havde stemmeret i kommissionen. Som embedsmænd måtte Martensen-Larsen og til dels også Franck forventes at følge ministerens synspunkter. Rode risikerede altså næppe at få et flertal imod sig.[11]

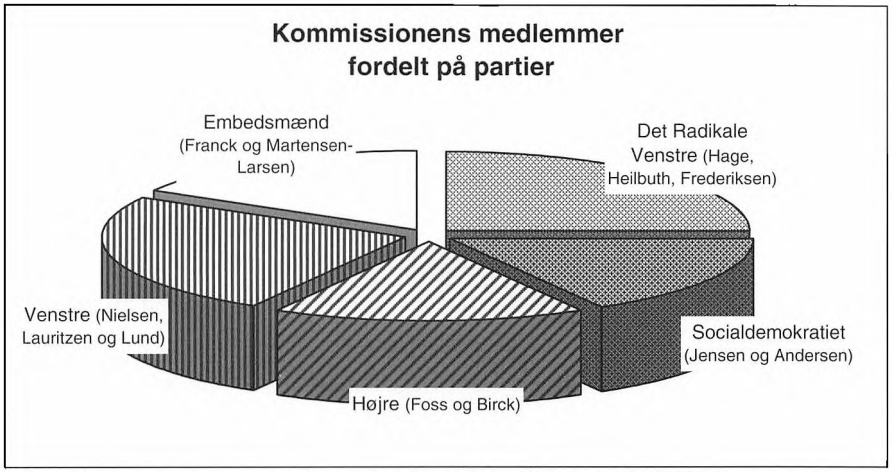

Samme hånd i hanke med de mange øvrige og mindre centrale råd og nævn havde Ove Rode ikke. Nogle af dem ser ud til at være mere eller mindre selvbestaltede på erhvervenes eget initiativ. Der blev stor forskel i sammensætningen af dem, men generelt var der langt mellem arbejderrepræsentanterne. Her er Bagernævnet en undtagelse med to repræsentanter valgt efter indstilling fra Bageri- og Konditoriarbejdernes Forbund og med C.C. Andersen som repræsentant for Arbejdernes Fællesbageri i København. Selv om C.C. Andersen i denne sammenhæng var en slags arbejdsgiver, så kan den socialdemokratiske landstingsmand nok regnes med blandt arbejderrepræsentanterne. Over for disse tre stod seks arbejdsgiverrepræsentanter, fem valgt efter indstilling fra Den danske bagerstands Fællesorganisation, en efter indstilling fra De sammensluttede Fælles- og Andelsbagerier i Danmark.

En række nævn bestod udelukkende af branchens arbejdsgivere, direktører, grosserer m.v. De blev altså nærmest dannet, fordi erhvervslivets arbejdsgivere ønskede at få indflydelse på kriseforvaltningen,

mens andre blev nedsat på Den Overordentlige Kommissions initiativ.[12] At begge typer var repræsenteret på Den Overordentlige Kommissions liste over nævn antyder, at erhvervslivets ønske om indflydelse langt hen ad vejen blev tilgodeset, også selv om kommissionen ikke selv havde anset det for nødvendigt at nedsætte et sådant nævn. Det betød dog principielt en skævvridning i balancen mellem hensynet til erhvervslivet og landbrugets producenter og hensynet til forbrugerne. Et »Udvalget til varetagelse af forbrugernes Interesser« eksisterede dog også[13] – 1915, men tilsyneladende ikke i 1917. Udvalgets gennemslagskraft har kun sat sig ganske få spor i det gennemgåede kildemateriale.[14]

I bilag 1 findes sammensætningen af alle de nævn og udvalg, som Den Overordentlige Kommissions Sekretariat mente at burde nævne. F.eks. figurerer Industrirådets Fedtfordelingsnævn her på linje med Ernæringsrådet, et centralt og centraladministrativt nedsat organ. Listen over de mange nævn (en del med meget specifikke arbejdsområder) er interessant i sig selv, men ikke mindst er deres sammensætning interessant, fordi de blev anerkendt som samarbejdspartnere for Den Overordentlige Kommission. Hvor der er embedsmænd med i udvalgene, indikerer det formentlig en vis indblanding fra forvaltningens side i forbindelse med nedsættelsen og dermed også en vis kontrol. I mange tilfælde er sammensætningen dog ganske ensidig,

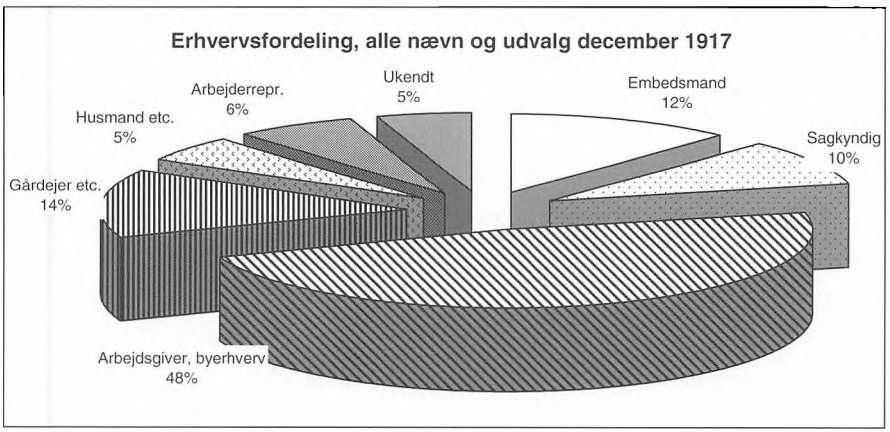

ikke mindst til fordel for industri og handel. Set under ét og i procent fordelte nævn og udvalgsmedlemmerne sig som vist på modsatte side.[15]

Tilsammen udgør repræsentanterne for befolkningens store flertal af arbejdere og husmænd 11 %. Til sammenligning er den mindste befolkningsgruppe, arbejdsgiverne i byerhverv, repræsenteret ved 48 %. Set i det perspektiv skulle der en del politisk vilje i regeringen til for at give forbrugerinteresserne en chance.

Politisk vilje havde regeringen uden tvivl, dels fordi det var nødvendigt for at bevare social ro og stabilitet, og dels fordi det var en del af Det Radikale Venstres ide at sigte mod en udjævning af klasseskellene. Man kan sige, at hele reguleringspolitikkens hovedformål var at tilgodese forbrugerne, og at deres interesser altså blev varetaget af regeringen.

Udmøntningen – i fugleperspektiv

Under det principielle niveau med Den Overordentlige Kommission og underskoven af nævn og råd var der så det administrative apparat, der havde forbindelse med lokaladministrationen på kommunalt og regionalt plan: Indenrigsministeriets Kornkontor og fra 1917 Ernæringsrådet og siden også Statens Brødkornadministration. Kornkontoret havde med hele den indenlandske regulering af vareudbud og priser at gøre, altså ikke kun korn, mel og brød.

Med Ove Rode i spidsen fik Indenrigsministeriet således opgaver, som vel nok strakte sig ind over, hvad man skulle have troet ville blive Landbrugsministeriets ressort. Også andre ministeriekontorer, under Justitsministeriet og Udenrigsministeriet, havde dog opgaver i forhold til kriseforvaltningen.

På lokalt plan oprettedes prisreguleringskommissioner (se senere) og i løbet af krigen en række andre udvalg og nævn, der administrerede forskellige ordninger, ofte knyttet til en enkelt varegruppe.

Opbygningen af dette lokaladministrative hierarki fulgte til en vis grad de forskellige kornordninger, fordi beslutningstagerne prøvede flere modeller af. I første omgang var det sognerådet, som stod for kornligningen.

I marts 1917 forsøgte man sig med indførelsen af korntilsynsmænd, førend man endelig forud for den nye høst 1917 lod indføre kommunale og regionale kornnævn. Den organisering af kornligning m.v. holdt stort se krigs- og krisetiden (indtil ca. 1921) ud.

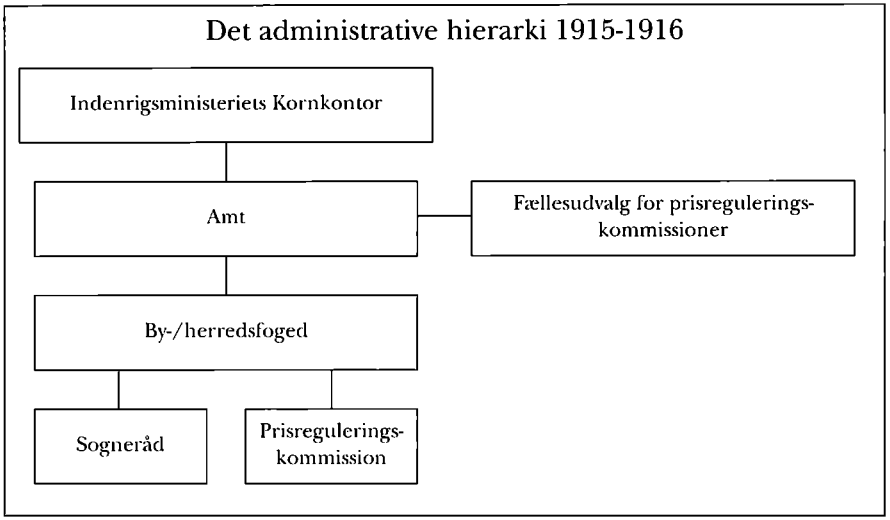

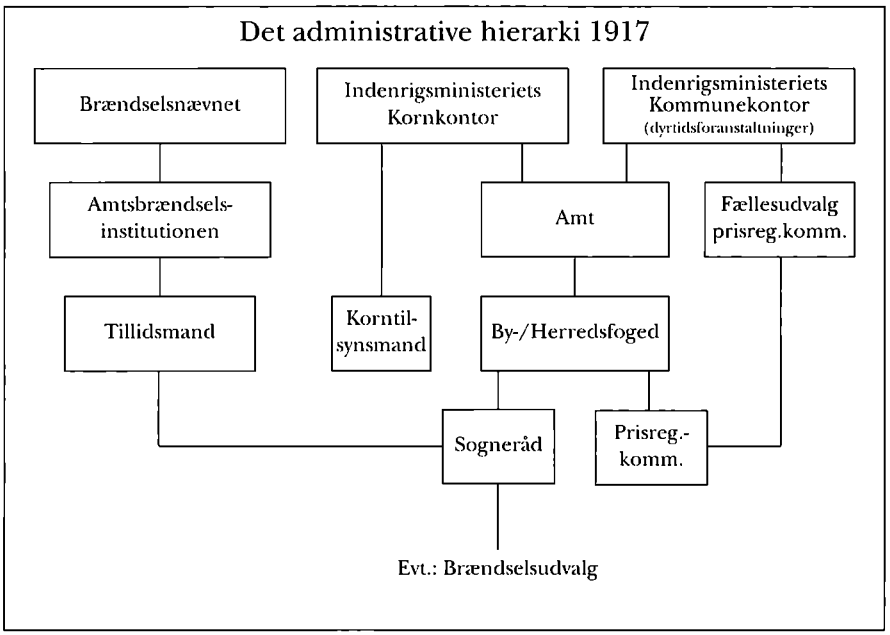

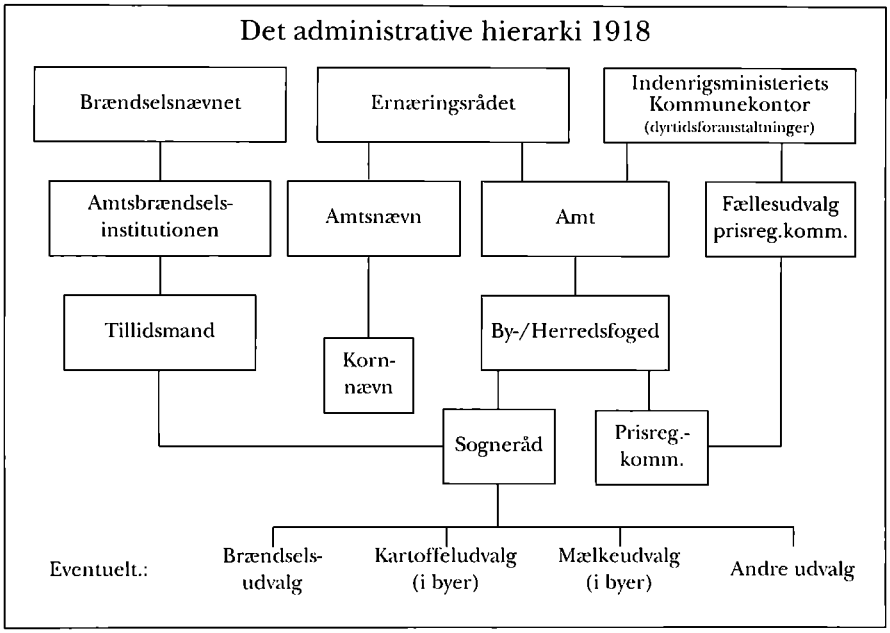

Hovedstrategier i brødspørgsmålet

Før fru tobaksarbejder Oda Jensen kan sætte brød på bordet for sin familie, skal en række forudsætninger være opfyldt: Bonden skal have såsæd for at få afgrøde på sine marker. Vejret skal arte sig nogenlunde, så høsten bliver god (og kornpriserne dermed nogenlunde overkommelige). Kornet skal tærskes af halmen. Et tærskeværk kræver brændstof, f.eks. petroleum. Bonden skal beslutte sig for at sælge kornet til en møller. Det kan forudsætte, at han har andre ting end korn at fodre sine svin og kreaturer med – f.eks. at det er muligt at købe importerede foderstoffer som majs og soyakager. Det betyder, at der skal være en korn- og foderstofimportør, der er villig til at investere penge i en fremmed ladning foderstoffer og at lade det fragte i farvande, der også besejles af krigsfartøjer. Når bonden beslutter sig for at sælge kornet til mølleren, skal denne ligeledes ofte bruge kul eller olie for at få malet kornet til mel (og risikovillige importører er igen en forudsætning). Mølleren skal se en interesse i at afsætte dette mel til en bager, som igen typisk bruger kul til at opvarme sine ovne med. Når

Udnyttelsen af de indenlandske brændselsressourcer blev intensiveret under krigen. Her graves der brunkul på Harrildgård, Brande. Foto: Atelier Moderne v. P.M. Petersen, Herning, ca. 1916. Lokalhistorisk Arkiv, Brande.

bageren har bagt brødet, ja – så skal han selvfølgelig helst sælge det til en pris, som fru Oda Jensen kan betale.

Det var balancen i denne treenighed – forsyningen af korn, foderstoffer og brændsel (især kul) – som kriseforvaltningen skulle forsøge at opretholde, og der blev i vekslende omfang anvendt stok og gulerod over for de implicerede. En forudsætning for at lægge strategier var dog at have det korrekte overblik over forsyningssituationen. Det indebar i brødspørgsmålet optælling og opmåling af korn- og mellagre hos såvel bønder som møllere og beregninger over, hvor stort behovet for de forskellige melsorter var frem til den kommende høst. Det Statistiske Departement var med bistand fra lokale myndigheder som sogneråd og prisreguleringskommissioner travlt beskæftiget med optællinger og beregninger gennem hele krigen.

Blandt befolkningsgrupperne var det især bønderne, der fik stokken at mærke med opfodringsforbud og tvungen levering af korn.

Guleroden kunne her være et tilbud fra staten om et bytte af korn for majs. Importørerne derimod fik krigsassurance og støtte til at trodse krigstilstandene og holde gang i importen, hvor det var muligt. Først i foråret 1917 med lovgivningen imod utilbørlig udnyttelse af konjunkturerne og kædehandel følte de sig som importører vel egentlig ramt af indskrænkninger (bortset naturligvis fra dem, som krigen i sig selv gav). Eksportvirksomheden blev derimod hårdt ramt lige fra krigens udbrud med udførselsforbud på en lang række varer, herunder brødkorn. Møllere og bagere fik i første omgang en vel dem egentlig ganske kær rolle: Nemlig at meddele, hvis de ikke kunne skaffe korn og mel til deres virksomheder. I 1917 måtte møllerne dog gå ind på en særlig kontrakt med staten om levering af ganske bestemte mængder mel, hvis de skulle gøre sig håb om at kunne købe brændsel til deres møller.

Også hvad prisdannelsen angik, strammedes garnet »fra neden« i produktionskæden med maksimalpriser først på rug (31. december 1914) og hvede (28. januar 1915), og siden mulighed i amterne for maksimalpris på mel og brød. Det var altså igen bønderne, som først måtte holde for.

Udviklingen »fuldendtes« med indførelse af rationering af hvede- og rugbrød foråret 1917, ligesom i øvrigt en lang række varer blev rationeret i løbet af 1917.

DE KOMMUNALE PRISREGULERINGSKOMMISSIONER

Til forskel fra en række andre kommunale nævn eller institutioner virkede prisreguleringskommissionerne stort set gennem hele verdenskrigen og så godt som uafhængigt af kornligningsmodeller. Derfor her et vue over kommissionernes virksomhed og rolle.

Tre uger efter nedsættelsen af Den Overordentlige Kommission udstedtes anordningen om nedsættelse af kommunale prisreguleringskommissioner. Kommissionerne skulle være Den Overordentlige Kommission og andre statslige myndigheder behjælpelig i forsynings- og prisspørgsmål.[1] Kommissionerne var bemyndigede til, når Indenrigsministeriet anså det fornødent til et konkret formål, at indhente oplysninger hos landbrugerne om avlen.[2]

Det blev imidlertid købstadskommissionerne, som fik de første konkrete opgaver. Med Indenrigsministeriets to cirkulærer af 25. og 26. november 1914 blev kommissionerne pålagt dels at indsamle oplysninger om det generelle prisniveau, dels at udfylde skemaer til belysning af arbejdsløsheden og pege på, hvilke kommunale arbejder der kunne skabe beskæftigelse også uden for kommunen. Kommissionerne anmodedes i den forbindelse om at samarbejde med Direktoratet for Arbejdsanvisning.[3]

De første maksimalpriser blev indført på råvarer, men fra maj 1915 blev der også lagt et prismæssigt låg over flere varer i detailhandelen. Det blev i mange tilfælde overladt til amterne at vurdere nødvendigheden af og eventuelt at fastsætte en maksimalpris på forbrugsvarer. De kommunale prisvogtere fik her en oplagt opgave med sikringen af maksimalprisernes overholdelse. Blev kommissionen en overtrædelse vár, skulle der i grove tilfælde ske anmeldelse til politiet.[4]

Tremandskommissionerne bestod i landkommunerne af sognefogden,[5] i købstæderne et medlem valgt af byfogden, både i byerne og på landet valgte kommunalbestyrelsen kommissionens andet menige medlem, mens indenrigsministeriet udnævnte det tredje medlem, som blev formand. Man ser ofte, at det i landdistrikterne var sogne-

rådsformanden, som var udpeget.[6] Men der var absolut ikke nogen automatik deri. Indenrigsminister Ove Rode havde før udnævnelsen indstillet til de radikale redaktører og hovedbestyrelsesmedlemmer at foreslå kandidater til kommissionsformandsposterne. I Ringkøbing amt var der ingen radikal redaktør (endnu) og kun ét radikalt hovedbestyrelsesmedlem, nemlig førnævnte Kr. Tovborg Jensen. Han kunne til gengæld straks pege på et par »husmænd (og gårdmænd)« i hver kommune i Lemvigkredsen og lovede bl.a. ved hjælp af sine fæller i bestyrelsen for De samvirkende Landbo- og Husmandsforeninger i Ringkøbing Amt at udfylde resten af amtskortet. For 3-4 kommuners vedkommende måtte han dog melde pas. For købstædernes vedkommende anbefalede han fortrinsvis socialdemokrater.[7]

Korn til markedet

I landkommunerne fik kommissionerne, som vi senere skal se, i de første måneder af 1915 det hverv at hjælpe amtmændene med at udpege landejendomme, hvor der med mindst mulig ulempe for landbrugeren kunne ske ekspropriation af brødkorn. Amt og prisreguleringskommission blev dog kun aktiveret, når møllere og bagere kunne dokumentere, at det var umuligt at fremskaffe det fornødne korn i frihandel.[8] I praksis søgte de lokale myndigheder så vidt muligt at undgå ekspropriering.

Her i januar 1915 fik kommissionerne også til opgave at afgive et skøn over mængden af såsæd og vurdere, om der eventuelt ville blive mangel i kommunen. Medlemmerne måtte desuden rundt til alle kommunens landbrug for at konstatere beholdningerne af de forskellige kornarter, foderstoffer og kartofler.[9] Derimod blev det sognerådene, som senere på året foretog en opgørelse af dyrkningsarealets anvendelse. Opgørelsen skulle Statistisk Departement bruge ved den forestående kornligning.[10]

På landet var et af de væsentligste formål med prisreguleringskommissionerne altså at sikre en balance mellem rugens og hvedens tre anvendelsesformer: Til brødkorn, til såsæd og til foder. Siden august 1914 havde eksportmuligheden ikke eksisteret, da der var udstedt for-

bud mod udførsel af brødkorn. Hver af de tre anvendelsesmåder havde sin berettigelse og var mere eller mindre nødvendig for opretholdelsen af det danske landbrug i den form, som den nu havde med både husdyrhold og kornavl. Derfor var alle tre anvendelsesformer også nødvendige for at sikre befolkningen dens føde. Balancen blev imidlertid ikke altid opfattet ens hos den, der sad med »det overordnede ansvar« ved et skrivebord i Indenrigsministeriet, og den, som stod ude i stalden, hvor svin og kreaturers behov unægtelig var tættere på end behovet hos det abstrakte begreb »befolkningen«. Det blev en vigtig opgave for prisreguleringskommissionerne at kontrollere, at bønderne ikke uretmæssigt opfodrede korn, som kunne have været anvendt til brød.

Allerede september 1914 blev der udstedt forbud mod opfodring af brødkorn. Det var et forbud, som Indenrigsministeriet slækkede og strammede på alt efter, hvor kritisk befolkningens brødforsyning var. Det skete også, at ministeriet ligefrem anså det nødvendigt at indskærpe forbudet over for landmændene. En sådan påmindelse faldt på et tidspunkt, hvor brødkornet tilsyneladende ikke lod sig drive fra gårdenes lader og ud til møllerne.

Brødkorn kunne imidlertid af den ene eller anden grund være uanvendeligt til menneskeføde. Under opfodringsforbudene måtte landmændene indgive ansøgning om at anvende beskadiget korn til foder, og den lokale prisreguleringskommission kørte så ud for at tage bestik af partiet. Der kunne være mange ansøgninger, og kommissionen måtte besøge en del gårde på sin runde.[11] Når kornet var vurderet, kunne prisreguleringskommissionen efter eventuelt at have rådført sig med amtet[12] frigive partiet til opfodring.[13]

Forbrugernes kommission?

Den overordentlige og de kommunale kommissioners hovedopgave var at opretholde balancen i henholdsvis den nationale og den lokale husholdning. Det siger sig selv, at frem for at varetage særinteresser skulle kommissionerne afveje interesser, finde medianer og helst ende ved almenvellets bedste.

Der fandtes også folkekøkkener før 1. verdenskrig, men mange nye blev oprettet. Her er det et folkekøkken i Esbjerg under verdenskrigen. Ukendt fotograf. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Nogle samfundsgrupper, producenter og handlende i modsætning til forbrugerne, havde i særlig grad gode pressionsmuligheder og var samtidig velrepræsenteret i en række rådgivende nævn og udvalg. Det gjaldt jo ikke mindst industrien og handelen. Skulle balancen og almenvellets bedste findes, måtte prisreguleringskommissionerne lægge lodder i vægtskålen for forbrugerne. Her kunne det spille en nok så vigtig rolle, at formændene antagelig så godt som altid sympatiserede med regeringen.

Alligevel havde nogle kommissioner bedre held med at udjævne klasseskel end andre. I købstæderne, hvor der var skarpere skel mellem forbruger og producent/handlende, var rollen mere iøjnefaldende nødvendig end i landdistrikterne. Samtidig havde man i købstæderne ikke så meget arbejde med at sikre brødkorn mod opfodring; her var det derimod prisudviklingen, som fordrede opmærksomheden.

I Varde købstad stødte kommissionens regeringsvenlige formand på problemer, som vi skal se. Forbrugernes kommission var derimod f.eks. prisreguleringskommissionen i Esbjerg, Danmarks første og foreløbig eneste socialdemokratisk dominerede kommune. Allerede i november 1914 rettede formanden J.P. Sundbo en forespørgsel til Indenrigsministeriet om en mere virksom udnyttelse af kommissionerne – ikke mindst i forhold til forbrugerne. Under indtryk af stigende priser på blandt andet de vigtigste levnedsmidler mente han tiden inde til fastsættelse af maksimalpriser. Prisreguleringskommissionen i Esbjerg henstillede desuden til, at staten greb ind og eksproprierede brødkorn til fordel for befolkningen.[14]

Omtrent samtidig med et lignende forslag fra Socialdemokratiet og De Samvirkende Fagforbund stillede repræsentanter for 51 købstadskommissioner sommeren 1915 et forslag til, hvordan statslige eller kommunale tiltag kunne modvirke dyrtiden. Forslaget afsluttedes med en efterlysning af

»*et virkeligt samarbejde mellem prisreguleringskommissionen* [Den Overordentlige Kommission] *og de kommunale kommissioner som naturlige repræsentanter for dem, der rammes hårdest af dyrtiden*«.[15]

Og skulle en kommission holde øje med prisdannelsen i en tid med galopperende prisstigninger – ja, så var det formentlig ganske naturligt at se sig selv som repræsentant for forbrugerne (især de mindre bemidlede) og i modsætning til producenter og handlende.

I Den Overordentlige Kommission ville man dog nok frabede sig en sådan identifikation med de mindre bemidlede (arbejderklassen). Det var noget, som enkeltmedlemmer som f.eks. Alex. Foss umuligt ville kunne leve med. Og institutionen som sådan kunne derfor næppe heller. Et virkeligt samarbejde mellem Den Overordentlige Kommission og de kommunale prisreguleringskommissioner var altså ikke slet så oplagt.

Prisdannelsen fulgte dog ikke kommunegrænserne. Brødets pris i byerne afhang af kornets på landet, og på den led var tanken om samarbejde som et samarbejde mellem by- og landkommissioner derimod særdeles oplagt.

Fællesudvalg

Måske var det de 51 købstadskommissioners henstilling om et mere virksomt samarbejde, der satte Den Overordentlige Kommission og Indenrigsministeriet på sporet af mulighederne i fællesudvalg. Den 6. november 1915, hvor den første dyrtidslov var i støbeskeen, fik amtmændene besked om at indkalde amtets prisreguleringskommissioner til møde. Her skulle det blandt andet drøftes, hvilke kommunale tiltag, der kunne iværksættes som modvægt til dyrtiden, og hvordan prisniveauet i amtet og mellem amterne kunne harmoniseres. Som grundlag for sammenligningen havde Det Statistiske Departement bearbejdet købstadskommissionernes indberetninger om prisniveauet.[16]

Et andet formål med mødet var at tilvejebringe et mere generelt samarbejde mellem kommissionerne, enten for amtet som helhed eller mellem de enkelte kommissioner indbyrdes. Endelig skulle der af den samlede skare kommissionsmedlemmer udpeges enkelte repræsentanter, som amtet og andre statslige myndigheder kunne samarbejde med i påkommende tilfælde.

Grundlaget for dannelsen af fællesudvalg var lagt. Det er ikke konstateret, om man i alle amter valgte samme form, men både i Ringkøbing og Ribe amter etableredes meget aktive fællesudvalg, det ene på syv og det andet på fem medlemmer – »repræsenterende de forskellige interesser«, tilsyneladende altså en slags regionale overordentlige kommissioner.

Fællesudvalget i Ribe blev, som det også senere vil fremgå, en vigtig sparringspartner for amtsadministrationen. Da de efterfølgende afsnit primært kommer til at handle om korn og brød, skal her fremdrages et eksempel fra et andet område. I august-september 1917 indhentede fællesudvalget ugentlige indberetninger fra de kommunale kommissioner i amtets købstæder og stationsbyer vedrørende kødpriserne. Det viste sig hurtigt, at der ikke skulle mere til end et velorganiseret og vågent øje med kødpriserne, før priserne begyndte at falde. Initiativet i Ribe kan meget vel være inspireret af indsatsen i Ringkøbing amt, hvor fællesudvalget kontrollerede slagtermestrene helt ned

Svinekroppene vejes på Esbjerg Andels-Svineslagteri, Nørregade 5-7. Ukendt fotograf ca. 1915. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

på den enkelte slagtnings indkøbs- og salgspris. Desuden blev der i Holstebro foranstaltet prøveslagtninger for ad den vej at fastslå en passende maksimalpris.[17]

Fællesudvalgene i Ringkøbing og Ribe fik også et frugtbart samarbejde i stand blandt andet med henblik på at harmonisere prisniveauet i de to amter.

De to udvalg protesterede også i fællesskab, da Den Overordentlige Kommission sommeren 1917 indbød prisreguleringskommissionerne i købstæder og de større stationsbyer for at drøfte »spørgsmål af fælles interesse« – for fællesudvalgene fik ingen invitation.[18] Protesten mod den manglende invitation må fra en vestjysk vinkel siges at have været retfærdig. Men flere forhold kan selvfølgelig have gjort sig gældende. Måske mente man fra den Den Overordentlige Kommissions side, at fællesudvalgene var for aktive og for selvstændige. Eller måske var det

tværtimod kun i Vestjylland, at fællesudvalgene var så aktive, at de overhovedet var en invitation værd. Det kunne tavsheden fra det gennemgåede kildemateriale tyde på. Men det er altså kun det sydvestjyske kildemateriale, der er gennemgået tilstrækkelig systematisk til at sige noget om fællesudvalgenes aktivitet.

Et spørgsmål om kompetence

Den Overordentlige Kommission var nedsat blandt andet med henblik på at finde den gyldne middelvej tværs gennem et hav af interessekonflikter. På lokalt plan var konflikterne næppe relativt færre, og netop på prisreguleringskommissionernes arbejdsfelt med overvågning af prisudvikling, vareudbud og landbrugets beholdninger af korn m.v. kunne konflikterne endda være meget tætte på. Selv var medlemmerne af de kommunale kommissioner, hvad enten de nu var landmænd, møllere, detailhandlere eller slet og ret forbrugere, på den ene eller anden måde også personligt interesserede i prisfastsættelse og udbudet af varer.

Som nævnt udpegede i byerne byfogden det ene medlem af prisreguleringskommissionen. I Varde havde byfogden peget på formanden for byens handelsforening som det ene medlem. Umiddelbart var der ikke noget i vejen med det valg, selv om det selvfølgelig ikke ligefrem var en forbrugerstemme, der hermed kom til at udgøre en trediedel af kommissionen. Byfogden havde sikkert ikke forudset, at handelsforeningens medlemmer på et møde vedtog udelukkende at give de pligtige oplysninger om priser til ét medlem af den kommunale kommission, nemlig handelsforeningens formand!

At der måtte ligge hensigter bag en sådan vedtagelse, det var klart – også for prisreguleringskommissionens formand, J.N.C.I. Oldager. Han tillod sig også over for det ministerium, der havde udpeget ham, at gætte på hvilke hensigter: De handlende fik mulighed for at regulere priserne indbyrdes, før oplysningerne blev givet videre fra handelsforeningens formand til resten af prisreguleringskommissionen (hvis de blev det). Overtrædelser af maksimalprisbestemmelser kunne også sløres.[19]

En meget enkel manøvre i handelsforeningen – og prisreguleringen lå ikke længere i hænderne på den dertil nedsatte kommission, men hos handelsforeningen! En nogenlunde ensartet og kontrolleret prisudvikling var formentlig effekten af handelsforeningens beslutning, og dermed kan man sige, at prisreguleringskommissonen blot var gjort overflødig; men alt andet lige ville handelsforeningens prisniveau formentlig være højere end det, som kommissionen ville være nået frem til.

Indenrigsministeriet opfattede tilsyneladende problemet sådan, at Oldager som prisreguleringskommissionens formand slet ikke kunne få adgang til oplysninger om priserne i Varde. Men når ministeriets embedsmænd nærlæste anordningen af 29. august 1914, som var lovgrundlaget bag prisreguleringskommissionerne, kunne de ikke finde nogen generel bemyndigelse for prisreguleringskommissionen og dens medlemmer til at afkræve oplysninger hos de handlende. Oldager og kommissionens tredje medlem kunne altså ikke foranstalte deres egne undersøgelser bag om de af handelsforeningens kontrollerede. På den anden side, skrev embedsmanden, så er kommissionerne jo forpligtede til at indgive månedlige indberetninger, og derved er de detailhandlende også indirekte forpligtet til at afgive oplysninger om varepriser.

Problemet i Varde kom tilsyneladende noget bag på Indenrigsministeriets embedsmænd. Hidtil havde Det Statistiske Departement uden problemer modtaget indberetningerne fra de kommunale kommissioner, som altså også uden nogen større vanskelighed hos de handlende måtte have fået de fornødne oplysninger.[20]

Men kun godt og vel et halvt år senere konstaterede Den Overordentlige Kommission, at de kommunale kommissioner ofte følte det som en mangel, at de ikke havde en generel bemyndigelse til at afkræve landbrugere og handlende oplysninger.

På et møde den 18. juli 1917 mellem Den Overordentlige Kommission og repræsentanter for en række prisreguleringskommissioner kom ønsket om øget kompetence stærkt til udtryk. Over for Indenrigsministeriet kunne Den Overordentlige Kommission støtte ønsket, fordi en øget kompetence også ville give prisreguleringskommissio-

nerne større mulighed og lyst til at tage selvstændige initiativer. Og initiativer blev der i stadig højere grad brug for. Kompetencen kunne dog også blive en tand for vidtgående. De kommunale prisreguleringskommissioner bestod jo kun af tre personer og kunne derfor dårlig være bredt sammensat, som Den Overordentlige Kommission bemærkede. Skævheder i helhedssynet hos den enkelte kommission kunne forekomme, og derfor foreslog Den Overordentlige Kommission, at prisreguleringskommissionerne i afgrænsede, konkrete tilfælde kunne få bemyndigelser af samme rækkevidde som Den Overordentlige selv. Desuden skulle kommunalbestyrelser, som ønskede at iværksætte undersøgelser om beholdningerne i kommunen, kunne udstyre den stedlige kommission med disse beføjelser. Her fik enkeltpersoner dog ret til at indanke sagen til Den Overordentlige Kommission, før de gav de afkrævede oplysninger.[21]

Indenrigsministeriet fulgte ved bekendtgørelsen af 1. september 1917 Den Overordentlige Kommissions indstilling.

1916: Gård i Risbjerg pr. Brande. Personerne foran er sandsynligvis familien Secher, der ejede gården. Ukendt fotograf. Lokalhistorisk Arkiv, Brande.

Den følgende gennemgang og beskrivelse af metoderne til at sikre den indenlandske brødkorn kommer i høj grad til at handle om lokale og regionale myndigheders kompetence og mangel på samme. Det kommer på den anden side også til at handle om indblandingen i »de administreredes« hverdag, ikke mindst landbrugernes privatøkonomiske forhold.

KORNORDNINGERNES FASE 1: AUGUST 1914 – EFTERÅRET 1915

Den 2. august, altså endnu før Tyskland havde erklæret krig mod Frankrig og englænderne havde besvaret den tyske invasion i Belgien med en krigserklæring, var brødpriserne i kongens København steget med 33 %.[1] I løbet af krigens første måned steg rugbrødspriserne generelt med 50 %. Kul og kokspriserne steg nogle steder til det dobbelte. Landmændene hamstrede tilsvarende foderstoffer, og virkningen var forudsigelig. Priserne steg af og til flere gange dagligt.[2]

Selv om brødpriserne steg voldsomt, var det ikke for noget at regne mod kornpriserne. Rugprisen steg således med 100 %. Her i august var kornet af den nye høst ikke tærsket endnu; men i Den Overordentlige Kommissions Kornudvalg mente man, at det snarere var bøndernes frygt for ikke at kunne skaffe foderstoffer, end det var mangel på korn, der var bestemmende for priserne.[3] Frem for at sælge kornet til formaling valgte en del landmænd at tilbageholde kornet. For blev det ikke muligt at skaffe majs eller oliekager, måtte svin og kreaturer fodres med brødkorn. Sådan vurderede Den Overordentlige Kommission altså situationen i begyndelsen af september. I Kornudvalget vidste man først i november, hvad mange landmænd vel havde en god fornemmelse af allerede i sensommeren: Rughøsten var elendig. Efter korntællingen anslog Statistisk Departement i november rughøsten til at ligge på 317.000 tons, hvor en normal høst lå over 400.000 tons.[4] Det har selvfølgelig også været en del af baggrunden for, at det gik trægt med salget af korn til møllerne.

Møllerne måtte gribe dybt i pengepungen, hvis der skulle brødkorn gennem kværnene og møllehjulene ikke dreje blot for et syns skyld. Så steg prisen på mel naturligvis, og det samme gjorde altså brødet, om end i mindre omfang. Til gengæld forsøgte en del bagere at vinde ind på faldende brødvægt, hvad de tabte på stigende melpriser.[5] Ikke nok med at brødet steg i pris, det blev også mindre.

Det var kort fortalt situationen, og en statslig indgriben blev betragtet som uomgængelig. Men hvordan staten skulle gribe ind, det var der ikke enighed om.

Relativt uproblematisk på den hjemlige politiske scene var det, at staten opkøbte korn i USA: Ca. 91.000 tønder hvede og 43.500 tønder rug. I Den Overordentlige Kommission blev det taget under overvejelse også at opkøbe korn inden for landets grænser; men kommissionen veg endnu tilbage fra at tage dette skridt, fordi et statsligt opkøb af korn kunne bevirke, at priserne steg yderligere.

Hvede

Spørgsmålet om hvedeforsyningen løste sig nogenlunde hurtigt. For her lettedes situationen ved relativt små prisstigninger, og desuden var hveden i højere grad end rugen samlet på få hænder med store beholdninger hos møllere og bagere.[6] Allerede i slutningen af august måned blev alle hvedebeholdninger i København, Frederiksberg og Hellerup kommuner eksproprieret mod en erstatning på 16,40 kr. pr. 100 kg. Hveden skulle sikre hovedstadens forsyning, og befolkningen måtte belave sig på i de første par måneder at spise groft hvedebrød som erstatning for en del af rugbrødet.[7]

I modsætning til rughøsten havde hvedehøsten i øvrigt, viste Statistisk Departements opgørelse i november, været hæderlig med et par tusind tons over normalen.

Rugen – med landbrugsorganisationerne på banen

Rugen var ikke så let at ekspropriere som hveden, fordi størstedelen af kornet endnu opbevaredes forholdsvis spredt ude hos de enkelte landbrugere. Samtidig var rugpriserne steget så meget, at fastsættelse af maksimalpris kunne betyde omfattende værdiforringelser for nogle landmænd, som dermed ville blive endnu mindre tilbøjelige til at sælge kornet, og ekspropriation kunne, hvor upraktisk det end måtte forekomme, blive nødvendig alene af den grund.

Den Overordentlige Kommission var så småt ved at tage indførelse af maksimalpris under alvorlig overvejelse. Det var samtidig et spørgsmål, som satte klare skillelinjer i kommissionen med socialdemokrater og husmænd på den ene, den mest reguleringsivrige, fløj og går-

dejerne på den anden med P.Th. Nielsen i spidsen som arge modstandere af maksimalpris og ekspropriation.

I Den Overordentlige Kommission havde P.Th. Nielsen haft flertallet imod sig i spørgsmålet om ekspropriation af hveden. Hans modstand havde dog været halvhjertet, for det havde ikke været landmændene, men de københavnske kornhandlere, som var blevet ramt. Når spørgsmålet drejede sig mere generelt om maksimalpris på brødkorn og om foranstaltninger i forhold til rugen, var gårdejernes interesser derimod alvorligt truede. Han opfordrede derfor indenrigsminister Ove Rode til at optage forhandlinger med De Samvirkende Landboforeninger, husmandsforeningerne og Det kgl. danske Landhusholdningsselskab.

Mødet den 22. og 23. september 1914 blev indenrigsministerens første direkte møde med interesseorganisationerne.

Husmændene lagde sig på mødet tæt op af Den Overordentlige Kommissions socialdemokratiske medlemmers holdning og var i vir-

Håndværkere og landmanden selv foran en ejendom i Navntoft, Vorde Sogn. Billedet er taget i 1913, altså før nogle, sognets bønder, blev bebyrdet med maksimalpriser, opfodringsforbud og jordværdiansættelser, jf. side 145. Ukendt fotograf. Viborg Lokalhistoriske Arkiv.

keligheden mere radikale end husmændenes egen repræsentant i kommissionen, Niels Frederiksen. Husmandsforeningernes repræsentanter ønskede indført opfodringsforbud for brødkorn, indførelsen af en maksimalpris på rug og hvede på 16 kr. pr. 100 kg. og en maksimalpris på mel, der svarede dertil. Husmændene mente også, at bønderne burde opfordres til at stille deres brødkorn til salg. Kravet om indførelse af maksimalpris var der god mening i, i hvert fald for de østdanske husmænd, al den stund disse husmænd i højere grad var forbrugere end producenter af brødkorn. Men den radikale indenrigsminister valgte alligevel i dette spørgsmål, i første omgang i hvert fald, at føje landboforeningerne.[8]

Så resultatet af forhandlingerne blev, at der den 25. september 1914 blev udstedt forbud mod opfodring af brødkorn. Indenrigsministeriet gav samtidig løfte om, at foderstoffer ville blive tilvejebragt gennem import. For at dæmme op for nogle bageres lidt overdrevne sparsommelighed med melet fik magistraterne i København og købstæderne mulighed for at fastsætte en vægt på de forskellige typer af brød. Og til vejledning for prisreguleringskommissionerne beregnede kornudvalget i Den Overordentlige Kommission ud fra en given kornpris en rimelig pris på brød.[9]

Kornpriserne søgte Indenrigsministeriet indirekte at påvirke ved at udsende meddelelse om, at staten ville importere betydelige mængder brødkorn, eller med andre ord: Landmændene kunne ikke regne med, at de høje kornpriser ville holde, og de gjorde fornuftigt i at sælge.[10]

Opfodringsforbudet blev det nødvendigt at indskærpe en måned senere, den 23. oktober. Den 13. november vedtog Folketinget indenrigsministerens forslag til lov om bøder på mellem 5 kr. og 10.000 kr. eller fængsel for overtrædelse af opfodringsforbudet. Men lige meget hjalp det tilsyneladende. I januar 1915 fik amtmænd og politimestre sågar besked på at holde et vågent øje med, at bønderne ikke bagte kornet til brød – for derefter at opfodre brødet.[11] En sådan form for opfindsomhed havde næppe sit ophav hos forvaltningen. Den må helt bero på de forvaltede, altså i dette tilfælde bønderne.

Opfodringsforbud og løfter om tilførsler af foderstoffer var ikke til-

strækkeligt virksomme midler til at sikre brødkorn til befolkningen. Men det havde næppe hverken indenrigsministeren eller Den Overordentlige Kommission forventet. Kommissionen trådte vande, til det viste sig, om krigen var slut i løbet af et par måneder. Var den ikke det, måtte man så se sig om efter mere radikale løsninger.

Var tidsperspektivet kort, kunne der, når nu rugen snart var tærsket og i hvert fald en del af den afsat til møllere og bagere, anvendes samme fremgangsmåde som ved ekspropriering af hvede i København, Frederiksberg og Hellerup. Skulle befolkningen derimod sikres brød helt frem til næste høst, måske endnu længere, måtte staten gribe ind ude hos landmændene.[12]

Allerede ved Den Overordentlige Kommissions møde den 12. september 1914 fremlagde det socialdemokratiske medlem, borgmester i København, Jens Jensen, et alternativ til ekspropriationsløsningen. For en ekspropriering hos snart sagt hver jordbruger i landet ville medføre store administrative omkostninger ved beslaglæggelse, taksering og opmagasinering af kornet. Men ikke mindst ville det betyde, at staten helt måtte overtage handelen med brødkorn. Jens Jensen forestillede sig i stedet en båndlæggelse af netop det kvantum korn, som var nødvendigt til befolkningens forsyning med brød. Handelen skulle fortsat foregå på private hænder, men transaktioner skulle være kontrolleret lokalt. Det skulle sikre, at den fastsatte mængde af korn også reelt solgtes til brug for fremstilling af brød.

Som grundlag for en sådan fremgangsmåde måtte det udregnes måned for måned, hvor meget brød befolkningen spiste. Det tilsvarende kvantum korn skulle på baggrund af indberetninger om årets høst fordeles først på landsdele og så på sogne. Lokalt måtte der føres fortegnelser over, hvor meget korn den enkelte landbruger skulle levere, fratrukket det, som allerede var leveret til møller, bager eller købmand.

Jens Jensen foreslog også, at der blev nedsat en centralkommission til at lede gennemførelsen af først kornligningen og siden omfordelingen af brødkorn fra landsdele med rigelige mængder til landsdele med for lidt.[13]

Hovedparten af Den Overordentlige Kommissions medlemmer var

her i september 1914 meget skeptiske over for en så gennemgribende løsning. Siden blev Jensens betænkning en klar inspirationskilde til senere modeller.

En form for kornudskrivning var Den Overordentlige Kommissions flertal dog indstillede på, og samtidig med korntællingerne, som blev foretaget af amter og prisreguleringskommissioner i slutningen af oktober, optog Den Overordentlige Kommission forhandling med Det kgl. danske Landhusholdningsselskab, De samvirkende danske Husmandsforeninger og landboforeningerne.

Alle tre landbrugsorganisationer var i begyndelsen meget villige til at samarbejde. De støttede indskærpelsen af fodringsforbudet den 23. oktober, og i november udsendte organisationerne en særdeles loyal opfordring til medlemmerne:

»For under de nuværende vanskelige forhold at undgå en yderligere prisstigning på brødkorn, må det anses for at være i høj grad påkrævet, at landmændene fremskynder tærskningen og, når denne er endt, bringer deres brødkorn på markedet«.[14]

Maksimalpris på rug

Den 22. november forelå resultatet af korntællingen, og den var som nævnt for rugens vedkommende i høj grad skuffende. Men allerede før det var der skred i holdningerne i Den Overordentlige Kommission. Den 3. november havde formanden, Christopher Hage, givet udtryk for, at nu kunne man ikke længere undgå en maksimalpris på rug.

En måned senere, 3. december 1914, indstillede flertallet på syv til indenrigsministeren, at der blev indført maksimalpris, fem af de syv mente, at maksimalprisen skulle følge det vigtigste foderstof, majs, mens de to sidste, de to embedsmænd, Franck og Martensen-Larsen, ønskede en fast maksimalpris på 19-20 kr. pr. 100 kg.

Mindretallet, som bestod af industrimanden Foss, rederen Lauritsen, importøren Lund og ikke mindst gårdejeren P.Th. Nielsen, gjorde i en mindretalsudtalelse det synspunkt gældende, at den udenlandske rug næppe ville nå frem, og det private initiativs interesse i at

importere rug ville blive kvalt ved gennemførelsen af en maksimalpris. Det ville så igen tvinge staten til at købe endnu dyrere rug i USA. Skulle der hentes rug fra landmændene, måtte det ske ved ekspropriation. Så ville bønderne formentlig få mere for deres korn.[15]

Denne gang var landbrugsorganisationerne altså ikke blevet hørt direkte ved forhandling. Den 8. december mødte kommissionen derimod til forhandlinger med landbrugsorganisationerne om en kornudskrivning. Men mødet førte stort set kun til det resultat, at den største af organisationerne, De samvirkende danske Landboforeninger, afbrød samarbejdet.[16] Måske har attituden og den manglende samarbejdsvilje hos P. Th. Nielsens fæller været præget, kanske forståeligt nok, af Den Overordentlige Kommissions indstilling fem dage tidligere.

I forbindelse med forhandlingerne i kommissionen havde vestjyske Bølling-Nørre Herreders landboforeninger henvendt sig til Nielsen og dels gjort opmærksom på, at en maksimalpris på rug især ville ramme de dårlige jorder, hvor rugen frem for hveden kunne dyrkes, dels tilsagt deres støtte i kampen mod maksimalprisen.[17]

Den 12. december 1914 stod det efter en ny undersøgelse klart, at rugbeholdningerne var endnu knappere end ved den første opgørelse fra Statistisk Departement. Tre dage senere dikterede indenrigsminister Ove Rode sin beslutning til ministersekretæren: Ved en prøveekspropriation skulle tre beholdninger af rug i Ringkøbing, Vejle og Præstø amter beslaglægges. Samtidig var det Rodes agt at gennemføre en fast maksimalpris.[18] Beslutningen om eksproprieringen blev offentliggjort ved bekendtgørelse den 17. december 1914, og samme dag blev der også nedsat en vurderingskommission, der skulle fastsætte statens købesum. Denne vurderingskommission bestod af politiske venner til Rode samt P.Th. Nielsen. Vurderingskommissionens flertal pegede på 18,50 kr. pr. 100 kg. korn som en rimelig pris. Efter P. Th. Nielsens mening kunne prisen ikke være mindre end 21 kr.

Derefter fastsatte Ove Rode en maksimalpris på 19,50 kr. pr. 100 kg. rug. Det kunne dårligt opfattes som noget kompromis, thi deri var indbefattet 1 kr. pr. 100 kg. til dækning af omkostningerne ved transport og opmagasinering samt købmandens fortjeneste.

Glædelig første krigsjul? Foran døren ind til Frederiksberg Bespisningsanstalt ses bl.a. (yderst til højre) Camilla Nielsen, der ledte folkekøkkenet og siden blev socialdemokratisk kommunalbestyrelsesmedlem. De andre kvinder er Anna Sørensen og Emma Nielsen. Ukendt fotograf ca. 1914. Lokalhistorisk Billedsamling, Frederiksberg Bibliotek.

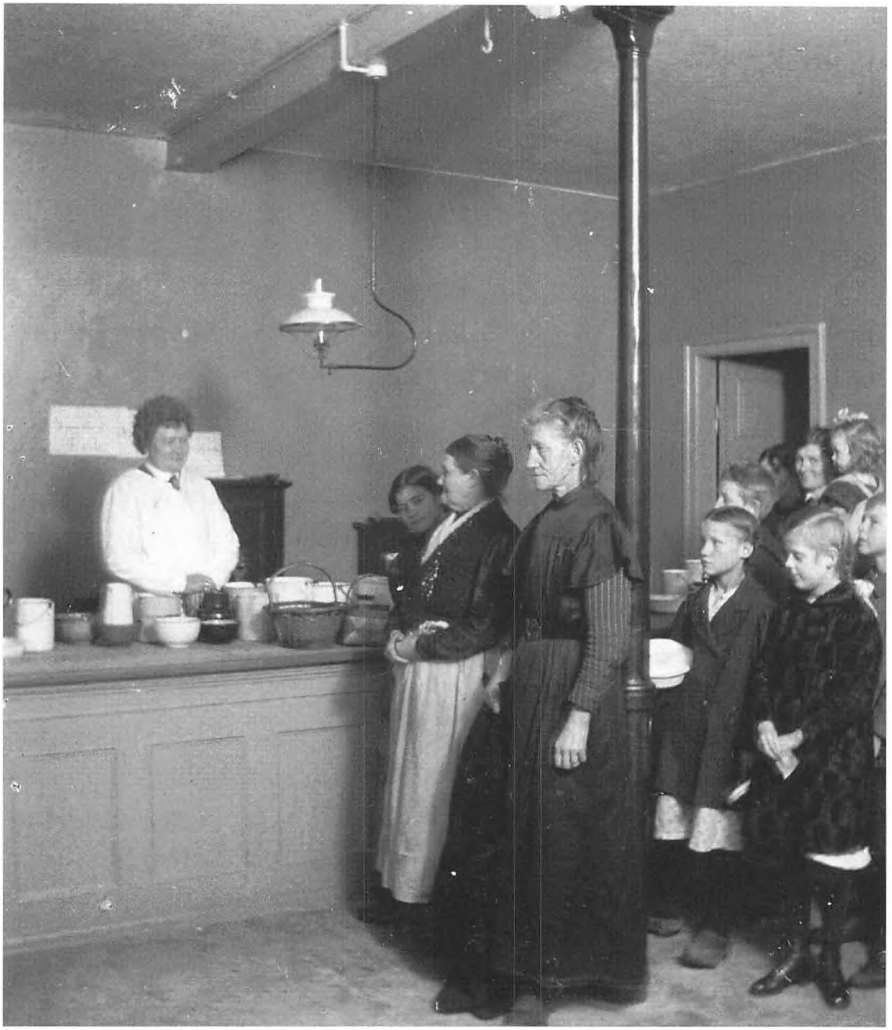

Man aner en lidt anden stemning i november 1916, her Hjælpekassens bespisningsanstalt, også på Frederiksberg. Foto: Peter Elfelt, København, november 1916. Lokalhistorisk Billedsamling, Frederiksberg Bibliotek.

Ove Rode mødte også kritik fra egne, radikale, rækker i det jyske. Ikke alene blev særlig de jyske bønder ramt af maksimalprisen på rug. Det var ifølge Kr. Tovborg Jensen særlig de *små* midt- og vestjyske bønder, hedebønderne og for resten Det radikale Venstres kernevælgere, der

blev ramt. For selv i Midt- og Vestjylland var der jo steder, hvor jorden var bedre end andre, og

»Det er jo, som det gamle ord siger, at 'hvor Vorherre har lagt en plet god jord, der har fanden lagt en herregård.' Det er ligefrem forbløffende at se, hvor den bedste jord overalt er bleven beslaglagt af de store gårde. Men på den gode jord dyrkes der meget lidt rug«.[19]

De store gårde med den gode jord havde en større fleksibilitet i henseende til, hvad der kunne dyrkes, og det vidste de ifølge Tovborg Jensen at udnytte.

Maksimalprisen på rug ville blive en ulykke. Ifølge Tovborg Jensen ikke kun for de midt- og vestjyske hedebønder, men for landets brødforsyning. Kun en ordentlig pris for rugen kunne nemlig (uanset fodringsforbud!) afholde bønderne fra at fodre rugen op.

De sjællandske husmænd så helt anderledes på sagen. Den 6. januar 1915 var Ove Rode inviteret til et møde blandt formændene i De samvirkende sjællandske Husmandsforeninger i København. Her blev der vedtaget en resolution, der tilsagde fuld støtte til regeringens foranstaltninger mod yderligere prisstigninger på brød. Efter mødet var der fællesspisning, hvor også statsminister C.Th. Zahle og socialdemokraternes politiske leder, Thorvald Stauning, deltog. Der blev i den anledning udtalt glæde over, at husmænd og arbejdere stod sammen i prisreguleringsspørgsmål.[20]

Den glæde delte de tre radikale politikere, Hans Nielsen, Emil Hansen og Rasmus Hansen, ikke. Med et vælgergrundlag blandt midtjyske hedebønder var det venstremanden P.Th. Nielsen frem for partifællen Rode, de støttede under Folketingets livlige debat, der løb over fire dage i januar 1915.

Debatten var foranlediget af 11 venstrefolks forespørgsel til ministeren – om regeringen ville købe brødkorn i udlandet og ophæve maksimalprisen på rug.

P.Th. Nielsen introducerede under debatten begrebet »skat på jyder«, som skulle karakterisere maksimalprisen på rug. At det radikale ministerium udskrev skat på jyder var selvfølgelig noget af en kamel at

sluge for især Rodes jyske partifæller. Rode klarede sig dog heldigt igennem debatten med et løfte til de hårdest ramte egne, Nord- og Vestjylland, om ekstraordinær tilførsel af foderstoffer. Det tog noget af brodden af »jydeskatten«.[21]

Selv Tovborg Jensen blev formildet og forsvarede nu rugmaksimalen i den forening, han var formand for, De samvirkende Landbo- og Husmandsforeninger i Ringkøbing Amt. En forening, som rummede såvel Venstrefolk som radikale. Foreningen indsendte ret hurtigt efter Rodes tale en ansøgning om at komme i betragtning til fodermajsen. Den ansøgning blev nu helt »spagfærdig«.[22]

Dog havde én af venstrefolkene under forhandlingerne truet med at pløje sine rugmarker op til foråret for i stedet at så blandsæd eller havre i dem. Det ville i givet fald ske af ren fanatisme eller hævngerrighed, bemærkede Tovborg Jensen over for Rode, for det kunne aldrig betale sig, selv ikke med en maksimalpris på rug.

Efter rugmaksimalen fulgte maksimalpris på hvede og hvedeklid. Maksimalprisen på hvede blev den 28. januar 1915 fastsat til 21,50 kr. pr. 100 kg. En noget mindre kontroversiel beslutning, da det omtrent svarede til markedsprisen.

Det regionale kornopkøb

De tre prøveekspropriationer havde lagt grunden for fastsættelsen af en maksimalpris, men de havde naturligvis langt fra tilvejebragt tilstrækkelige mængder af rug. Et mindretal i Den Overordentlige Kommission havde tidligere foreslået, at der blev oprettet et særligt kontor, som modtog bageres og mølleres bestillinger på korn, og som på baggrund af de fremsatte ønsker om nødvendigt foranstaltede ekspropriering.[23] Indenrigsministeriets embedsmænd pegede dog på en anden og mindre centraliseret mulighed, hvor amtskontorerne blev det koordinerende led. Prisreguleringskommissionerne kunne her bistå amtet med at udpege de landmænd, hvor eksproprieringen ville være til mindst mulig ulempe.[24] Det blev modellen bag cirkulæret af 11. januar 1915.

Det, at amterne nu fik mulighed for at ekspropriere, skal primært

ses som et eksempel på »stokkemetoden«. Formålet var at få bønderne til at bringe mere korn til torvs – både til salg for møllere og bagere og til salg for staten. For ved siden af den private handel skulle der oprettes statslige reservelagre. F.eks. blev Ribe Amt pålagt inden for amtet at opkøbe 9.000 tønder tærsket, god, tør rug til maksimalpris og sørge for oplagring. Var det ikke muligt at formå bønderne til at sælge, kunne ekspropriering også her tages under overvejelse. Ribe Amt valgte at fordele de 9.000 tønder rug på de enkelte jurisdiktioner efter folketal. Det blev altså politimestrene, som fik ansvaret for kornopkøbet, eventuelt bistået af prisreguleringskommissionerne.[25] Politimestrene blev dog bemyndiget til at søge assistance til såvel selve opkøbet som til den dermed forbundne administration.[26]

Politimesteren i Holsted skulle sørge for indkøbet af 1.970 tønder rug. Han indledte forretningen med at kalde Holsted kommunes prisreguleringskommission til møde. Kommissionen havde på det tidspunkt udarbejdet to lister, en slags salgsliste og en ekspropriationsliste. Den første var en liste over landbrugere, som frivilligt tilbød et kvantum rug til salg – den anden opregnede de landbrugere, som ikke udbød korn til staten, men som ikke desto mindre havde rigelige beholdninger.

Der opstod imidlertid det problem, at nogle af landbrugerne på salgslisten kun ville sælge kornet, hvis der virkelig blev skredet ind med ekspropriering over for de modvillige. Og politimester Frost tog ikke dette som en tom trussel, men anså det for at være så alvorligt et problem, at han via amtet anmodede Indenrigsministeriet om straks at udstede resolution for en ekspropriering.[27]

For de frivilligt sælgende landbrugere kunne det økonomisk set være hip som hap, om naboen fik sit korn eksproprieret eller ej. Hvorfor så sætte sig på bagbenene og true med at obstruere hele kornopkøbet? Måske så landmændene i ånden maksimalprisen hævet efter det frivillige salg til staten. Og til den tid at skulle høre naboen hovere, når han solgte kornet til en højere pris, ville selvfølgelig ikke være særlig morsomt. Landmændene kan også have følt sig så truet af risikoen for ekspropriering, at det »frivillige« salg var højst nødtvungent, og de har så i den situation simpelt hen ment at være i deres gode ret:

I 1886 blev der indledt en import af korn- og foderstoffer i Esbjerg. Det blev senere til fa. Eriksen & Christensen samt Valsemøllen. Her ses S/S H. Pontoppidan fotograferet foran Eriksen & Christensens pakhus omkring 1908. Foto: Jacob Maarbjerg, København, ca. 1908. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Når jeg sælger mit korn af hensyn til »samfundets bedste«, så skal naboen i hvert fald også af med sit.

Indenrigsministeriet ønskede ikke at skride til ekspropriering, med mindre det var absolut nødvendigt,[28] men selv om Gørding-Malt Herred måtte forlade sig på det frivillige salg, svarede jurisdiktionen i sidste ende alligevel sit til amtets reservelager.

I Ribe amt blev der taget enkelte skridt til ekspropriering. Det var dog ikke i forbindelse med amtets kornopkøb, men i tilfælde, hvor møllere og bagere sendte begæring derom til amtet. Tilsyneladende blev ingen af eksproprieringerne ført ud i livet. Årsagen kan dels være, at mølleren ikke kunne godtgøre, at det var umuligt at skaffe korn i frihandel, dels at landmanden i tide indså, at han var bedst tjent med det frivillige salg. For kun derved opnåede han maksimalprisen.

Endelig i februar kunne indenrigsminister Ove Rodes løfte om fodermajs fortrinsvis til de magre egne i Jylland blive indfriet. Et parti,

indkøbt i England, var nået frem. Dermed fik også amtets opkøb en vitaminindsprøjtning. Fodermajsen blev i første række tilbudt husmænd og mindre gårdejere i Ribe, Ringkøbing, Viborg og den vestlige del af Vejle amt.

Landbrugerne fik nu valget mellem kontant betaling for rugen eller at få rugen ombyttet med majs. Langt de fleste i Ribe amt valgte den sidste mulighed. Foruden de 9.000 tønder rug i første omgang opkøbte amtet nu yderligere godt og vel 3.000 tønder. Af de lidt mere end 12.000 tønder korn blev knap 11.000 tønder betalt med majs, resten betalt kontant.[29]

Ribe Amt oplagrede størsteparten af kornet hos firmaet Eriksen & Christensen i Esbjerg. Firmaet påtog sig regnskabsførelsen ved det efterfølgende kornsalg fra lageret og modtog også betalingen. Indenrigsministeriet havde pålagt amtet hver 14. dag at indgive en summarisk redegørelse for salget. Også denne redegørelse påtog firmaet sig at udfærdige.[30] Det har Eriksen & Christensen naturligvis ikke gjort for statens blå øjnes skyld; men det er ikke lykkedes at finde den kontrakt, som må have indeholdt oplysninger om vederlaget. Opgaven med at opbevare statens korn og føre regnskab over det overgik i efteråret 1916 til A/S Valsemøllen; men selv ikke derefter blev det vist smalhans hos firmaet H. Eriksen & Christensen. Som det er mere end antydet i diagrammet overfor, var kriseårene gode for H. Eriksens privatøkonomi. Og det var de for firmaet som helhed. Kapitalen voksede støt i hele perioden 1900-1930, men dog især i perioden 1914-1918. I år 1900 var kapitalen på 120.000 kr. I 1918 var den på 5.000.000.[31]

Kornet fik ikke i første omgang lov til at blive længe på Eriksen & Christensens kornmagasiner. I løbet af tre uger, fra 24. april 1915 og frem, var hovedparten af Ribe Amts lagerbeholdning solgt.[32] Forinden havde politimestrene undersøgt mølleres og bageres behov, sådan at kornet blev fordelt på en forsvarlig måde.

Indenrigsministeriet valgte altså den decentrale løsning, hvor amtet forestod eventuelle eksproprieringer og opkøb. Men i forbindelse med ordningen blev der dog oprettet et særligt indenrigsministerielt kornkontor. Kornkontoret blev de følgende par år hovedkvarteret for

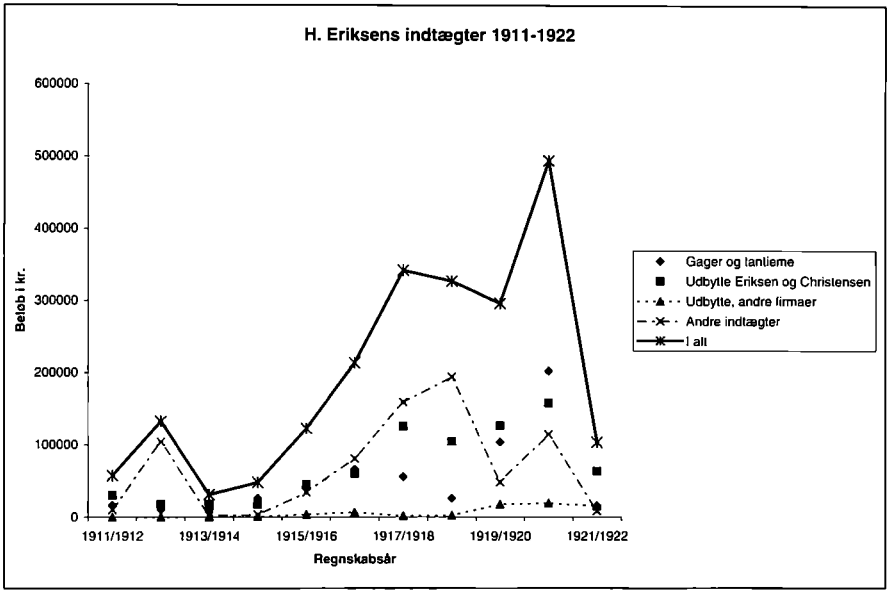

Kilde: Eriksen & Christensen, Esbjerg: Hovedbog 1911-1922.

den praktiske administration af kriselovgivning og fordeling – ikke alene i kornspørgsmål, men efterhånden i forhold til alle regulerede varer.

Statens medvirken ved indførsel af majs

Ligesom det var tilfældet i Danmark, indførte mange andre lande udførselsforbud for korn og foderstoffer. Det havde naturligvis betydning for den danske import. Endnu kunne der dog indkøbes majs og andre foderstoffer fra USA, men skibene herfra søgte enten selv eller blev tvunget i engelsk havn. Så lå kornet og foderstofferne dér. I september 1914 rejste etatsråd Rudolf Schou fra Landbrugsministeriet og medlem af Industrirådet 1911-1916, dr. jur. Holger Federspiel, til England og opnåede der aftale om frigivelse af 48.000 tons foderstoffer. Det skete på en række nærmere betingelser. En af betingelserne var, at den danske stat skulle garantere, at foderstofferne ikke blev eksporteret videre til et tredje land (her tænkte man selvfølgelig på de

lande, som England var i krig med, Tyskland og Østrig), en anden var, at der kun var én dansk modtager af foderstofferne. Her valgte Udenrigsministeriet at pege på Jydsk Andels-Foderstofforretning. Allerede i november 1914 var disse foderstoffer dog solgt, og staten opkøbte da selv majs i udlandet til brug ved ombytningen med rug.

Gennem etatsråd Schou og Holger Federspiel indledtes også nye forhandlinger om frigivelse af foderstoffer til private importører og andelsselskaber. Der blev i England oprettet et kontor, som skulle fordele foderstofferne, Fælleskontoret for Importørers og Andelsudvalgets Foderstofindkøb i England. Foderstofferne skulle på Handelsministeriets bud fordeles ligeligt mellem private importører og andelsselskaber. Forhandlingerne førte dog kun til frigivelse af 10.000 tons majs.[33]

Heraf betingede staten sig de 2.500 tons, og der blev fastlagt en maksimal fortjeneste på 5 kr. pr. ton samt udstukket en række betingelser for majsens ligelige fordeling landet over. Det var ikke vilkår, som begejstrede importørerne. Ved et møde med Indenrigsministeren i februar 1915 erklærede direktør Henrichsen fra Øernes Andelsselskab, at han ikke ville være utilbøjelig til at give afkald på sin formodede andel. Grosserer Th. Colding og konsul P. Colding fra Danske Korn- og Foderstofimportørers Fællesorganisation tilsluttede sig denne vurdering, men måtte dog først forhøre sig hos medlemmerne. Indenrigsminister Ove Rode erklærede, at staten meget gerne overtog hele den frigivne mængde majs.

Ifølge et referat, som blev nedfældet fra importørernes side to måneder efter mødets afholdelse, var der enighed om, at staten, hvis overtagelsen af majsen skete, »selvfølgelig« overtog Fælleskontorets rettigheder og forpligtelser.[34]

Referatet blev nedfældet på foranledning af Jydsk Andels-Foderstofforretning, som var kommet i klemme i en noget uklar aftale, blandt andet med hensyn til, hvem der skulle betale regningen for S/S Noras liggedage i Århus Havn.[35] Nora var nået i havn med 650 tons majs, før aftalen om statens overtagelse var indgået.

De to medlemmer af Den Overordentlige Kommission, som også var med ved mødet i februar 1915, møller V. Lund og direktør Heil-

Jydsk Andels Foderstofforretnings silopakhus på Århus Havn. Foto: E.A. Ebbesen, juni 1927. Lokalhistorisk Samling. Århus Kommunes Biblioteker.

buth, huskede imidlertid ikke, at staten skulle overtage samtlige fælleskontorets rettigheder og forpligtelser. De huskede heller ikke, at der havde været tale om betaling af liggedagspenge; men de anbefalede indenrigsminister Ove Rode, at man fastsatte 24. februar som datoen for aftalen, for da havde overretssagfører Carl T. Levinsen afleveret meddelelse om, at alt var i orden.[36]

Med fastsættelsen af datoen blev parterne også enige om fra hvilket tidspunkt, staten skulle betale liggedage;[37] men samarbejdet mellem stat og importører havde ikke været nogen succes, ikke kun på grund af uklarhed i aftalen, men fordi staten alligevel tillod nogle mindre importører at sælge majsen videre uden klausul om maksimal 5 kr. avance pr. ton.

Fælleskontoret i England blev nedlagt i april 1915; men på dette tidspunkt var importen i god gænge og kontoret strengt taget ikke nødvendig. Nye partier blev frigivet i England, og forsyninger fra USA kom frem uden den besværlige »mellemlanding« i England.[38]

Optimistisk opsummering i 1915

Majsen fik givetvis stor betydning for stemningen blandt de vestjyske bønder, og den fik antagelig også betydning for det statslige opkøb af rug, som trods alt forløb nogenlunde fredsommeligt og gnidningsløst. Man kan måske lige frem på baggrund af de givne forudsætninger, den dårlige rughøst og de skarpe protester mod rugmaksimalen, sige, at den var ganske succesrig.

Proprietær Kr. Tovborg Jensen, som næsten bliver en slags medkommentator bogen igennem, drog ligesom et lettelsens suk, da majsen var i hus (februar 1915). På trods af den dårlige rughøst *og* tilmed en maksimalpris på rug kunne han se ganske lyst på landbrugets og sin egen situation:

»De (dvs. Ove Rode) *har i rigsdagen – men da meget forsigtigt – udtalt, at det ikke var så dårlige tider for det store og middelstore landbrug. Jeg kunne*

I 1915 klagede bønderne over, at der blev sat bom for deres indtjeningsmuligheder gennem maksimalpriser og eksportforbud. Axel Thiess illustrerede situationen i »Det betrængte landbrug«, som blev bragt i Blæksprutten 1915. Her fra Folkestyret i Dansk humor, Kbh. 1949.

have lyst til at sige, at det er glimrende tider for de, som ikke har større besætninger, end de kan avle føden til. Men der er rigtignok mange middelstore landbrug, som har for stor besætning. Jeg har endnu min hede, hvor der drives kvægløst landbrug og en ikke alt for stor besætning på Klostermølle og Fiskbæk. Men jeg regner da også med, at 1914-15 vil give mig ekstra, hvad Jysk Morgenblad åd fra mig, og det var dog mindst 7000 kr., hvilket slet ikke er så få penge for en bonde i Vestjylland. ...

Så det er vist ikke så galt for det danske landbrug alligevel.

Her i vor brugsforening er det da så let at få tilgodehavende penge ind, som det aldrig før har været. Men naturligvis er der mange, som må købe masser af korn for ikke at tale om halm, og disse er det galt for.

Øboerne, der gennemsnitlig har meget mindre besætninger end jyderne og også gennemsnitlig avler mere korn, må det være jo være flotte tider for«.[39]

FASE 2. EFTERÅRET 1915 – JANUAR 1917

Siden Marneslaget den 6. september 1914 havde der været sat bom for tyskernes hurtige fremrykning ved fronten og dermed i realiteten også for tyskernes forhåbninger om en lynkrig. Og efter det såkaldte kapløb mod havet i efteråret 1914 skiftede krigen karakter fra bevægelseskrig til stillingskrig. Soldaterne gik den første skyttegravsvinter i møde.

Krigens forløb og karakter havde betydning for den danske kriseforvaltning. I maj 1915 nåede Indenrigsministeriet til den erkendelse, at man ikke kunne forlade sig på, at krigen ville få en ende før den kommende høst. Den Overordentlige Kommission blev bedt om at tage stilling til befolkningens brødforsyning på længere sigt.

Én for alle og alle for én?

Landbrugsorganisationerne inddrages igen

Sommeren var tør, og der var atter udsigt til en ringe høst af rug. Til gengæld stod hveden godt, og en beskeden import af hvede på 6.000 tønder ville sammen med rugen formentlig være tilstrækkelig til at brødføde befolkningen. En forudsætning for det var dog, at fodringsforbudet blev opretholdt. Et flertal i Den Overordentlige Kommission mente at kunne se heldige virkninger af fastsættelsen af en maksimalpris også for korn af den nye høst; et mindretal mente derimod, at ophævelsen af maksimalpriser var en forudsætning for, at den fornødne udenlandske hvede ville blive tilvejebragt af private importører.

Importen af amerikansk rug fortsatte i øvrigt. Ganske vist var den dyrere end den danske; men til gengæld var den mere holdbar. Kvaliteten af melet fik et løft ved at blande den amerikanske rug i den danske, så det gjorde man som regel.

For importen af foderstoffer var situationen vanskelig. Priserne var høje, og forsyningen usikker. Her pegede Den Overordentlige Kommission på muligheden af at optage kreditter og modvirke yderligere kursstigninger på pund og dollar.[1]

Opfodringsforbud, maksimalpris og import af foderstoffer var dog ikke nok til at berolige Indenrigsministeriet. Man måtte have vished for, at kornet nåede frem til møllerne. Her mindede Den Overordentlige Kommission om den tanke, som i efteråret 1914 havde været fremme om en udskrivning af korn hos landbrugerne. Hver enkelt kommune skulle stille et nærmere bestemt kvantum rug til rådighed for landets forsyning med brødkorn. Der blev rettet henvendelse til Det Statistiske Departement med henblik på udarbejdelsen af en plan for, hvordan hurtige og sikre oplysninger om den forestående høst kunne tilvejebringes.[2]

Indenrigsministeriet arrangerede dernæst et møde med Den Overordentlige Kommission og repræsentanter fra landbrugsorganisationerne (foruden de tidligere nævnte tre nu også Andelsudvalget).

På mødet fremlagde De samvirkende danske Husmandsforeninger ét forslag til en kornordning, de tre øvrige landbrugsorganisationer i fællesskab et andet. Det blev dog »husmandsmodellen«, som fik størst tilslutning i Den Overordentlige Kommission. Modellen adskilte sig fra Andelsudvalgets, Landhusholdningsselskabets og Landboforeningernes ved at fastholde maksimalpris og opfodringsforbud og ved ikke at operere med noget egentligt statsopkøb. Begge forslag stemte overens med Jensens model fra året før i henseende til strukturen bag ligningen: På baggrund af kommunalbestyrelsernes opgørelse over dyrkningsarealets anvendelse og det gennemsnitlige foldudbytte skulle der fra centralt hold foretages en ligning på hvert amt. Amtsrådet fordelte mængden ud på sognene, mens sognerådene ud fra et mere indgående kendskab til forholdene på de enkelte ejendomme foretog den endelige ligning.[3]

Samtidig med forhandlingerne optog landbrugsorganisationerne med undtagelse af De samvirkende danske Husmandsforeninger spørgsmålet om landbrugets repræsentation i Den Overordentlige Kommission. De større landbrugere mente sig utilfredsstillende repræsenteret med de siddende landbrugskyndige folketingsmedlemmer, Niels Frederiksen og P.Th. Nielsen, og ønskede en udvidelse af Den Overordentlige Kommission. Her var man imidlertid ikke indstillet på en sådan udvidelse, for den ville forstyrre balancen i forhold til andre erhverv.

Indenrigsministeriet gav de tre landbrugsorganisationer to valgmuligheder – enten en udvidelse af Den Overordentlige Kommission med tre medlemmer, fordelt med én plads til husmændene og to til de øvrige landbrugsorganisationer – eller oprettelse af et rådgivende landbrugsråd. Det blev den sidste løsning, som landbrugsorganisationerne valgte. Resultatet var Landbrugsrådet af 30. august 1915, som bestod af to medlemmer for hver af samtlige fire landbrugsorganisationer.

Rådet fik dog ingen lang levetid. Allerede i januar 1916 trak husmandsforeningerne sig ud med den begrundelse, at forudsætningerne for husmandsforeningernes repræsentation i rådet var bristede.[4]

Formentlig har husmandsinteresserne dårligt kunnet varetages tilfredsstillende over for de væsentligt bedre repræsenterede større landmænd.

Indenrigsministeriet reagerede ved helt at ophæve Landbrugsrådet – til stor fortrydelse for de tilbageblevne landbrugsorganisationer.

Herefter, indtil oprettelsen af andre rådgivende udvalg, blev organisationerne taget med på råd gennem deres formænd. For, som de lidt større landmænds organisationer havde peget på ved henvendelsen om en bedre repræsentation i Den Overordentlige Kommission, så stod og faldt en heldig gennemførelse af f.eks. en kornligning med, at landbrugerne i det mindste ikke fra begyndelsen var fjendtlige og modstræbende. Og det kunne bedst undgås, når man ved en repræsentation i Den Overordentlige Kommission kunne godtgøre, at der også blev taget hånd om landbrugets interesser.[5] Men Landbrugsrådets korte historie viser samtidig, at husmænd og gårdejere hver for sig ønskede at stå stærkt, når »landbrugets interesser« skulle formuleres. Og at der var tale om et begreb med højst uensartet indhold.

Kornligningen

Uanset turbulensen i landbrugsorganisationerne blev kornligningen ført ud i livet. Allerede før den endelige form var bestemt, i begyndelsen af juli 1915, fik sognerådene besked om at udarbejde en opgørelse over dyrkningsarealets anvendelse.[6] Da høsten var i hus, fulgte så beregningerne over det anslåede foldudbytte. I november 1915 kun-

ne Det Statistiske Departement udsende en plan for kornligningen med den mængde rug og hvede til befolkningens brødforsyning, som hver enkelt kommune måtte formenes at være god for – det vil sige den mængde (ca. 90 %) af den samlede avl (med fradrag af såsæd), som skulle forbeholdes til brødkorn.[7] Restmængden kunne landbrugeren disponere over til foder. Men først skulle han gennem attester fra aftagerne til hans brødkorn godtgøre, at den pålignede mængde korn var solgt.

»det skal nok gå skidt, og bønderne skal nok komme til at bande over den, inden det får ende«[8]

spåede Kr. Tovborg Jensen om kornligningen. Han anbefalede Ove Rode endelig at lade »de andre« få skylden for den, Den Overordentlige Kommission formentlig. Men Tovborg Jensen havde også tidligere været særdeles skeptisk. Han havde spået, at maksimalprisen på rug ville blive en ulykke for landet, og var så endt med at forsvare samme rugmaksimal. Gik det mon på samme vis med kornligningen?

I hvert fald delte en del amtmænd ikke Tovborg Jensens skepsis. Som amtmændene var blevet anbefalet af Indenrigsministeriet, forhøjede de deres pålignede mængde med 2-5%, på baggrund af meldinger fra sognerådene om foldudbyttet lokalt. En sådan optimisme fandt man f.eks. i Præstø amt.[9] Andre steder, som i Ribe amt, forblev kornligningen ved departementets beregninger.

Kommunalbestyrelserne modtog i begyndelsen af december 1915 tallene for deres kommune, og deres opgave lød nu på at fordele det fastsatte kvantum for kommunen ud på de enkelte landbrugsbedrifter. Kornligningen blev altså nu en kende mere konkret, og optimismen dalede næsten med det samme både i henseende til høstudbyttet og i henseende til kornligningens resultat.

Dertil kom, at sogne med optimistiske sogneråd blev »straffet« i forhold til de skeptiske eller mere beskedne sogne.

»Kornligningen bliver vist mindst lige så upopulær som den gamle ordning,« skrev Tovborg Jensen den 21. december 1915 til Ove Rode

»Den største vanskelighed har kommunerådene selv lavet sig, idet de sikkert mange steder har opgivet foldudbyttet alt for højt... Gudum, mit eget sogn, har opgivet 10 fold, nabosognet Faberg 6 fold. Og ingen vil kunne sige, hvilket sogn, der er det bedste. Sdr. Lem ved Ringkøbing har opgivet 8 fold, Holmsland 4 fold. Med undtagelse af klitten, hvor der gror meget lidt, er Holmsland langt bedre end Lem. Der er vist indsendt klage fra Lem, men de har jo sig selv at takke for det... det er harmeligt, når andre bedre kommuner fedter sig fra noget af sin part. Men dette kunne amtsrådene vist alligevel have hjulpet noget på«.

- hvis ellers amtsrådet havde haft lejlighed til at prøve og sammenligne sognerådenes angivelser af foldudbyttet. Og i et ps. oplyser Kr. Tovborg Jensen om et helt konkret eksempel på et fejlskøn af dimensioner:

»Der er i dette øjeblik kommet en forespørgsel til amtsrådet fra Flynder Sogneråd (ved Bækmarksbro, 2 mil syd for Lemvig) om, hvad de skal gøre med ligningen. Flynder er anslået til 4630 tdr. men nu er de efter nærmere overvejelse kommen i tanker om, at de kun har 1393 tdr. eller 30%.

Det sidste er vel sagtens lige så galt som det første«.[10]

Tovborg Jensens skildring af kornligningen svarer ret nøje til det billede, som de øvrige kilder giver. Og hans spådom viste sig denne gang at holde stik. Afstanden fra teori og til den mere følelige praksis bar sikkert en del af skylden for, at kornligningen 1915 fik en meget begrænset succes, for nu ikke at sige at det rent ud var en fiasko. Det reelle høstudbytte viste sig ifølge en del kommunalbestyrelsers indberetninger i januar/februar 1916, efter tærskningen, ikke nær så godt som først antaget. Blev ligningen gennemført efter planen, ville der i nogle kommuner slet ikke blive noget korn til foder. Desuden viste det sig, at Det Statistiske Departements beregningsgrundlag var spinkelt. Det gjaldt ikke mindst i Præstø amt. Klagerne fra de forskellige sogneråd over Statistisk Departements beregninger førte til, at amtmanden, der indså, at ligningen alligevel ikke i fuldt mål ville kunne gennemføres, så at sige i skyndingen trak den gale konklusion: Han gav tilladelse til opfodring, som hvis alle havde svaret sit. Den tilladel-

se bragte ikke overraskende amtmanden i vanskeligheder over for Indenrigsministeriet; men i sidste ende slap han dog for at trække opfodringstilladelsen tilbage.[11]

Ikke kun amtmanden i Præstø havde lavet fejl. I hvert fald blev der klaget over, at Statistisk Departements arealopgivelser ikke altid passede lige godt.

Følgen blev, at ligningen i en række amter helt måtte bortfalde, i andre bortfaldt den i en del af kommunerne. I Indenrigsministeriet blev der i alle tilfælde gjort kort proces: Det hidtil gældende opfodringsforbud måtte opretholdes høståret ud i den vedkommende kommune. Det var en såre enkel løsning – set ud fra den betragtning, at måtte kornet ikke anvendes til foder, så ville alt, der ikke skulle bruges til såsæd, blive anvendt til eller solgt som brødkorn.

Det var også den løsning, man tilsyneladende foretrak i mange af de sogneråd, hvor ligningen ikke kunne gennemføres, i hvert fald ikke i sit fulde omfang. Fraskrev man derved landbrugerne muligheden for at opfodre rug og hvede, så slap sognerådet dog i det mindste for at stille flere ubehagelige krav.

I Kvong, Ribe amt, var der til sognerådet indkommet 14 klager over kornligningen. De pågældende landbrugere havde dyrket en stor del af deres rug på hedejord, som især var sårbar over for tørke, og udbyttet var derfor ikke blevet stort. Sognerådet ønskede at fradrage rugdyrkerne en passende mængde korn, men blev fra amtet pålagt at undersøge klagernes forhold nærmere. Hvis det virkelig ikke var muligt for de 14 klagere at udbyde den pålignede mængde korn til salg som brødkorn, så måtte sognerådet foretage en tillægsligning på de øvrige landbrugere i kommunen. Sognerådet meldte seks dage senere tilbage: Efter undersøgelsen måtte klagerne tages til følge, og hvad tillægsligningen angik, så påstod de øvrige rugdyrkere nu lige så sikkert, at de ikke havde mere korn end det, ligningen allerede havde lagt beslag på. Nu, hvor man så småt fik det endelige overblik over høstresultatet, måtte det konstateres, at foldudbyttet på de lette jorder lå langt under det i september 1915 anslåede, på de bedre jorder lå udbyttet ikke over det skønnede. På den baggrund anmodede sognerådet om, at den mængde rug, som var pålignet kommunen, blev nedsat med 50

tønder. Amtsfuldmægtig Rosenmeier anbefalede sognerådets anmodning med den begrundelse, at der var tale om en forholdsvis beskeden mængde; men fra Indenrigsministeriet lød blot den korte og klare melding, at også i Kvong måtte opfodringsforbudet opretholdes i sit fulde omfang.[12]

I Grindsted-Grene kommune var der en endnu mindre difference mellem den mængde, som sognerådet mente, at kommunens bønder kunne aflevere, og det pålignede. Men Indenrigsministeriet kørte en yderst konsekvent linje i dette spørgsmål.[13]

For sognerådet i Veerst-Bække kommune forekom ligningen så umulig, at man end ikke gjorde sig håb om fradrag i det pålignede kvantum rug. Rådet henstillede allerede i januar 1916, at stiftamtet bekendtgjorde fodringsforbudets opretholdelse i kommunen. Men i amtet ville man ikke lade sognerådet slippe så let: Det kvantum brødkorn, som på grund af misvækst ikke kunne pålignes den enkelte kornavler, måtte pålignes andre. Fra amtet blev der samtidig gjort ophævelser over sognerådets fravær af kritisk sans. Tilsyneladende havde man i Veerst-Bække allerede strakt sig meget vidt for at få regnskabet til at passe: Rådet havde godkendt indsigelser mod ligningen på landbrugerens blotte ord om, at denne allerede havde afhændet korn til brødkorn. Når landbrugere opgav, hvor meget brødkorn der var anvendt i egen husholdning, tog sognerådet det uden videre for gode varer. Endelig blev oplysninger om, at kornet var ødelagt af misvækst, bare taget til efterretning. Amtet forventede en ny ligning fra Veerst-Bække. Sognerådsformanden svarede den 9. februar:

»At man så skulle udfylde alle rubrikker med tal og båndlægge korn, man har beviser for, ikke er tilstede, og ikke har været tilstede siden sæden blev lagt, ville jo være rent meningsløst spild af arbejde, og til ingen nytte, hvorimod man har henstillet til det høje stiftamt at opretholde fordringsforbudet for kommunen. Fastholdes imidlertid kravet om, at man skal udfylde vedlagte ligning trods alt, da bedes sagen forelagt ministeriet til afgørelse«.

Ministeriet gav sognerådet medhold i, at fodringsforbudet skulle opretholdes.[14] Og i løbet af februar 1916 ekspederede Ribe Stiftamt da

også en række bekendtgørelser om fodringsforbudets opretholdelse. Yderligere forsøg på at afæske kommunerne nye kornligninger blev ikke gjort.

Indenrigsministeriet forsøgte, formentlig i begyndelsen af april 1916, at opgøre resultatet af kornligningen efter høsten 1915. Der var på det tidspunkt ikke modtaget endelig indberetning fra samtlige amter; men tendensen var klar – og noget mistrøstig. Den bedste melding modtog man fra Ringkøbing amt: Ligningen for både rug og hvede havde *omtrentlig* kunnet gennemføres. I Hjørring amt havde rugligningen kunnet gennemføres, derimod var ligningen på hvede bortfaldet. Noget tilsvarende gjaldt naboamtet, Ålborg. I Præstø, Randers og Ribe amter havde ligningen kunnet gennemføres i nogle kommuner, mens den var bortfaldet i andre. I en række amter var ligningen for såvel rug som hvede helt bortfaldet og erstattet med opretholdelse af opfodringsforbud.[15]

Ligningen efter høsten 1915 var ingen succes, ja, vi kan vist godt kalde den noget nær en fiasko. Tovborg Jensen havde givetvis fat i en lang ende, når han pegede på det forhold, at sognerådene ret isoleret havde opgivet forventet foldudbytte, uden at der på regionalt plan var foretaget en prøvning og en afvejning af angivelserne. Da situationen blev anderledes konkret, og sognerådet skulle fordele den pålignede mængde, kunne naboer med kun en sognegrænse imellem sig blive vidt forskelligt stillet.

Fortrinsvis må kornligningens fiasko dog tilskrives en høst, der ikke blev nær så god som forventet.

Valsemøllens mistænkeliggørelse af bønderne

Det var ikke de rene idealistiske motiver, som drev amtsfuldmægtig Rosenmeier og stiftamtmanden i Ribe, Gustav Wilhelm Stemann, til at lægge pres på kommunerne. Ansvaret for, at der var tilstrækkelig hvede- og rugmel i amtet frem til den kommende høst lå hos amtmanden, som i Ribe havde en virksom støtte i fællesudvalget for de kommunale prisreguleringskommissioner. Lod man ligning være ligning og satsede udelukkende på opretholdelse af fodringsforbudet, blev det unægteligt noget vanskeligere at skaffe sig et overblik over, i hvor

Valsemøllen i Esbjerg 1928. Ukendt fotograf. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

høj grad det blev nødvendigt at supplere op med amerikansk rug og, om muligt, korn fra andre amter.

Desuden var amtet underlagt møllernes pression. Navnlig den største mølle i amtet, Valsemøllen i Esbjerg, lagde ikke skjul på, at amtet burde holde bønderne til ilden, når det gjaldt levering af korn. Allerede i december 1915 skrev direktøren til amtet og klagede over, at landbrugerne ikke godvilligt ville afgive deres korn – og om stiftamtet derfor ikke var »*i stand til at få landboerne til at komme frem med rugen*«.[16]

Direktøren så måske i sit stille sind nostalgisk tilbage på året før, hvor bønderne havde levet under truslen om ekspropriering?

Den 6. januar 1916 mente Valsemøllen tiden inde til at gentage opfordringen. Nu måtte kornligningen være bragt til afslutning, og stiftamtet havde vel »midler« til at presse kornet ud af de salgstræge landmænd? Amtet blev også gjort opmærksom på, at det var betænkeligt, når kornet ikke kom i handelen nu, for det øgede risikoen for beska-

digelse. Men det var jo sikkert det, landbrugerne ventede på: Når først kornet var ubrugeligt til brød, kunne de endelig få lov at opfodre det.[17]

Om amtsfuldmægtig Rosenmeier og stiftamtmand Stemann troede, at der kunne være noget om snakken, eller om de mente, at en undersøgelse var nødvendig for at komme mistanken til livs, er uvist. I hvert fald blev politimestrene, foranlediget af Valsemøllens brev, bedt om at indhente oplysninger hos de stedlige prisreguleringskommissioner. Underforstået: Forholder det sig sådan, at bønderne puger over kornet?

I landkommunerne var landmændene uden tvivl godt repræsenterede i prisreguleringskommissionerne (ligesom også de sognerådsmedlemmer, som havde haft besværet med kornligningen, ofte var repræsenteret), og kommissionernes generelle afvisning af Valsemøllens angreb kan ikke forundre. Men i Vejers var det Vilhelm Pinholt, som var formand. Som plantør delte han ikke umiddelbart interesser med landbrugerne. Men samstemmende med andre kommissionsformænd bemærkede han, at rugen måske holdt sig allerbedst utærsket ude hos landmændene.[18] Fra en del prisreguleringskommissioner blev det hævdet, at landbrugerne i virkeligheden meget gerne ville have kornet afsat nu. Pinholt mente, at der måtte et organiseret opkøb til: Skulle landbrugerne stå til ansvar for anvendelsen af deres korn, havde de også krav på klarhed over levering og afregning.

Kun i Ølgod var holdningen en anden og mere i overensstemmelse med Valsemøllens. Nok havde bønderne bragt korn til torvs – men langt fra i rigelige mængder. Prisreguleringskommissionen anbefalede politimesteren at lade indrykke i bladene, at udbød bønderne ikke deres korn til salg i nær fremtid, så ville det blive eksproprieret.

Formanden var kommissionen i Ølgod var møller.[19]

Politimesteren fulgte ikke anbefalingen.

Og nogenlunde samdrægtigt konkluderede politimestrene i Ribe amt da også, at der ikke syntes at være grund til at antage, at landbrugerne forsætligt holdt korn tilbage. Høsten havde været dårligere end beregnet, og normalt begyndte tærskningen først hen i januar måned.[20]

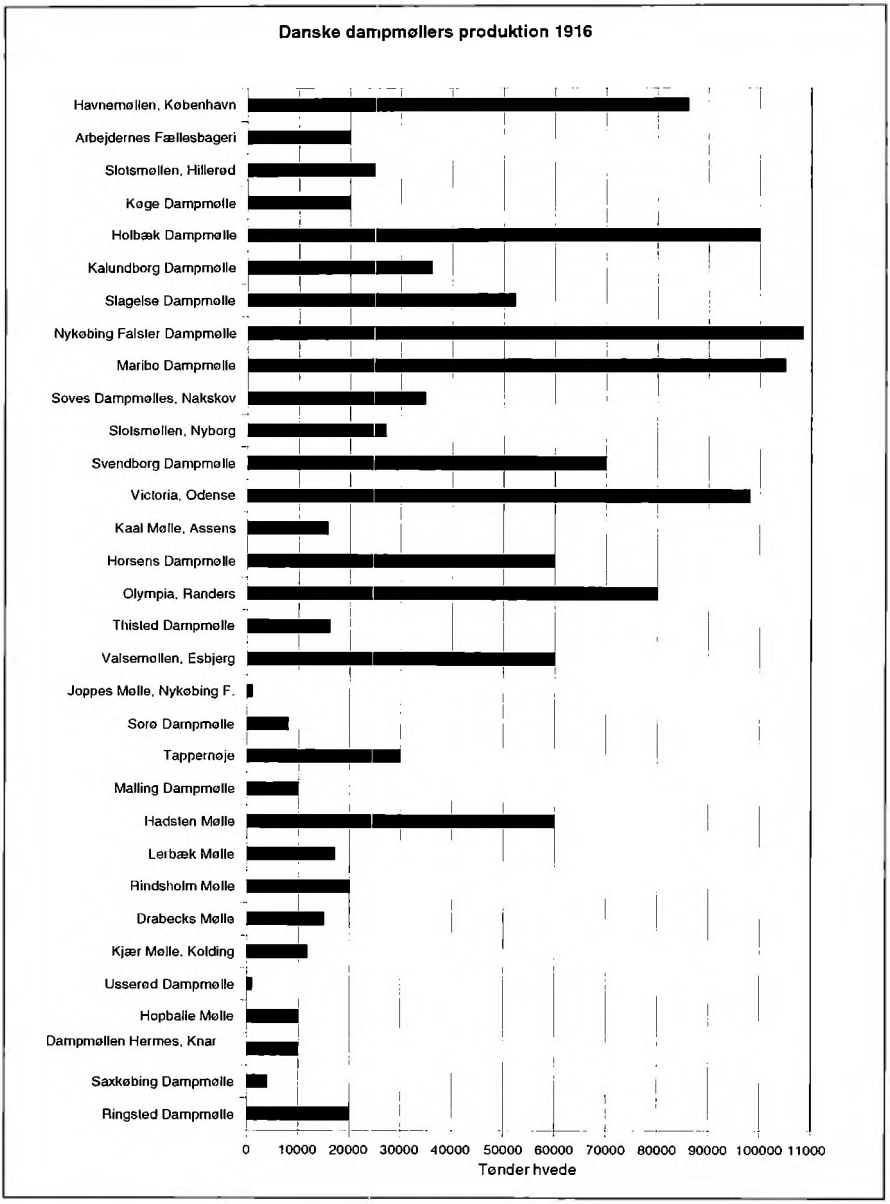

Af 32 danske dampmøller havde Valsemøllen i Esbjerg den 8. største produktion af hvedemel i 1916. 8. pladsen delte den dog med to andre store møller i Jylland, Horsens Dampmølle og Hadsten Mølle. Alle tre malede 60.000 tønder hvede til mel. Ser man alene på Jylland, hvor jorden ikke i samme grad som på Sjælland tillod dyrkning af hvede, delte de tre møller 2. pladsen. Kun Olympia i Randers havde en større hvedemelsproduktion. Kilde: Indenrigsministeriets Kornkontor, j.nr. 1917/3003.221: Møllernævnets indstilling af 11. august 1917.

Og bøndernes modangreb

Vilhelm Pinholt havde i sit svar til politimesteren og amtet antydet, at også bøndernes usikkerhed kunne være en del af problemet. Kommissionsformanden i Lunde-Outrup kommune pegede på, at man havde dårlige erfaringer fra det foregående år.[21] Tilsyneladende knyttede disse dårlige erfaringer sig til Valsemøllen, hvis påståede profithunger formanden havde en besk kommentar til. Og ifølge brevet fra kommissionen i Ansager ville bønderne

»ikke risikere at sende den [rugen] til Esbjerg og måske få den kasseret der«.[22]

Et yderligere bidrag til den mere eller mindre åbenlyse kritik af Valsemøllen kom fra politimesteren i Øster og Vester Herreder, der mente, at der måske ville blive udbudt mere rug til salg, hvis Valsemøllen selv tog forbindelse til landboerne.[23]

Politimester Esmann i Esbjerg gik direkte i kødet på problemet. Han indkaldte kommissionsformændene i sin jurisdiktion, Skads Herred og Fanø Birk, til møde sammen med Valsemøllens direktør. Det lykkedes her at afæske direktøren det løfte, at møllen ville lade rugen afhente til bestemte tider og på bestemte steder i hele amtet.

Det er kun muligt at gætte sig til de konkrete problemer. Men en forsigtig, mere overordnet konklusion må være, at kornligningens fiasko ganske vist primært var begrundet i, at den faktiske høst ikke svarede til den beregnede; men dertil kom et mere psykologisk aspekt, affødt af en ændret magtbalance. Den frie byttehandel mellem bønder og møllere var med kornligningen afløst af tvungen aflevering, og den begunstigede selvsagt møllerne på bekostning af bønderne. Det kunne naturligvis ikke vække begejstring hos bønderne. I Ribe amt havde bønderne desuden en yderst velbegrundet følelse af, at Valsemøllen udnyttede situationen og magtpositionen. Det gjorde møllen jo alene i kraft af det pres, der blev lagt på amtet for at iværksætte ekspropriering.

Politimestrene i Øster og Vester Herreder og i Esbjerg så tilsyneladende situationen sådan, at Valsemøllen var blevet en tand for magtfuldkommen: Møllen måtte også selv gøre noget for at få rug at male.

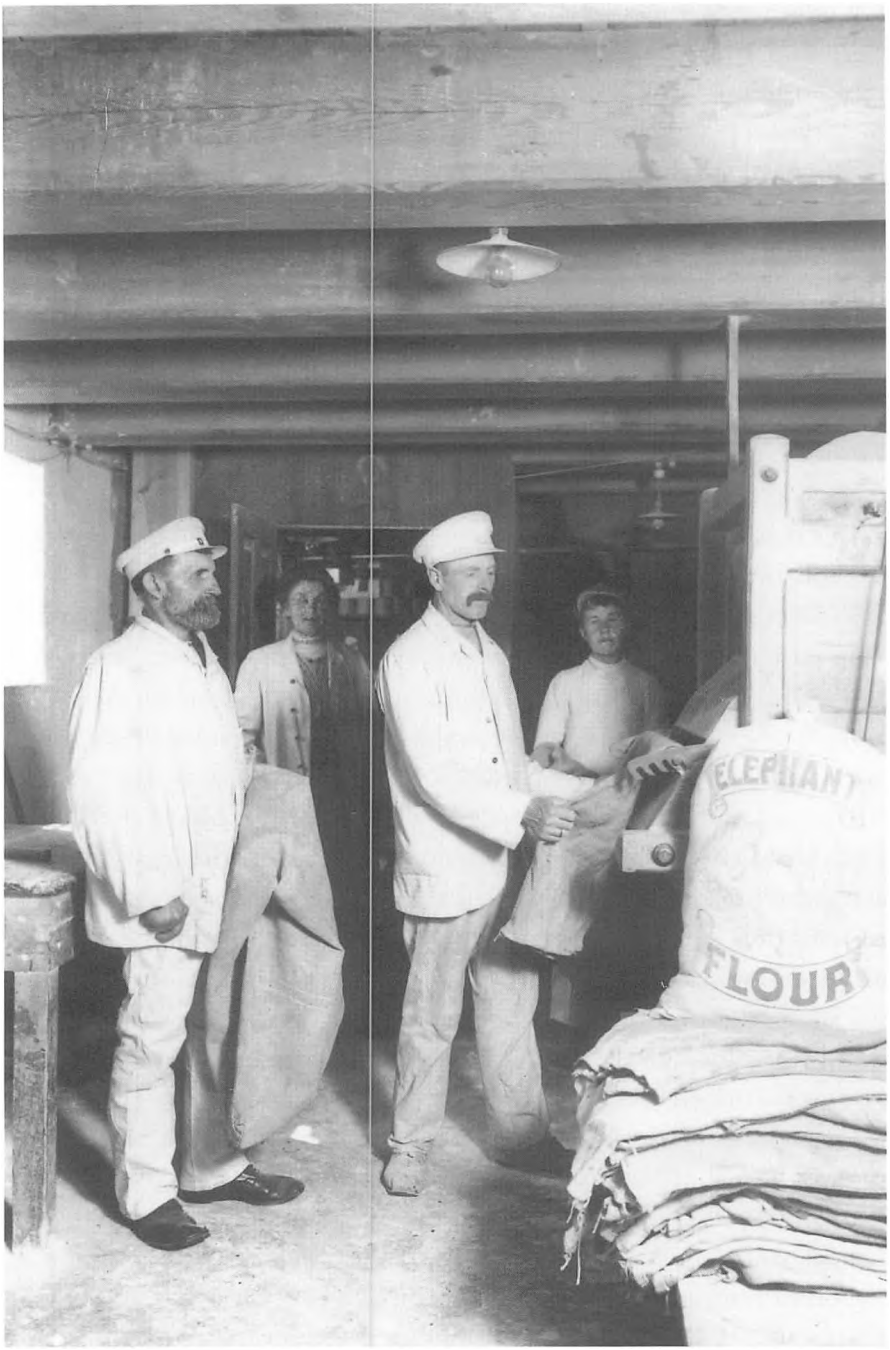

Afvejning af mel på Valsemøllen i Esbjerg. Ukendt fotograf. 1912. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Fra kommissionen i Ansager antydede man endvidere, at magtpositionen blev udnyttet til at kassere korn efter forgodtbefindende, og selv om kommissionen ikke havde mod til at udtrykke anklagen i klare vendinger, så var møllen med troen på ekspropriationsmuligheden *i princippet* begunstiget med muligheden for at kassere korn, indtil den ønskede kvalitet og mængde var for hånden. Virkeligheden så utvivlsomt anderledes ud, strået skulle trods alt bære tilstrækkelige fold, og det var amtmanden, ikke møllerne, der skulle beordre ekspropriationen.

Magtbalancen rettedes noget ved, at der frem for ekspropriation blev tale om statsligt opkøb.

Et nyt statsligt opkøb

Kornligningens fiasko fik altså den konsekvens, at der ligesom det foregående år blev iværksat et statsligt opkøb af korn. Formelt var det et brev fra indenrigsminister Ove Rode, som satte gang i opkøbet. Også her ligger i øvrigt en antydning af, at handelen mellem landmænd og møllere ikke var uden gnidninger. For det ene af de skitserede formål var, at bønderne, før kornet blev ubrugeligt til brød, skulle kunne finde afsætning for det aftærskede korn.

Det andet formål var etableringen af en reservebeholdning.

Salg og køb af dansk rug skulle nærmere organiseres i amtet, skrev Ove Rode. Han opfordrede samtidig til, at mest muligt korn blev sendt til hovedstaden, hvor man hidtil havde været henvist til udelukkende at benytte amerikansk rug. Inspiration til opkøbets organisering kunne hentes i den plan, som fællesudvalget for prisreguleringskommissionerne i Ringkøbing amt havde udarbejdet i december 1915.[24]

I Ribe havde som nævnt et møde på politimesterens initiativ peget på det ønskelige i en organisering af kornhandelen, og prisreguleringskommissionen havde umiddelbart før indenrigsministerens brev udarbejdet et forslag til en sådan organisering. Der indgik dog i planerne intet om oprettelsen af reservelagre. Formålet var at skabe overblik over situationen og tilskynde bønderne til levering ved at let-

te forholdene for dem. Gennem en organisering af handelen blev der formentlig også penge at spare på transportudgifter. Og besparelser for bønder og møllere måtte under et dygtigt opsyn af de kommunale prisvogtere også føre til lavere brødpriser.[25]

Prisreguleringskommissionens plan kunne altså ikke i et og alt benyttes til det lidt mere ambitiøse projekt, som Indenrigsministeriet ønskede iværksat. Indenrigsministeriet havde henvist til Ringkøbing amts fællesudvalgs løsningsmodel, og den blev også taget i anvendelse af Ribe amts fællesudvalg. Der oprettedes derefter »centralsteder«, det vil sige modtagelsessteder, taktisk velplaceret i byer med jernbanestationer, Ribe, Varde, Esbjerg, Grindsted, Lunderskov og Holsted. For hvert centralsted indgik amtet aftale med en kornkyndig tillidsmand, som inden for sit distrikt fik koncession på kornopkøbet. Opkøberne blev betalt et passende honorar – til gengæld regnede fællesudvalget så også med at kunne stole på deres sagkundskab og hæderlighed. Man anså det med andre ord ikke for nødvendigt at føre tilsyn med opkøbene.

Opkøberne fastsatte en dag, eventuelt to, hvor de besøgte kommunen og foretog opkøbet. Det foregik måske fra skolen eller fra brugsforeningen. Her kunne landmændene udbyde deres korn. Hele opkøbet skulle være afviklet i løbet af 14 dage – tre uger.

Den mest lavvægtige (fugtige) eller hurtigst fordærvelige rug skulle så vidt muligt bringes i handelen først, og den del heraf, som staten opkøbte, straks sendes til V. Lunds mølle i København. Der blev truffet aftale med Dansk Frøhandel i Kolding om tørringen af den rug, som skulle blive til amtets reservelager.[26]

Begrebet »centralsted«, som også optræder i forslaget fra Ringkøbing, kan næsten ikke være andet end en direkte oversættelse af det tyske »Centralstelle«, de nationale, regionale eller lokale fordelingskontorer, som blev en hovednerve i den tyske krigs- og kriseforvaltning. Hele organiseringen med statsligt koncessionerede kornopkøbere synes da også tysk inspireret.[27]

Opkøbet fungerede tilsyneladende uden gnidninger – i det mindste for amtet, som fik oprettet sit reservelager. Derimod begyndte møllere og bagere hen på foråret igen at klage over bøndernes modvilje

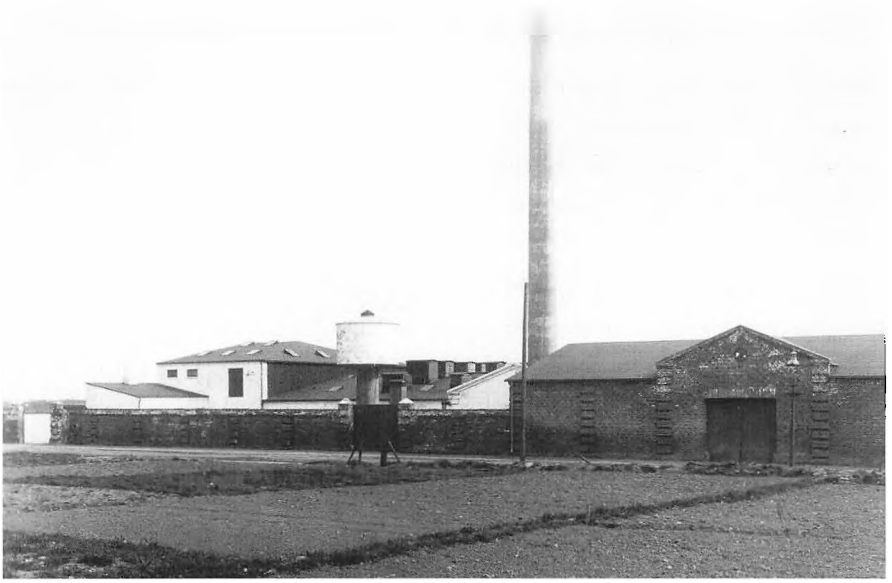

Korntørreriet, Poulsgade i Herning, som var et af de steder i Ringkøbing amt, hvor bl.a. statens brødkorn blev tørret. Foto: Atelier Moderne v. P.M. Pedersen, Herning, 1919. Det Lokalhistoriske Arkiv, Herning.

mod at bringe kornet til torvs; men nu var hensigten med klagerne først og fremmest at åbne portene for statslageret og få amtet til at sælge, som det havde gjort året før. Nervekrigen mellem bønder og møllere blev afløst af en form for nervekrig mellem amtet/fællesudvalget og bagere/møllere, ikke mindst fordi også maksimalprisspørgsmålet blev aktualiseret. Mere om det senere.

Foreløbig kan det blot konstateres, at der blev skaffet korn til veje, da først opkøbet var organiseret, og handelen foregik mere frit for bønderne og ikke under truslen om ekspropriation ensidigt til gavn for møllerne.

Det betød dog ikke, at der var skaffet rigelige mængder af brødkorn til veje.

Opfodring. Bønder på kant med loven

Allerede ved Indenrigsministeriets cirkulære af 10. april 1916 trådte det generelle, landsdækkende opfodringsforbud i kraft igen. Det var nu uden betydning, om bønderne i en kommune havde svaret den mængde korn, som ligningen havde pålagt dem. Rug og hvede måtte ikke opfodres.

Der var jo trods alt nogle kommuner, som havde svaret samfundet, befolkningens brødforsyning, sit. Landbrugerne i disse kommuner kunne have nået at få frigivet brødkorn til opfodring. Det allerede frigivne korn kunne det generelle opfodringsforbud ikke rokke ved, men det blev kommunalbestyrelsens eller sognerådets opgave at se til, at ikke mere end det frigivne blev opfodret.[28]

Korn, som var tjenlig til brød – det kunne man endda forholde sig til. Noget mere problematisk var sagen, når kornet havde en ringe kvalitet. Bonden var vant til selv at skønne over, hvad der kunne betale sig at bringe til torvs, og han måtte jo selvfølgelig i den forbindelse gøre sig overvejelser over omkostningerne ved den tørring, som den lavvægtige korn krævede, og hvad man lige så godt kunne smide for svinene, hønsene eller kreaturerne. I forbindelse med tærskningen fremkom der spildprodukter, »frarensning«, og korn kunne være mere eller mindre angrebet af »brand«.[29] Eller forkarlen kunne feje laden og hælde »affaldet« op i sækken med havre eller blandsæd. Det var alt sammen brødkorn i ministeriel forstand, men foder i bondens.

Nu var det ikke meningen, heller ikke Indenrigsministeriets, at frarensning og korn, som var angrebet af brand, skulle anvendes til menneskeføde. Men opfodring af det beskadigede korn kunne alene ske, når bonden havde opnået den fornødne tilladelse fra den stedlige prisreguleringskommission og i perioden fra 2. november 1916 til den 1. februar 1917 fra amtet. Med mindre bonden virkelig var besjælet af samhørighedsfølelse og ansvar for samfundets tarv, kunne det vel nok stride mod hans selvopfattelse som fri bonde at skulle indhente tilladelse til at opfodre frarensning og halvt fordærvet korn. Det er ikke vanskeligt at forestille sig, at bestemmelser af den art havde svært ved at finde deres vej til bevidstheden, og at de derfor også blev om-

gået. Hvor ofte er det svært at sige. For kontrollen med overholdelsen af bestemmelserne krævede flere ressourcer, end der i hvert fald i første omgang blev sat ind på sagen.

Indtil december 1916 bestod sagerne om overtrædelse af opfodringsforbudet derfor af, hvad der tilfældigt kom sognerådet eller prisreguleringskommissionerne for øre. Eller hvad en nidkær nabo havde snuset sig til og anmeldt til politiet.

Der burde ifølge Kr. Tovborg Jensen i slutningen af november 1916

»statueres nogle eksempler blandt de – desværre ikke så få – som fodrer rug op... De 80 % af landmændene maler jo selv, i hvert fald på denne egn, så det er ikke let at kontrollere, men hvis der blev rørt nok så meget i sagen, turde de, som har tjenestefolk, næppe fodre rug op«.[30]

Ved bekendtgørelsen 2. november 1916 var opfodringsforbudet blevet indskærpet de kommunale råd og kommissioner. De skulle yde politiet den fornødne assistance ved tilsynet med overholdelsen. Der kunne ikke ses igennem fingre med overtrædelser, som uvægerligt måtte føre til sagsanlæg og strafforfølgelse. Et efterfølgende cirkulære henstillede til politimestrene at gennemføre en effektiv kontrol, herunder så ofte som muligt at efterse beholdningerne hos møllere og landbrugere.[31]

Politimesteren i Holsted indkaldte som følge heraf alle sognefogder, sognerådsformænd og prisreguleringskommissioner i jurisdiktionen til møde den 2. december 1916. På mødet blev det besluttet, at alle møller skulle efterses en gang om ugen af sognefogden, ejendomme med husmølle én gang hver 14. dag, mens sogneråd og prisreguleringskommissioner skulle aflægge kontrolvisit hos de øvrige landejendomme mindst en gang om måneden. Politimester Frost indskærpede, at tilsynet skulle være grundigt, og han orienterede sognerådsformænd og prisreguleringskommissioner om, at de havde ret til fri og uhindret adgang overalt på ejendommen. Var der noget, som virkede mistænkeligt, skulle der udtages prøver og ske anmeldelse til politiet. Efter hvert besøg måtte der indgives beretning til politimesteren via sognefogden.[32]

Den 13. januar 1917 fritog politimesteren dog sogneråd og prisreguleringskommissioner for at foretage det månedlige tilsyn på samtlige ejendomme.[33]

Måden at organisere det skærpede tilsyn kunne naturligvis variere fra jurisdiktion til jurisdiktion, men at det blev organiseret er utvivlsomt al den stund, at sagerne om overtrædelse af opfodringsforbudet steg markant. Her har vi et nogenlunde godt overblik, fordi amterne hver 14. dag skulle sende indberetning til Indenrigsministeriet – dels om overtrædelse, dels om tilladelser til opfodring, givet af prisreguleringskommission eller amt. Overblikket er dog heller ikke mere end nogenlunde godt, hvilket vil sige dårligt for nogle amter, godt for andre. Indberetninger skulle amterne indsende så mange af, så der var amter, som sådan en passant sendte indberetning over, hvad der var hændt siden sidst, amter som i løbet af et helt år kun fik indsendt et par stykker. Og så var der amter som Holbæk, Præstø, Thisted og Randers, hvor der foreligger 23-24 indberetninger fra året 1916.[34]

Indberetningerne viser først og fremmest, hvad man opnåede med en forstærket indsats fra myndighedernes side. Samtidig havde det mere intensive tilsyn et større antal private anmeldelser til følge. Navnlig kunne det se ud, som om møllerne ikke ville risikere, at de blev fanget med en sæk blandsæd, som indeholdt en større eller mindre mængde rug eller hvede. Frem for at formale blandkornet til foder efter begæring fra landbrugeren (eller sende sækken tilbage), kunne mølleren finde på at anmelde gårdejeren. Det skal vi siden se et eksempel på.

I Holbæk Amts jurisdiktioner blev der i de 11 måneder fra 1. januar til 30. november 1916 optaget tre sager vedrørende overtrædelse af opfodringsforbud. I december alene 39. For Præstø amts vedkommende optoges fem sager i årets første 11 måneder, i december måned 10. I Thisted Amt: Én sag indtil 30. november 1916 og herefter indtil årets udgang: 21. I Randers Amt: Ligeledes én sag indtil 30. november 1916 og 27 alene i december.

Selv om man i disse amter kan have været særlig ihærdige (eftersom indberetningerne til forskel fra andre amter er indgået planmæssigt, kan sagen jo have ligget amtmanden de pågældende steder på sinde,

og det kan have haft afsmittende effekt nedefter), så ændrer det ikke ved forholdet, at der før 1. december 1916 sandsynligvis har været mange overtrædelser, som ikke blev påtalt eller opdaget.

Navnlig indberetningerne fra Thisted er interessante, fordi de indeholder politimestrenes redegørelser, ofte inklusive afskrifter af politirapporter m.v. Den typiske forseelse bestod i, at bonden havde ladet opfodre korn, som ganske vist var uegnet til menneskeføde, men der var ikke forinden indhentet prisreguleringskommissionens eller amtets tilladelse til at anvende det til foder. Sagen endte som regel med en bøde på 10-20, undertiden 40 kr. og landmandens løfte om at indgive ansøgning om tilladelse til opfodring.

Og den forøgede indsats gjorde sin virkning ifølge Kr. Tovborg Jensen

»Nu er det jo ikke så let at lade alt undersøge, men den lille »razzia«, politimestrene foretog efter brødsnyderne, gjorde nu underværker. Rugfodringen fik ende på en gang«.[35]

Opfodringsforbudet var stokken, som skulle få bønderne til at afsætte alt, der overhovedet var eller kunne blive tjenlig til menneskeføde, til møllerne eller til staten. Men forbudet satte jo ikke fedesvinene ved huld.

Da staten i februar 1915 havde skaffet majs fra England, var det blevet anvendt som en spore for landmændene til yderligere levering. Her i 1916 blev det også taget under overvejelse at yde bønderne en form for erstatning, så de med andre foderstoffer kunne kompensere for den leverede rug. Dette kom fællesudvalget af prisreguleringskommissoner i Ringkøbing for øre, og gennem den nye amtmand i Ringkøbing, Viggo Haarløv, blev der lagt et par gode ord ind for sagen over for Haarløvs tidligere kollega i Indenrigsministeriet, Haugen Johansen.[36]

Haarløv bad i mellemtiden fællesudvalget slå sig til ro, indtil stemningen i Indenrigsministeriet var loddet. Om han fik noget svar fra Haugen Johansen er uvist. Tre uger senere, den 12. maj 1916, vedtog de to fællesudvalg for Ringkøbing og Ribe amter en resolution, hvori

det blandt andet hed, at skulle landet forsynes med brødkorn ad frivillig vej, så måtte staten yde rugdyrkerne et passende vederlag i form af majs eller andet foderkorn og derfor i tide sikre sig de fornødne mængder heraf.[37]

Godtgørelsesspørgsmålet fandt først sin endelige form i efteråret 1916. For at fremskynde tærskning og levering fastsatte ministeriet nogle tidsfrister, og for den mængde korn, som bonden leverede betids, modtog han et *pengebeløb* som tillæg til maksimalprisen.

Man kan undre sig, at staten ikke som i 1915 indkøbte majs og fordelte det i det mindste til de værst stillede egne. På den anden side var indkøbet jo ikke faldet særlig heldigt ud i forhold til importørerne.

Bagerne i aktion for brødpriserne

Som vi skal se, lykkedes det Foreningen af større Handelsmøller i Danmark ved trusler om at nedlægge al virksomhed at få oprettet et møllernævn under Den Overordentlige Kommission. I Ribe amt organiserede bagerne sig under Udvalget for bagermestre i Ribe Amt. Bagerne fik ikke af den grund oprettet et statsligt nævn, men de trak samme våben som handelsmøllerne: De truede med at standse virksomheden som en reaktion på de fastsatte maksimalpriser på brød.

Mens maksimalpris på rug og hvede blev fastsat centralt omkring årsskiftet 1914/1915, havde det været op til amterne, om der skulle følges op og fastsættes maksimalpris på mel og brød. I foråret 1915 havde prisreguleringskommissionerne i Ribe amt stort set været enige om, at brødpriserne holdt sig på et rimeligt niveau, og at det derfor var unødvendigt at fastsætte en maksimalpris.[38] I november samme år var situationen ved at ændre sig. Et fællesmøde for kommissionerne konkluderede, at priserne på brød var blevet for høje i forhold til kornpriserne. På foranledning af mødet sendte amtet spørgsmålet ud til politimestre og prisreguleringskommissioner. At dømme efter kommissionernes besvarelser havde fællesmødet ikke været ganske repræsentativ. Der var, skønt nu flere positive tilbagemeldinger, stadig blandede følelser over for spørgsmålet.[39]

Imidlertid skred fællesudvalget til behandling af sagen og indstille-

Facadefoto af Esbjerg Brødfabrik (A/S Bagermestrenes Brødfabrik). Fabrikken blev grundlagt i 1899. Kuskene holder parat til at bringe brød ud til forretningerne. Ukendt fotograf, 1916. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

de den 28. december 1915 til amtet, at der blev fastsat en maksimalpris på rugmel på 20 øre pr. kg. Rugbrødsprisen skulle ligeledes have et maksimum på 20 øre pr. kg.[40]

På amtskontoret i Ribe nåede man ikke at træffe nogen afgørelse, førend amtmanden i Ringkøbing, Viggo Haarløv, henvendte sig. Nu blev de to amter enige om at stræbe mod ensartede maksimalpriser. Og derefter endte melprisen på 19,50 kr. pr. 100 kg. i både Ringkøbing og Ribe amter. Brødprisen forblev ved de 20 øre pr. kg.[41]

Fra den 28. januar 1916 til begyndelsen af april stod brødprisen uantastet. Men i den forløbne periode havde bagermestrene i Ribe amt nedsat et udvalg og gjort rugbrødsfabrikant Martin Hansen til talsmand for sig. Han ansøgte på udvalgets vegne amtet om at få maksimalprisen ophævet eller i hvert fald forhøjet til 89 øre for et 4 kg. rugbrød (altså en forhøjelse på godt 2 øre pr. kg.). Han begrundede

ansøgningen med, at den danske rug i amtet var af en beskaffenhed, som gjorde tørring nødvendig. Konkret betød det, at bagerne måtte betale et tillæg til melprisen på 2,50 kr. pr. 100 kg. Desuden var kulpriserne siden maksimalprisens fastsættelse steget med 25 kr. pr. ton. Bagermestrenes omkostninger var altså forøget.

Martin Hansens brev gav anledning til et møde for Ringkøbing og Ribe amters fællesudvalg.[42] Fællesudvalgene var imidlertid her den 12. maj 1916 mere optaget af bøndernes godtgørelse for leveret brødkorn end af maksimalprisen. Mødet resulterede i den indstilling til Indenrigsministeriet, som er refereret i det foregående afsnit.

Hvis brødfabrikant Hansen slet intet svar fik på sin i øvrigt ganske høflige forespørgsel, er der måske ikke noget at sige til, at bagermestrene nu fik en mere vrangvillig og kamplysten attitude. Den 18. maj henvendte de sig til stiftamtet med krav om at få rugbrødsprisen forhøjet betydeligt ud over de 20 øre pr. kg. Og denne gang blev der sat magt bag kravet: Hvis ikke maksimalprisen blev forhøjet, ville bagerne ophøre med at købe statens danske rug og værre: helt standse rugbrødsbagningen.

Det var en trussel, som amtet og amtsfuldmægtig Rosenmeier ikke kunne lade sidde overhørig. Måske kunne man sætte prisen til 87 øre for et 4 kg. rugbrød i de egne af Ribe amt, der blev forsynet af amtets beholdninger, og til 90 øre der, hvor bagerne måtte have melet fragtet fra Ringkøbing amt, funderede amtsfuldmægtigen. Rosenmeier mente dog, at det var bedst at holde et nyt møde med fællesudvalget, og at bagernes delegerede denne gang også skulle have lejlighed til at give møde.[43]

Af hensyn til det ønskelige i et ensartet prisniveau i de to amter tog amtsfuldmægtig Rosenmeier dog først kontakt til amtmand Haarløv i Ringkøbing. Også der i amtet var bagerne i en vis bevægelse, men antagelig var styrkeforholdet her lidt anderledes. Mens man i Ringkøbing søgte en løsning, holdt Rosenmeier i Ribe »sagen hen«.[44]

Løsningen i Ringkøbing kom den 14. juni efter et møde med bagerne dér. Maksimalprisen på 20 øre pr. kg. rugbrød fastholdtes, men bagernes omkostninger blev reduceret. Dels fik de et afslag på 1,50 kr. ud af de 2,50 kr., som udgjorde tørringstillægget. Til maksimalprisen

Interiør fra Arbejdernes Fællesbageri, Esbjerg. Ukendt fotograf, 1918. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

skulle bagerne altså nu kun betale 1 kr. i tillæg for rug, som var tørret. Og dels lovede amtet at levere rugen fragtfrit til den jernbanestation, som lå tættest på den enkelte bagermester. Bagerne ville blive forsynet med rug fra statens beholdning.[45]

Afklaringen i Ringkøbing Amt kom formentlig lige betids for amtsfuldmægtig Rosenmeier i Ribe. For bagerne her lod sig ikke mere holde hen. Dagen før overenskomsten i Ringkøbing, den 13. juni, holdt de møde, og resultatet var en konkretisering af kravene: Maksimalprisen skulle hæves til 90 øre for et 4 kg. rugbrød, og amtet skulle forpligte sig til at levere bagerne deres forbrug af rugmel til en pris af 22 kr. pr. 100 kg. – det vil sige med et tillæg til maksimalprisen på 2 kr. for tørringen. Gik amtet ikke ind på kravene, ville rugbrødsbagningen blive standset pr. 24. juni 1916.

Efter en prøvebagning erklærede Arbejdernes Fællesbageri i Esbjerg den 19. juni, at 85-86 øre for et 4 kg. rugbrød måtte alle bagere kunne være tjent med. Og den erklæring kunne amt og fællesudvalg tage med sig til forhandlingerne med bagerne samme dag. Amtet fast-

holdt her en brødpris på 20 øre pr. kg. eller 80 øre for et 4 kg. rugbrød (som i Ringkøbing). Til gengæld for den lave brødpris skulle bagerne ligesom i Ringkøbing forsynes med dansk rug fra statens lagre fragtfrit på nærmeste jernbanestation. Og dertil slap Ribe amts bagere helt for korntørringstillægget, det, som i Ringkøbing blev nedsat til 1 kr.[46]

Fællesudvalget og amtet havde opprioriteret den lave forbrugerpris, og for det måtte amtet betale med at dække omkostninger til tørring og transport. Amtsfuldmægtig Rosenmeier var ikke stolt ved situationen, da ordningen blev indsendt til ministeriel godkendelse:

»men overenskomsten kunne ikke opnås på gunstigere vilkår og var overhovedet overordentlig vanskelig at opnå«.[47]

Amtet bad ministeriet tage i betragtning, at bagerne i Ribe for de flestes vedkommende anvendte dyrere brændsel (kul) end bagerne i Ringkøbing, hvor der var bedre adgang til at benytte kvas og lyng.

Til held for amtet, som ikke havde kunnet undgå straks at levere rug på overenskomstens betingelser, fulgte den ministerielle godkendelse ret hurtigt efter.[48]

Amtet havde nu også forpligtet sig til at levere bagerne den danske rug, som de ønskede. Det var formentlig ikke bagernes mindste sejr.

A/S Valsemøllen får en plads i kriseforvaltningen

Oprettelsen af store, statslige kornlagre kunne dårligt undgå at vække en vis attrå hos møllere såvel som hos bagere. Imidlertid havde amtet ikke umiddelbart haft Indenrigsministeriets bemyndigelse til at sælge ud af statens beholdninger, der ligesom i 1915 skulle fungere som »reservelagre«.

Men hvilken gavn gjorde reservelagre, spurgte bagerne. Statens brødkorn skulle vel males og bages til brød for folket? Bagernes udvalg udsendte den 29. april 1916 en cirkulæreskrivelse til samtlige bagere i amtet. Den enkelte bager blev her opfordret til at notere sit forbrug af brødkorn frem til den kommende høst. Derved fik bagerme-

Fra lageret på Valsemøllen. Ukendt fotograf, 1928. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

sterudvalget en liste over behovet for brødkorn, og listen blev den 8. maj sendt til Indenrigsministeriet og til amtet.[49]

To dage forinden, den 6. maj, havde Indenrigsministeriet givet Ribe Amt grønt lys for salg fra amtets lagre. Tilladelsen var dog behæftet med den begrænsning, at der fortsat skulle være en vis reserve for hånden.[50]

Amtets bagere skulle ifølge deres egne opgørelser bruge 5.110 tønder rug. Så meget kunne der ikke skaffes udelukkende fra Ribe Amts lagre. Amtsfuldmægtig Rosenmeier rettede derfor henvendelse til Ringkøbing Amt og fik her aftale om 1.800 tønder rug.[51] En liste over bagerne i Ribe amt, som kom i betragtning ved fordelingen, blev fremsendt til naboamtet, der gav lagrene besked om salget. Prisreguleringskommissionen i den kommune, hvor lageret var beliggende, modtog betaling for rugen.[52] Sådan en rolle havde prisreguleringskommissionerne ikke i Ribe amt. Her var det det firma, som opbevarede kornet, som også førte regnskaberne og modtog betaling etc.

Der var også kun to statslagre i Ribe amt, fra efteråret var det ene A/S Valsemøllen i Esbjerg. Det andet var Dansk Frøhandel i Kolding. Disse to store virksomheder kan man også sige fik rollen som lagerforvaltere.

Bagermesterudvalgets liste blev brugt som fordelingsnøgle ved salget fra statens lagre. Dermed overtog udvalget i nogen grad den rolle, som politimestrene havde haft i 1915, hvor de samtidig med opkøbene havde indhentet oplysning om behovet hos jurisdiktionens bagere. Fastere var udvalgets hånd over statens lagre dog ikke, end at f.eks. Arbejdernes Fællesbageri fortsat kunne indgive begæring til amtet uden om bagernes udvalg. Og misbrugte bagermesterudvalget rollen som kornfordeler ved at favorisere nogle bagere frem for andre, så har det ikke sat sig spor i det gennemgåede kildemateriale. Amtet modtog ingen klager, og det havde været det naturlige sted at henvende sig for en bager, der følte sig snydt.

I september 1916 lod A/S Valsemøllen sig inspirere af bagermesterudvalgets aktion. På det tidspunkt havde amtet indgået en aftale med møllen om, at der blev anlagt et korntørreri, og at møllen herefter dagligt modtog 350 tønder rug til tørring og oplagring.[53] Valsemøllen udsendte en fortrykt skrivelse til bagerne, hvor 22 af amtets bagere ligesom i foråret tegnede sig for den mængde, de mente at forbruge frem til næste høst. Den fortrykte skrivelse, som bageren skrev under på, sluttede:

»i tilfælde af, at stiftamtet agter at oprette et depot af rug her i amtet, hvorfra amtets bagere kan blive forsynet, tillader jeg mig at andrage om, at dette depot bliver lagt i Esbjerg, da jeg helst vil have rugen formalet på derværende mølle«.[54]

Dagen efter, den 23. september, indgav Valsemøllen et telefonisk tilbud på formaling af kornet. På amtets regnskaber over det opkøbte korn figurerer dog heller ikke efter Valsemøllens henvendelse nogen udgifter til formaling. Amtets forpligtelser lå udelukkende i tørringen og en forsvarlig opbevaring af kornet – ikke i kornets forarbejdning. Så Valsemøllen måtte fiske forgæves efter denne ordre.[55]

Majsnævnet oprettes

I februar 1916 gennemførtes nogle ordninger, som satte begrænsninger for handelen med majs: For partier over 500 kg måtte der kun være ét led mellem importør og forbruger,[56] og der blev fastsat en maksimalpris på majs.

Det var selvfølgelig ikke bestemmelser, der begejstrede majsimportørerne. Netop i slutningen af februar 1916 skete der en voldsom tilstrømning til Danske Korn- og Foderstof-Importørers Fællesorganisation, og bestyrelsen for fællesorganisationen samt Chr. G. Hansen fra Korn- og Foderstof Kompagniet og direktør M. Henriksen fra Øernes Andelsselskab tog kontakt til Indenrigsministeriet og fik også ordningerne omstødt. Betingelserne for dette var dog, at det allerede importerede majs skulle sælges til markedets dagspris plus omkostninger og en fortjeneste, der ikke oversteg 5 øre. Der blev samtidig sat et loft for resultatet af dette regnestykke. Importørerne lovede derudover at holde landet forsynet med majs. Også prisen for importeret majs blev der indgået aftale om beregningen af. Hvis importørens indkøbspris oversteg 22,50, skulle han have forskellen refunderet af staten. Til gengæld måtte salgsprisen så ikke overstige 23 kr.[57] Forudsætningen for, at importøren kunne opnå den aftalte refusion, var dog, at et sådant indkøb forud var godkendt af et nyoprettet majsnævn. Da verdensmarkedspriserne hurtigt steg ud over det aftalte beløb, skulle al import af majs i realiteten godkendes af Majsnævnet.[58]

Fællesorganisationen sendte overenskomsten med Indenrigsministeriet ud til medlemmerne, og den blev vedtaget med stor majoritet.

Majsnævnet kom til at bestå af syv medlemmer. Formanden samt tre medlemmer blev udnævnt af regeringen, mens de sidste tre medlemmer udnævntes af Korn- og Foderstofimportørernes Fællesorganisation. Nævnets omkostninger fordeltes ligeledes mellem statskasse og fællesorganisation.[59]

Regeringen havde altså haft mulighed for at udpege blot en enkelt repræsentant for forbrugerne, som i dette tilfælde var gårdmænd og husmænd. Det skete ikke. Formand for nævnet var i hvert fald i 1917 departementchef i Indenrigsministeriet Fr. Martensen-Larsen. Med-

Dokhavnen i Esbjerg. Til højre i billedet ses Jydsk Andels Foderstofforretning. Ukendt fotograf ca. 1910. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

lemmer var varemægler Just Cohen, direktør for Korn- og Foderstof Kompagniet Chr. G. Hansen, direktør H. Heilbuth, direktør for Øernes Andelsselskab M. Henriksen, grosserer V. Lund og købmand Aage Nielsen.

Martensen-Larsen, Lund og Heilbuth var også medlemmer af Den Overordentlige Kommission.[60]

På grund af de høje verdensmarkedspriser var de 3 mio. kr., som staten havde afsat til støtte for majsimporten, hurtigt brugt op. Importørernes begejstring for majsaftalen svandt lige så hurtigt. Import af majs havde efter aftalen med staten ikke været nær så indbringende for importørerne, som den havde været ved krigens begyndelse. Gode fortjenester havde korn- og foderstofhandlerne dog fortsat krigen ud.[61]

Opsummering vedrørende fase 2

Det var ikke lykkedes at holde statskassen helt uden for handelen med indenlandsk brødkorn. Den egentlige kornligning, hvor landbrugerne i en kommune skulle levere et bestemt kvantum korn for at er-

hverve råderetten – eller fodringsretten – over det tiloversblevne korn, måtte delvis suspenderes. Kr. Tovborg Jensen havde haft ret, da han spåede kornligningen efter høsten 1915 fiasko. Først og fremmest var høsten ikke nær så god, som sognerådene i deres foldangivelse før høsten havde oplyst. Sognerådene var flere steder kommet til at love mere, end de kunne holde. Dernæst var der et par psykologiske faktorer: Viljen og lysten til at holde løfterne måtte blegne i de mest optimistiske kommuner, når mere skeptiske og beskedne, eller med Kr. Tovborg Jensens udtryk »fedtede« kommuner, slap billigere.

Endelig kunne der som i Ribe amt være en modvilje mod store industrimøller, som det afleverede korn kom til gode. Her var landmændene noget mere tilbøjelige til at sælge kornet i en »fri« byttehandel med statslige opkøbere, »kun« begrænset af maksimalprisen.

Kornligningen blev erstattet umiddelbart af stokkemetoden, opfodringsforbudet, som dog måtte indskærpes og underlægges skarp kontrol for at have nogen virkning. Lidt gulerodsmetode var der også, pengegodtgørelse for korn, leveret inden for en given tidsfrist.

Efter to års dårlig rughøst blev omsider høsten 1916 god. Sammen med de dårlige erfaringer fra 1915 spillede høstresultatet vel ind, da Indenrigsministeriet valgte ikke at forsøge sig med nogen kornligning efter høsten 1916. Avlen blev i Ribe amt opkøbt stort set på samme måde, som realiseredes med høsten 1915. Der blev taget kontakt til de samme kornopkøbere, som indkaldtes til møde i Bramminge. Amtet medbragte til mødet en liste over rugdyrkere i hver enkelt kommune. Listen var udarbejdet af de respektive prisreguleringskommissioner, som havde fået til opgave at opsøge hver enkelt landbruger og indgå forhåndsaftale om opkøbet.[62]

31. januar 1917 erklærede Tyskland den uindskrænkede ubådskrig, og det var ikke længere muligt at regne med en import af f.eks. amerikansk hvede og rug. Ministeriet besluttede at overtage kontrollen med hele den indenlandske avl af brødkorn.

FASE 3. FEBRUAR 1917 – SEPTEMBER 1917

Kun selve krigsudbruddet i august 1914 havde større betydning for forsyningssituationen og forvaltningen end den 31. januar 1917, den dag, Tyskland erklærede den uindskrænkede ubådskrig. Som umiddelbar konsekvens af den uindskrænkede ubådskrig blev skibsfarten lammet, og mens der i forhold til de krigsførende magter resten af krigen blev udfoldet en bred vifte af diplomati for blot at få genåbnet et mindstemål af tilførsler fra udlandet, måtte den danske husholdning for alvor belave sig på selvforsyning og smalhans.

De første bekendtgørelser og cirkulærer kom allerede den 1. februar. De skulle forebygge hamstring af hvedemel, kul og koks samt majs og foderkager. Det blev forbudt at indkøbe til mere end 14 dages forbrug. Dette havde dog ifølge indenrigsministeren selv mest et moralsk og psykologisk sigte. Væsentligere var indførelsen af et prisstop og gennemførelsen af lageroptællinger.[1]

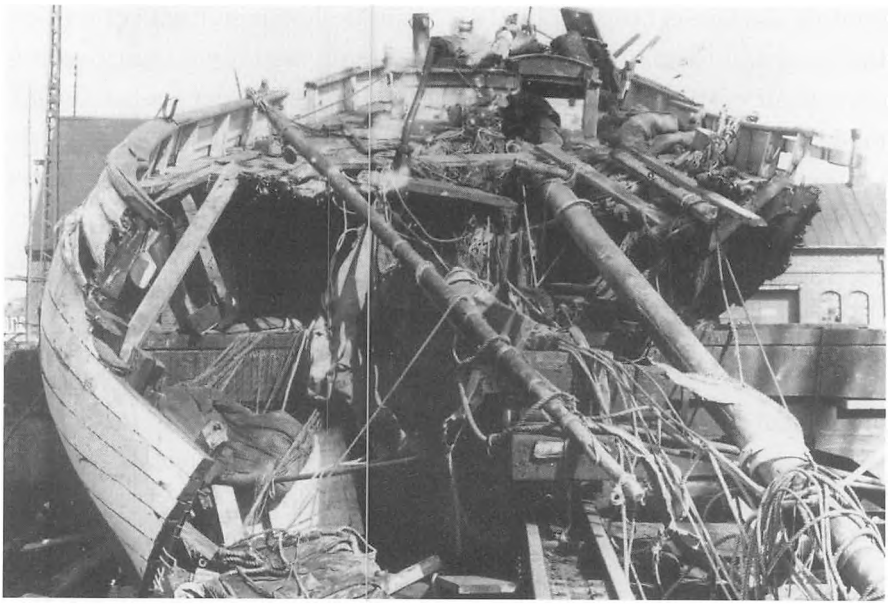

Resterne af Esbjerg-kutteren Ægir efter en minesprængning i 1917. Ukendt fotograf. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Et hamster er en lille gnaver, der samler sig betydelige vinterforråd. I Tyskland begyndte man under krigen at bruge ordet om dem, der havde penge til, på medborgernes bekostning, at samle sig varemængder ud over det almindelige behov. Også i Danmark vandt ordet indpas som udtryk for asocial adfærd. Og der blev rig anvendelse for ordet, da den uindskrænkede ubådskrig begyndte. I 1917 beskrev Alfred Schmidt »En hamsterfamilie« i Blæksprutten. Her fra Satire og humor i dansk tegnekunst, Kbh. u.å.

Endnu havde kriseforvaltningen klaret sig uden rationering. Det gik ikke længere. I løbet af 1917 fulgte ordning efter ordning, indtil der ved udgangen af året næsten ikke var den vare, der ikke skulle købes på kort.

Den første rationeringsordning kom den 9. februar og omfattede sukker. Allerede i december 1916 var der udstedt mærker, men på det tidspunkt fungerede de som rabatmærker på køb af sukker indtil 2 kg. pr. måned. Nu var det ikke længere muligt at købe mere end 2 kg. pr. måned. Den 17. marts fulgte så brødrationeringen. Den blev beregnet ud fra et anslået årligt forbrug pr. person på 72 kg. rug og 60 kg. hvede.

Ordningen havde dog et svagt led. De brødkort, som bagerne modtog af forbrugerne, skulle de bytte hos Statistisk Departement til melmærker. For melmærkerne skulle de købe mel hos møllerne. Men møllerne, der frit kunne købe korn hos bønderne, var ikke særlig nidkære, når der skulle opkræves melkort.[2] Dermed havde staten alligevel ikke styr på beholdningerne, og med kornloven i august 1917 overtog staten derfor simpelthen kornbeholdningerne. Men forinden var gået et sært interregnum.

Med sorteper hos korntilsynsmanden

Den 20. marts 1917 indførtes ved cirkulære en ny institution, den statslige korntilsynsmand. Baggrunden var ønsket om, at staten overtog alt, hvad der fandtes af rug og hvede og oplagrede det. Arbejdet i forbindelse med overtagelsen, registrering af beholdninger, tilsyn med lagrene, vejning og transport m.v. blev overladt til korntilsynsmanden. Han kunne også se frem til opgaver med at sikre landbrugerens forsyning med foderstoffer. Efter indstilling fra kommunalbestyrelsen udnævntes korntilsynsmanden af Indenrigsministeriet. Denne »medhjælp for regeringen«[3] fik som oftest kommunen som sit aktionsområde. Dog kunne de større landkommuner være inddelt i 2-3 distrikter med hver sin korntilsynsmand.

Landbrugerne måtte se deres dispositionsret over hvede og rug yderligere begrænset. Omtrent samtidig med den nye institution var brødet som nævnt blevet rationeret, og den eneste beholdning af brødkorn, som måtte findes på en landejendom, var netop den mængde, som antallet af husstandsmedlemmer berettigede til ud fra den givne brødration og det formentlige antal uger frem til den næste høst.[4]

Korntilsynsmanden skulle ikke alene holde øje med hver enkelt ejendoms beholdning af korn til brød, han fik også til opgave at tage stilling til, om korn var så beskadiget, at det kunne opfodres. Beholdninger af foder- og sædekorn skulle kontrolleres, og så det ud til at opstå kornmangel i kommunen, var det korntilsynsmandens ansvar, at det nødvendige korn blev rekvireret. Han skulle vurdere, om det var rigtigt, når en landbruger påstod, at det ikke var muligt at skaffe tilstrækkelig foder til svinene. Kun med korntilsynsmandens attest havde landmanden lov til at slagte et svin til eget forbrug og ud over den fastsatte kvote. Først og fremmest skulle korntilsynsmanden gennem indberetninger fra landmændene påse, at salget af hvede og rug til staten forløb, som det skulle.[5] Og det var blot nogle af de opgaver, som korntilsynsmanden havde i løbet af foråret 1917.

Det var altså et omfattende hverv, som blev pålagt korntilsynsmanden. Og hvervet blev ikke mindre af, at der medfulgte en god por-

tion potentielle problemer. En mand af lokalsamfundets midte blev udstyret med beføjelser direkte fra Indenrigsministeriet. Han optrådte i første omgang uafhængigt af både sogneråd, politimester og amt. Det kunne kort sagt være svært at finde sine ben som ny, indenrigsministeriel embedsmand i det traditionelle og indgroede lokaladministrative hierarki. Nogle korntilsynsmænd var bedre til det end andre.

Lokaladministrative reaktioner

Den eksisterende forvaltning følte sig i nogen grad undermineret af den nye institution. Med en lokal embedsmand, som refererede direkte til Indenrigsministeriet, blev den traditionelle forretningsgang omgået. I så godt som alle andre sammenhænge blev trådene samlet i amtet, før noget gik videre til det ene eller andet ministerium. Nu var der pludselig opgaver, som blev varetaget både uden for sognerådet og sognefogdens regi, og som amtmanden eller amtsrådet ikke naturligt havde indsigt i, for slet ikke at sige hånd i hanke med. Det var for resten også upraktisk for ministeriet at skulle korrespondere direkte med de tusindvis af lokale embedsmænd, så i de bekendtgørelser og cirkulærer, som fulgte i løbet af foråret og sommeren 1917, blev korntilsynsmanden da også defineret i forhold til amtet, således at et mere traditionelt og praktisk referenceforhold blev etableret.

Men der var også andre knaster. Ikke mindst fordi der jo allerede i amterne var etableret en praksis for kornopkøbet, var begejstringen for den nye institution stærkt begrænset. I Thisted amt, hvor avlen af brødkorn var forholdsvis beskeden, havde man hidtil klaret sig med en enkelt opkøber. Denne opkøber rejste på anmodning fra de lokale prisreguleringskommissioner rundt i amtet, opkøbte korn, vejede det, foretog kvalitetsvurdering (hollandsk vægt) og besørgede det til tørring og lagring. Fra amtets instrukser vidste han nøje, hvor meget han måtte give for kornet, og der kom derved enhed og konsekvens i opkøbet. Det ville man ifølge amtmanden i Thisted ikke kunne regne med under den nye ordning, hvor korntilsynsmændene kom til at savne autoritet:

»Selv om det bliver hæderlige folk, der har den redeligste vilje til at udføre deres hverv på bedste måde, hører der kun ringe kendskab til forholdene på landet til at vide, at de vil blive undergivet pres for at købe også slette og urene varer for en højere pris, end staten kan stå sig ved at give. Kun de færreste forstår at bruge en hollandsk vægt – rent bortset fra, at kun få vil kunne få fat i sådanne, – og der vil ikke kunne opnås den ensartethed og regelmæssighed, som er sikret ved det af amtet organiserede opkøb«.[6]

Så åbenbare protester fra amternes side er der ikke fundet flere eksempler på. Men der blev presset en del ud mellem sidebenene. I forbindelse med en gårdejers klage over ikke at have modtaget den fulde betaling for et parti rug skrev amtsfuldmægtig Rosenmeier til Indenrigsministeriet:

»Den opståede vanskelighed hidrører formentlig fra oprettelsen af korntilsynsmandsinstitutionen, som egentlig ikke passede ind i det her i amtet brugte system for opkøb af korn for statens regning«.[7]

Men Rosenmeiers bemærkning var slet og ret irritation og ikke udtryk for en årsag til det konkrete problem. For i Ribe amt, hvor man havde flere opkøbere, blev det brugte system opretholdt akkurat som bekendtgørelsen af 3. april 1917 hjemlede.[8] Noget andet er så, at der ikke var nogen problemer med kornopkøberne, ikke så vidt amtets journalsager i hvert fald.

I Præstø amt tillod amtmanden sig at udsende en instruks til korntilsynsmændene. Herved indskrænkedes deres virksomhed til at omfatte de beholdninger, som fortsat var i landbrugernes varetægt. Hvad brødkornet angik, skulle han alene føre tilsyn med, at afleveringen til mølle eller statslager fandt sted, afskrive partiet på sin liste og fremsende de ugentlige indberetninger om leverancerne til Indenrigsministeriets Kornkontor.[9]

Korntilsynsmændene i Præstø amt fik altså deres virkefelt indskrænket og defineret af amtet. Men det måtte alene den mest magtsyge korntilsynsmand beklage. De mere fornuftige korntilsynsmænd måtte hilse en rolle, der var defineret i forhold til den lokale og regionale forvalt-

ning, velkommen. Dermed blev opgaven ikke alene afgrænset, men også anerkendt af de nærmeste myndigheder. I Ribe amt blev korntilsynsmændene nærmest betragtet som en klods om benet eller en torn i øjet. Det var næppe det bedste udgangspunkt for et samarbejde.

Et samarbejde var nødvendigt blandt andet i forbindelse med optællingen af husstande, som frem til høst 1917 var selvforsynede med rug, og hvor meget rug der til samme tid ville blive behov for til den øvrige befolkning. Indenrigsministeriet skitserede i sin skrivelse af 16. maj 1917 arbejdsfordelingen på den måde, at korntilsynsmændene optalte antal selvforsynede husstande og personer. Amterne skulle fremskaffe oversigt over, hvor meget rug man fik brug for ud over beholdningerne.

I Ribe amt videresendte amtsfuldmægtig Rosenmeier Indenrigsministeriets skrivelse uden yderligere forklaring til korntilsynsmændene. Til synlig irritation for amtsadministrationen modtog man fra korntilsynsmændene, helt i overensstemmelse med ministeriets anvisning, opgørelser over antallet af husstande og personer, som frem til den kommende høst var selvforsynede med rug. Alligevel tillod amtsfuldmægtigen sig altså at være irriteret. Man ser det på den måde, at der på opgørelserne blev noteret »som sædv.«, hvorefter den pågældende korntilsynsmand fik besked på at oplyse, hvor meget rug, der ville blive brug for ud over den beholdning, som allerede fandtes i distriktet.

Uden at gøre sig den ulejlighed at forklare, hvordan amtet havde tænkt sig at løse sin del af opgaven (opgørelsen over det manglende rug), havde man altså forventet, at korntilsynsmændene skulle gætte sig til eller bare læse indenad og forstå, at det var dem, der skulle levere amtet råmaterialet til den samlede opgørelse. Sådan ville en garvet lokal embedsmand uden tvivl også have opfattet amtets videresendelse af Indenrigsministeriets skrivelse. Et nyt og utrænet forvaltningsled måtte i sagens natur nøjes med at rette sig efter, hvad der faktisk stod skrevet.

Kommunikationsbristen var årsag til en langvarig procedure, og amtet modtog da også en rykker fra Indenrigsministeriet, før den ønskede opgørelse endelig den 21. juli 1917 kunne afgives. Den var ledsaget af følgende kommentar fra amtet:

»Disse oplysninger har man begæret hos korntilsynsmændene ved skrivelse af 19. maj d.å., og efter mange erindringer og supplerende forespørgsler har man nu fået svar fra dem alle undtagen fra en, som man formentlig kommer til at se bort fra«.

I øvrigt betvivlede amtet, uden nærmere forklaring, at der ville blive behov for hele den mængde, korntilsynsmændene havde angivet.[10]

I Ribe amt fik korntilsynsmændene altså ikke megen hjælp af den eksisterende lokaladministration. Noget lettere måtte det være at være korntilsynsmand i Præstø amt. Til de regionale forskelle kom personlige forskelle mellem de enkelte korntilsynsmænd. De forskelle blev især af betydning, fordi institutionen kom til verden løsrevet fra den etablerede, administrative virkelighed.

Korntilsynsmændene og deres arbejde

Navnlig i begyndelsen kunne korntilsynsmændene ude på deres ubetrådte administrative ingenmandsland lidt frustrerede spørge sig, hvilke rettigheder og hvilke pligter de havde?[11] Med en række tællingsskemaer i hånden måtte de aflægge visit hos den enkelte landbruger, opmåle mængden af diverse kornsorter og føre en slags tilsyn med forbruget. Hvor meget brødkorn havde den enkelte husstand fornøden? Hvor meget foder pr. hest? Virkeligheden lod sig vanskeligt presse ind i skemaer.

Korntilsynsmanden i Gjesten (Ribe amt), H. Madsen Jensen, opdagede på sin tilsynsrunde, at en landmand i sognet havde indkøbt et parti majs, selv om han havde rigeligt med foder i form af byg og blandsæd liggende på loftet. Var korntilsynsmanden nu berettiget til at beslaglægge majsen? Og hvad gjorde han, når de større landmænd med gode, solide lagre af havre påstod, at hestene nødvendigvis måtte fodres med 10 kg. havre pr. dag? Dermed blev al havren jo opfodret, og de mindre landbrugere afskåret fra muligheden for at få såsæd. Den samvittighedsfulde korntilsynsmand i Gjesten kunne ikke bare lade stå til.

Kun indirekte fik han svar fra Indenrigsministeriet. Herfra udsendtes en vejledende skrivelse til samtlige korntilsynsmænd om, at mæng-

den af havre pr. hest skulle afvejes med mulighederne for græs- og grøntfodring, men 7½ kg. havre måtte anses for passende indtil den 31. maj, hvor græsningssæsonen for alvor begyndte.[12] Korntilsynsmanden i Gjesten fik altså ikke svar på, om han var bemyndiget til at beslaglægge den nyligt indkøbte majs (det var han nu næppe). Og han fik for resten heller ikke at vide, hvad han skulle stille op over for landmænd, som påstod, at deres heste ikke kunne klare sig med mindre end 10 kg. havre.

H. Madsen Jensen i Gjesten tog nok opgaven mere alvorlig, end den var ment. Beslaglæggelse eller ekspropriering kom kun på tale i spørgsmål om brødkorn. Når landmænd nægtede at aflevere hele den del af høsten, som ikke var godkendt som sæde- eller foderkorn, skulle korntilsynsmanden indberette det til amtet. Der blev herefter udtaget prøver af kornet, og vurderingskommissionen tog stilling til, om det skulle overtages af staten til maksimalprisen. Herefter fandt så ekspropriering sted.[13]

Jørgen Rasmussen, som var korntilsynsmand i Norre pr. Rødby (Lolland-Falster amt), måtte således i juni 1917 indberette til amtet, at to proprietærer i sognet endnu ikke havde afleveret deres hvede. Amtet tog dog ikke sagen i egen hånd, men gjorde blot Jørgen Rasmussen opmærksom på, at beholdningerne straks skulle afleveres, når ellers Kornkontoret havde givet meddelelse om, hvor kornet skulle sendes hen.

Korntilsynsmanden havde allerede taget nogle sværdslag med proprietærerne, som hidtil blot havde affærdiget ham med, at det havde ingen hast med den aflevering, for der var endnu lang tid til den ny høst. Sit brev til Kornkontoret lod Jørgen Rasmussen ledsage af et notabene, som vel viser noget om mangelen på autoritet hos den nyslåede embedsmand:

»Jeg ville sætte pris på om meddelelsen blev sendt ikke til mig, men direkte til d'hrr«.[14]

Nej, gårdejer og korntilsynsmand Jørgen Rasmussen orkede ikke mere bøvl med den sag og de hovne proprietærer.

Blandt ekspropriationssagerne var større jordejere, proprietærer, godsejere eller aktieselskaber i øvrigt klart i overtal. Måske var det dem, som havde sværest ved tage husmanden eller gårdejeren fra nabolaget, den mere eller mindre tilfældigt udnævnte ministerielle korntilsynsmand, alvorligt.

Ud over at store jordejere *kan* have problemer med at tage imod ordrer fra mindre, så har de som regel også »forbindelser«, f.eks. personlige kontakter til forskellige lokale myndigheder.

Det var også med en proprietær på en større gård ved Kolding, at korntilsynsmand Hans J. Jensen fik problemer. Hans J. Jensen bemærkede, at proprietæren endnu havde hvede, som skulle afleveres til staten eller »til fordel for det almene bedste«, som Hans J. Jensen sagde. Proprietær Thomsen tog den med ro, og da der nu gik et par måneder, tænkte han sig, at sagen nok var glemt, og at han kunne båndlægge hveden til såsæd. Men henimod høst fik han en ny påmindelse fra korntilsynsmanden. Det bragte jo nogen forstyrrelse i proprietærens planer, og han gik til sin bekendte, H. Wissing, som var medlem af amtsrådet for Ribe amtsrådskreds: Staten gjorde krav på det korn, proprietæren havde beregnet sig til såsæd. Det kunne da ikke være rigtigt?

Amtsrådsmedlem Wissing tilrådede Thomsen at gå til amtet for at få kornet frigivet til såsæd. Det gjorde Thomsen så. Efter proprietærens mening var det bedst at få sæden i jorden allerede nu i august. Derfor var såmaskinen også gjort klar, så det måtte vel bero på en fejltagelse fra korntilsynsmandens side, når han nu skulle aflevere det korn, som måtte i jorden for at sikre næste års høst af hvede.

Amtsfuldmægtig Rosenmeier i Ribe besluttede at rådføre sig med Hans J. Jensen, som henviste til »kornmødet i Esbjerg«, formentlig et møde, der var arrangeret af Fællesudvalget for amtets prisreguleringskommissioner, hvor der udtrykkelig var blevet udtalt, at gammel hvede, altså hvede af høst 1916, ikke måtte anvendes til såsæd. Den nye hvede havde en langt bedre spireevne, og eftersom høsten var i gang, ville det ikke blive vanskeligt at skaffe såsæd. Hans J. Jensen mente, at når Thomsen var så forhippet på at bruge den gamle hvede, så hang det sammen med, at han hellere ville aflevere den nye end den gamle

Forkarlen på Tanderupgaard, Snejbjerg sogn, på en selvbinder i marken. Foto: Atelier Moderne v. P.M. Pedersen, Herning, 1914. Det Lokalhistoriske Arkiv, Herning.

hvede. For den nye hvede kunne han jo få betalt med den nye maksimalpris. Men skulle han nu have lov til det, funderede Jensen forsigtigt, det kunne jo meget nemt skabe utilfredshed blandt sognets øvrige beboere?

Ved Ribe Amt valgte man at spørge sig for hos Indenrigsministeriet, om der kunne meddeles Thomsen tilladelse til at anvende den gamle hvede til såsæd. Det mente Indenrigsministeriet ikke.

Men proprietær Thomsen gav ikke op så let. Han tog til København og mødte personligt op på Kornkontoret og foreholdt fuldmægtigen dér, at han ikke kunne få sit areal besået, hvis ikke han måtte anvende den gamle hvede. Thomsen lød tilstrækkelig overbevisende til, at Kornkontoret i en rask afværgemanøvre lod bolden gå tilbage til amtet og korntilsynsmanden. Nu var der så gået det meste af en måned, og der var endnu mindre grund til at tro, at Thomsen ikke skulle kunne tilså sin jord med ny hvede. Han fik på ny afslag.[15]

Den samvittighedsfulde (nogle ville nok sige emsige) H. Madsen Jensen i Gjesten, Jørgen Rasmussen i Norre, som var led og ked af bøvlet, den forsigtige Hans J. Jensen i Seest. Og så var der også den meget selvbevidste type, her repræsenteret til overflod næsten af H. Christiansen i Gammelby, tilsynsmand i den ene af Jerne Sognekommunes to distrikter.

Også H. Christiansen stod ved sin tiltræden som korntilsynsmand med en række tvivlsspørgsmål. Det lod han sig nu ikke gå på af, selvsikkert bad han »*som korntilsynsmand for Jerne 1ste Kreds*« simpelt hen amtet om at give ham de fornødne oplysninger.[16]

Han fik udfærdiget sit eget brevpapir: »*Meddelelse fra Statens Korntilsynsmand, H. Christiansen*«, og med sikkerhed og vægt kunne han den 19. juli 1917 meddele Kornkontoret, at en landmand i distriktet havde modsat sig afleveringen af et parti hvede. H. Christiansen forventede nu, at der skaffedes ham »*bistand til at tage og aflevere hveden til Valsemøllen i Esbjerg*«.[17]

På Kornkontorets foranledning henvendte amtet sig til politimester Esmann i Esbjerg med henblik på overtagelse og levering til Valsemøllen. Sagen endte hos politibetjenten i Jerne, som undrede sig, for allerede den 3. juli havde landmanden afleveret hveden efter påbud fra politiet.

Kommunikerede H. Christiansen lidt dårligt med politiet, havde det måske også noget med hans høje selvbevidsthed at gøre. Den selvbevidsthed fandt for alvor udtryk en aften, han var i Esbjerg og havde fået lidt rigeligt inden for vesten. Hvordan det nu end traf sig, så mente han her at have fået opsnuset, at en vognmand i byen havde forbrudt sig mod kornordningen. Følgelig marcherede H. Christiansen afsted til politistationen i Esbjerg for at anmelde vognmanden. Selv om Christiansens myndighedsområde var begrænset til en del af Jerne Sogn, og han i hvert fald ikke havde nogen beføjelser over for politiet i Esbjerg, så insisterede han på at fortælle den vagthavende politbetjent Berg og overbetjent Jørgensen, på hvilken måde undersøgelsen skulle iværksættes. Jørgensen fandt sig tålmodigt i anvisningen og snakkede nok også Christiansen lidt efter munden. På den måde lykkedes det til sidst de to betjente at slippe af med den berusede anmelder.

Men H. Christiansen var ikke tilfreds. Da overbetjent Jørgensen lidt senere samme aften traf ham på Skolegade, henvendte Christiansen sig til ham igen, var ubehagelig og beklagede sig over politiets holdning til hans anmeldelse. Den var ikke blevet taget alvorligt, ja, Jørgensen havde sagt, at det var noget pjat. Sådan kunne Christiansen jo sikkert meget vel have opfattet situationen. Overbetjent Jørgensen po-

interede dog i sin rapport, at ordet »pjat« havde han ikke (direkte?) »udtalt«.

H. Christiansen ville på baggrund af overbetjentens holdning over for ham indgive klage – for Christiansen var nu, efter eget udsagn, »*lige så meget som De*«[18] – altså en myndighed på niveau med overbetjent Jørgensen.

H. Christiansen var på dette tidspunkt, i slutningen af september 1917, ikke længere korntilsynsmand, for den institution var pr. 15. september ved kornloven af 3. august 1917 blevet erstattet af kommunale kornnævn. Men han var blevet det ene medlem af Jerne Kommunes Kornnævn (se næste afsnit), og samarbejdet her med de to øvrige medlemmer gik ikke så godt. Den ene, pensioneret lokomotivfører Nielsen, indgav af samme grund ansøgning til sognerådet om at blive fritaget for hvervet som kornnævnsmedlem. Sognerådet undersøgte sagen nærmere, forhørte sig hos H. Christiansens naboer og nåede til den konklusion, at Christiansen var »*meget dårlig anskreven af befolkningen*«. Sognerådet forudså, at udnævnelsen af et andet medlem af nævnet i stedet for Nielsen ikke ville løse samarbejdsproblemerne i nævnet. Man forespurgte derfor hos amtet, om ikke det kunne tillades at fritage H. Christiansen for hvervet (»formodentlig mod hans vilje«, som det hed) og finde erstatning – ikke for Nielsen, men for H. Christiansen.[19]

Sagen nåede til departementschefniveau i Indenrigsministeriet. Og blandt andet på baggrund af overbetjent Jørgensens rapport fik sognerådet tilladelse til at afskedige H. Christiansen.[20]

Som en slags modsætning til den selvhævdende eller måske ligefrem magtglade korntilsynsmand var der også dem, som på sin vis ganske fornuftigt gjorde sig til talsmænd for sognets beboere. En sådan var Hans M. Lundgaard i Uggerby, Hjørring amt. Dér i sognet havde staten gennem opkøb oplagret en del både rug og hvede. Hvad skulle der nu ske med dette korn, spurgte Hans M. Lundgaard. For om ikke andet så kunne sognet såmænd sagtens finde anvendelse for kornet. Han spurgte også Kornkontoret efter mere majs. For bønderne manglede i den grad foder til deres fjerkræ, at de nu så småt var begyndt at nedskyde hønsene.[21]

I Lindknud kommune (Ribe amt) indgik de tre korntilsynsmænd i et konstruktivt samarbejde med sognerådet og prisreguleringskommissionen. De fastsatte i fællesskab nogle rammer for tærskning og aflevering. Der var enighed om, at landbrugerne ikke kunne aflevere deres fulde avl af rug, og man nedsatte et udvalg, som skulle ansøge om, at leveringen i stedet kunne afløses med andre kornsorter.[22] Appellen, som var stilet til fællesudvalget for prisreguleringskommissioner i Ribe amt, beskrev situationen her i sommeren 1917: Det tunge, økonomiske tryk, som krigen lagde på befolkningens skuldre, forstærkedes, hvis man som i Lindknud kun havde en mager jord at dyrke. Sandjorden egnede sig bedst til dyrkning af rug, kartofler, boghvede og »grå havre«.

»Rugen har jo været båndlagt af staten og befolkningen har været meget pligtopfyldende, der er afstået ca. 2.700 tdr. Kartoffelavlen var lille, også disse er man afskåret fra at bruge. Boghveden gav ingen udbytte, indtægterne blev mindre, eftersom tiden gik, befolkningen brugte hvad de havde, og da man såede til foråret, var der mange, der manglede såsæd, en vare, der var meget vanskelig at fremskaffe og til sidst til urimelige priser (...)

Maksimalpriserne står på papiret, men bliver ikke benyttet i praksis, kun for rugens vedkommende bliver de overholdte«.

Ved oversendelsen til Kornkontoret tilføjede fællesudvalget for Ribe amt, at de beskrevne forhold var gældende for stort set hele amtet og henstillede til, at de magre egne blev tilgodeset ved en ny kornordning.[23]

Korntilsynsmanden i Brørup (ligeledes i Ribe amt) påtog sig foruden sine øvrige opgaver også en del af ansvaret for befolkningens fødevareforsyning. Han anmodede Indenrigsministeriet om at få anvist 500 kg. byggryn og 300 kg. bygmel, som skulle bringes til udsalg i kommunen. Indenrigsministeriet svarede, at kommunen måtte skaffe sig byggryn gennem de møllere, som formalede byg.[24]

Endnu bredere samarbejde end korntilsynsmændene i Lindknud sogn havde tilsynsmændene i Odense amt åbenbart. I hvert fald indgav en repræsentant for hele amtets tilsynsmænd et forslag til æn-

dring af loven om den nye høst.[25] Der er også eksempel på en »organisering« herredsvis: John Kristensen spurgte »som korntilsynsmand for Øster Herred« i maj 1917 Ribe Stiftamt, om ikke amtet kunne foranstalte en ny runde af kornopkøb. Selv om fristen nu var overskredet, mente han og kollegerne, at landmændene med rimelighed kunne fordre den sædvanlige godtgørelse på 4 kr. pr. 100 kg. leveret rug som tillæg til maksimalprisen. John Kristensen gjorde endelig opmærksom på, at herredet fattedes svinefoder – mon ikke der kunne afses noget fra statens beholdninger?[26] At John Kristensen kaldte sig korntilsynsmand for Øster Herred antyder, at man også dér havde organiseret sig under en slags formand eller talsmand. Og han var ikke kun talsmand for korntilsynsmændene i herredet, han antog i sine betragtninger landbrugernes synsvinkel.

Som oftest skabte korntilsynsmændene sig dog enkeltvis en »rolle«, og den rolle blev tilsyneladende mere afhængig af den enkelte korntilsynsmands personlighed end af det hverv, han var pålagt. Forstået på den måde blev håndteringen omtrent lige så tilfældig eller vilkårlig, som amtmanden i Thisted havde forudset. Korntilsynsmanden havde en ubehagelig opgave, som nemt kunne gøre ham ilde lidt i befolkningen, for hvad var meningen med dette ekstra opsyn, denne barnepige:

»Korntilsynsmandens tilværelse synes helt uden betydning og betragtes af alle som fuldstændig overflødig. Alle landmænd har en dyb forståelse af tidens alvor, men synes ikke om den anordning. Det oparbejder en meget stærk misstemning imod ministeriet, og jeg tror, at den gavn det gør ikke er i forhold til udgiften, for det at spare og holde sammen er målet for fremtiden«,

skrev møller Jørgen Jørgensen til indenrigsminister Ove Rode i juli 1917.[27]

I forhold til den lokale og regionale forvaltning var korntilsynsmanden i det mindste i begyndelsen plantet i en slags ingenmandsland, som langt fra gjorde arbejdet lettere. De korntilsynsmænd, som samarbejdede med de øvrige lokale myndigheder og måske endda gjorde sig til talsmænd for bønderne, levede nok det mest fredelige liv

– og gav den øvrige forvaltning anledning til færrest problemer. Men det havde jo ikke været formålet med korntilsynsmændene at give landbrugerne en lokal talsmand.

Allerede i august 1917, hvor korntilsynsmændene havde virket i knap fire måneder, indførtes en ny institution, de kommunale kornnævn, og fra 15. september 1917 overgik korntilsynsmændenes opgaver til kornnævnene.[28]

Konjunkturudnyttelse og kædehandel

Blandt de mange love og bekendtgørelser, som både umiddelbart og hen ad vejen fulgte i kølvandet på den stærkt forværrede forsyningssituation med Tysklands erklæring af den uindskrænkede ubådskrig, var bekendtgørelsen om utilbørlig udnyttelse af konjunkturerne den 1. februar 1917. Efter bekendtgørelsen måtte en handlende ikke tillægge en vare større avance end den, som havde været normalt frem til 1. februar 1917.

I Grosserer-Societetet afviste man i november 1917 ikke, at bekendtgørelsen havde været nødvendig, men stadig var man meget kritisk over for bekendtgørelsens fortolkningsmuligheder især i henseende til, hvad en »rimelig« handelsfortjeneste var.[29] Noget andet, som havde voldt problemer var de tilfælde, hvor grosserer og importører indkøbte nye partier af varer til en dyrere pris end den vanlige. Her præciserede Indenrigsministeriet via Den Overordentlige Kommission, at man enten kunne sælge de gamle partier til gammel pris og først, når det var gjort, sælge det nye parti til ny pris – eller den handlende kunne foretage en udjævning til én pris for både det nye og det gamle. Hvis partierne var lige store til middelværdien af de to priser. Den Overordentlige Kommission fandt ved denne lejlighed også anledning til at indskærpe, at det ikke var nok blot at se på, hvad andre handlende tog for tilsvarende varer – prisforhøjelser kunne kun begrundes i øget omkostningsniveau, og forhøjelsen måtte alene svare til de øgede omkostninger. Dette brev videresendte Provinshandelsforeningernes Fællesudvalg til sine lokale handelsforeninger og Grosserer-Societetet til sine brancheorganisationer.[30]

Herman Heilbuth fastslog i november 1917, at bekendtgørelsen vel nok var mindre klar end ønskelig, men at den var et produkt af en krisesituation og i øvrigt væsentlig mildere end den tilsvarende svenske. Bekendtgørelsen var også brugt lempeligt, og ingen var blevet dømt for at tage en fortjeneste, der kunne kaldes rimelig.

Reaktionen fra grossererne på konjunkturavancebekendtgørelsen var også væsentlig mildere end reaktionen på den bekendtgørelse, der fulgte den 19. maj 1917 mod kædehandel. Med den var »*målet fuldt*«, som C.C. Clausen, formand for Grosserer-Societetets Komite, sagde ved et møde den 24. maj. Nu skulle regeringen gøres opmærksom på købmandsstandens syn på den lange række af restriktioner, som krigen vel nok havde givet anledning til, men som dog kunne have været både anderledes og bedre, hvis man havde rådført sig med handelsstandens organisationer. Clausen oplæste herefter et udkast til en offentlig udtalelse, men et flertal af Grosserer-Societetets Komite mente, at det var betænkeligt at påkalde sig offentligheden, og anså det i stedet for hensigtsmæssigt at skrive et brev til Indenrigsministeriet. Clausen tvivlede på resultatet, men accepterede flertallets vilje.[31]

I brevet indledte komiteen med at beklage, at man ikke var taget med på råd.

»Overfor den nævnte bekendtgørelse kan man imidlertid ikke forholde sig tavs. Man går ud fra, at hensigten hermed har været at modvirke varefordyrelse ved at hindre dannelsen af ågerpriser gennem en række kunstige omsætninger, der blot foretages for at skaffe skingrund til pristillæg. At slige fordømmelige manipulationer forekommer, er meget muligt, og købmandsstanden skal være den sidste til at lægge sig i vejen for, at de søges forhindrede«.[32]

Men bekendtgørelsen umuliggjorde, som den forelå, ifølge komiteen også den nødvendige handel mellem importører og grossister, som også var til gavn for detailhandlende og forbrugere. Det var komiteens krav, at Indenrigsministeriet gjorde det klart for den danske forretningsverden, at sigtet *ikke* var at ramme den legitime mellemhandel.

Clausens skepsis med hensyn til, om en henvendelse ville gavne, blev gjort til skamme. I Den Overordentlige Kommission gik man i gang

med at præcisere bekendtgørelsen, herunder ikke mindst bekendtgørelsens formål: Alene at undgå, at der blev taget avance mere end tre gange, og ikke så meget om varens vej til forbruger altid fulgte mønsteret: Fra importør til grosserer, fra grosserer til detailhandler og fra detailhandler til forbruger. Det bekymrende for Grosserer-Societetet var tilsyneladende, at rollerne ikke altid var entydigt fordelt. En importør kunne f.eks. let samtidig være grosserer. Grosserer-Societetets udvalg under komiteen fandt med præciseringen, at der var »*åbnet mulighed for, at det vil kunne gå nogenlunde*«, og lovede herefter at forholde sig afventende til det viste sig, hvordan tingene i praksis spændte af. En forudsætning for denne afventende holdning var dog yderligere en vis præcisering af præciseringen, som Indenrigsministeriet da også fulgte.[33]

Praksis var givetvis ikke ukompliceret, og der var også medlemmer under Grosserer-Societetet, som var utilfredse med, at der ikke var gjort større spektakel mod indgrebene. En sådan var Lars Christensen, der i december 1917 klagede sin nød over de to bekendtgørelser

»*ved den måde disse særligt i de sidste 2 a 3 måneder er blevet håndhævede over for hele den danske handelsstand på en for denne absolut ydmygende, højst skadelig og uretfærdig måde*«.[34]

Man måtte lade Indenrigsministeriet forstå, at

»*den danske handel ikke stiltiende kan blive ved med at se på den intensive forfølgelse den er gjort til genstand for... Videre har nævnte højest uklare affattede bekendtgørelser affødt en lammende utryghedsfølelse, samtidig med at mange mener at disse uklarheder eventuelt kunne åbne rum for eventuelle vilkårligheder, uden at dermed er sagt at disse har fundet eller vil finde sted*«.

Med den hurtige undskyldning til sidst synes de antydede vilkårligheder at være at forstå som omgåelser af bestemmelserne. Selvfølgelig ikke noget, Lars Christensen kendte til. Han refererede kun de mange.

Men der var også andre typer af vilkårlighed, dem der fulgte af mange uklare regler og mange forskellige instanser. Man kunne i god tro komme til at forbryde sig ifølge »*et eller andet nævn eller en eller an-*

den kommission« og blive konfronteret med en ydmygende besked om at give møde på politistationen.

Lars Christensen mente som nævnt også, at Grosserer-Societetets Komite burde råbe højere og sørge for at være bedre repræsenteret i råd, nævn og udvalg. Men trods alt havde komiteen to repræsentanter i selve Den Overordentlige Kommission, nemlig Herman Heilbuth og V. Lund. Og komiteen var blevet hørt.

Vestjysk stemningsbillede april 1917

Regulering har næsten et formeringsbehov. Og reglerne begyndte for alvor nu at formere sig ved knopskydning. Uanset hvor mange nævn og kommissioner, der var nedsat, så kunne de aldrig helt honorere kravet på detaljeret indsigt og forudseenhed. Der var hele tiden noget, som ligesom smuttede ved siden af. Vi giver igen ordet til Kr. Tovborg Jensen.

»Nu har vi jo snart haft brødkortene længe. I al den tid og endda noget før, har jeg tænkt at give nogle af mine ærgrelser luft, så det er vel ikke for tidligt nu.

Vi her i Vestjylland, som selv bager, har jo en god stilling, idet vi kan blande byg imellem rugmelet – hvis vi har noget – og så kan brødet jo nok slå til. Var det en indrømmelse til os brødædende vestjyder, at brødbeholdningerne ikke som rugbeholdningerne skulle kontrolleres inden 1ste april? Eller havde I ikke i København regnet med, at brød kan gemmes? Jeg er ikke fri for at blues noget over mine kære landsmænd, thi dette hul i reglerne er bleven noget stærkt udnyttet på sine steder, og det er måske endda ikke så få familier, der vil have brød et stykke ind i maj, inden de behøver at angribe brødkortene. Men forhåbentlig er der brødkorn nok, og der er jo sikkert en del mere end tællingen udviste. De allerfleste, jeg kender, har opgivet mindre end de har.

Det er altså lovligt med disse brødbeholdninger, og vi skal såmænd nok få spist for alle vore kort inden 1. oktb. Men derimod er der vist mange, som ligger med melbeholdninger uden at have kvittet brødkort derfor, idet adskillige sogneråd (måske de fleste) har undladt at spørge vedkommende om, hvor vidt de havde sådanne beholdninger.

I såre mange tilfælde har sognerådsmedlemmerne ladet sine tjenestefolk ombære brødkortene.

Folkeholdet på Vordegård. Ukendt fotograf ca. 1918-1921. Viborg Lokalhistoriske Arkiv.

Og det er måske ikke helt små mængder af mel, der er unddraget den legitime brødfabrikation på den måde. Desværre lader det også til, at mange har en ærlig vilje til at snyde noget, hvis de kan. Men brødkornbeholdningen skal vel vejes op inden ret længe, og så retter det sig jo. Ville der ikke være nogen grund til, at politimestrene var nok så jævnt årvågne. Der har været solgt mel i sækkevis og majs i læssevis af mange købmænd og møllere og bliver det stadigvæk. Ligeledes handles der ganske ugenert med byg til 30-32 kr. pr. 100 kilo. Petroleum er der måske nok af nu, men dette er også i mange tilfælde fordelt efter venskab og handelsinteresse. Og det går altid ud over de fromme. Hvilket vil sige, de samvittighedsfulde«.[35]

At vestjyderne gemte brød til dårligere tider, havde Ove Rode forståeligt nok ikke ondt af. Det ret så frie salg af korn og mel, som Kr. Tovborg Jensen også omtaler, skulle der derimod sættes en stopper for. Også på anden vis er Kr. Tovborg Jensen ajour med situationen. Vi vil i stigende grad se utilfredshed med den måde, som de lokale myndigheder udførte deres opgaver, og ikke kun i Vestjylland.

FJERDE OG SIDSTE FASE: FRA AUGUST 1917

3. juli 1917 blev al handel med korn af høst 1917 forbudt ved lov. Foruden den handel med korn og mel, som underminerede brødrationeringen, var der udsigt til endnu en dårlig høst. Det havde været en alt for tør sommer. Ikke kun så kornhøsten ud til at blive ringe, roerne stod dårligt, og græsmarkerne gav ikke rigtigt noget foder til kreaturerne.

I midten af august regnede man med, at høstresultatet for rugens vedkommende ville blive 2.650.000 tønder rug. Og med det udgangspunkt begyndte så regnestykket.

Til såsæd og spild gik der 594.000 tønder, men til gengæld havde staten i forvejen en beholdning på 100.000 tønder rug, og til rådighed var dermed godt 2.156.000 tønder rug. Af den mængde rug kunne der males 2.091.320 tønder rugmel.

Til befolkningens brødforsyning skulle der imidlertid bruges mere end det. Hver af de tre millioner danskeres månedlige brødration var otte kg., og dertil kom behov for at udstede en halv million tillægsbrødkort af fire kg. pr. måned. Til 4.056.000 tønder rugbrød i 13 måneder ville der medgå 3.073.000 tønder rugmel. Der manglede altså næsten en tredjedel eller knap en million tønder rugmel.

Der var ikke længere nogen mulighed for at importere, så »rugmelet« måtte fremstilles af byg og klid, dvs. man iblandede 10% mere klid, end man plejede, og spædede derudover rugmelet op med bygmel.[1] Sådan som vestjyderne jo allerede gjorde ifølge Kr. Tovborg Jensen.

Men det skete ikke uden omkostninger for ernæringen. I november 1917 måtte Møllernævnets formand og medlem af Den Overordentlige Kommission, L.V. Birck, advare mod at blande endnu mere byg og klid i brødet. Lægerne i København meldte om en stærk tiltagen af mavesygdomme på grund af den mængde klid, der allerede var.[2]

Hvedebrødsrationen måtte nedsættes, uden at rugbrødsrationen steg tilsvarende. Dog blev adgangen til at opnå tillægsbrødkort udvidet.[3]

Landbrugerne kunne altså fortsat se frem til en yderst beskeden dispositionsret over den afgrøde, som blev sanket i lade. Dertil blev nu ikke mindst de mindre møllere tøjlede i deres handlefrihed ved statens overtagelse af al brødkorn. Havde de ikke en aftale med amtet om formaling af korn eller blot om opbevaring, var der ikke de store muligheder for at holde omsætningen ved lige. Møller Jørgensen fra Sdr. Lyndelse pr. Højrup St. pegede på, at de mindre landbrugere havde brug for at kunne købe små mængder foderkorn i ny og næ. Det var sådanne småhandler, som mølleren satte sin ikke alt for optimistiske lid til i et manende brev til indenrigsminister Ove Rode.[4]

Forskellige grupper af landbrugere, herunder også De Samvirkende Danske Landboforeninger, appellerede i slutningen af juli til Indenrigsministeriet og Den Overordentlige Kommission for at mindske kornligningen og forøge den mængde korn, som landbrugerne kunne forbeholde sig til foder og såsæd. Der synes også at være en tendens til, at bønderne nu havde opgivet selv at skaffe sig foder, og at de derfor ønskede pengegodtgørelsen for levering af korn erstattet af majs.[5]

Også Kr. Tovborg Jensen reagerede over for Ove Rode, da han var kommet under vejr med planerne for den nye kornordning. Men hans synspunkt var på et punkt det modsatte. Igen påpegede han de større bøndergårdes mulighed for på deres bedre jorder at dyrke andet end brødkorn (rug). Når disse brødsnydere, som Kr. Tovborg Jensen kaldte dem, samtidig kunne forbeholde sig 400 kg. foderkorn pr. 1.000 kr. jordskyld indtil 40.000 kr., så endte det med, at de slet ikke skulle levere noget. I sidste ende ville staten igen skulle ud og opkøbe korn til en højere pris – atter til ugunst for de fromme og de fattige.

»vort parti vil lide under, om dette vort hidtil største stykke administrative arbejde på grund af denne bestemmelse skal blive en delvis fiasko. Og det bliver det. Det går ud over de »fromme«, som af pligtfølelse har sået meget vintersæd, og over de »fattige«, hvis jord er så dårlig, at de af korn kun kan avle rug. Fordi denne ikke må fodres op«.[6]

Fritid og overskud under 1. verdenskrig. Selskab i haven på gården Nr. Thalund i Ovstrup by, Ørre sogn, Ringkøbing amt. Fotograf: Atelier Moderne v. P.M. Pedersen, Herning, 1917. Ørre-Sinding Sognearkiv.

Kr. Tovborg Jensen foreslog i stedet en »leveringsfri bundgrænse«, dvs. at der ikke skulle leveres korn af de første tusind kr. jordskyld. Et forslag, som jo i modsætning til planerne hos Den Overordentlige Kommission, fortrinsvis ville komme de små landbrug til gode (og dermed Det Radikale Venstres vælgere).

Det blev ikke i denne omgang, at Ove Rode fik indført en leveringsfri bundgrænse. Derimod kom der en pligt til at levere foderkorn, hvis bonden ikke kunne opfylde sine leveringsforpligtelser i brødkorn.

Landboforeningerne fik på vegne af de større bønder lidt mere fradrag til foder, end det oprindeligt havde været tanken.

Kornloven 1917

I princippet skete der dog ingen indskrænkning i den mængde korn, som landmændene skulle aflevere. Ifølge loven af 3. august 1917 overtog staten fortsat alt brødkorn og mindst 450 kg. pr. 1.000 kr. jordværdi. Hvad landmanden ikke kunne levere op til dette mål af rug og hvede, måtte han levere i byg, havre eller blandsæd. Foruden overtagelsen af brødkornet var det målet med loven, at staten overtog ca. 340.000 tons byg og 110.000 tons havre.

Den fornødne mængde såsæd til eget forbrug kunne landmanden beholde. Det gjaldt også korn, der var absolut uegnet til menneskefø-

de. Men det dårlige eller beskadigede korn, som var undtaget fra leveringspligten, kunne dog ikke udgøre mere end 3 % af avlen.

Af byg, havre, blandsæd og bælgsæd kunne landmanden til eget forbrug forbeholde sig 450 kg. pr. 1.000 kr. jordværdi.

Til at bistå Indenrigsministeriet ved lovens gennemførelse blev Det Stående Landbrugsudvalg oprettet. Udvalget blev sammensat af fem medlemmer, der var valgt af De Samvirkende Danske Landboforeninger, og fem medlemmer, som De Samvirkende Danske Husmandsforeninger skulle vælge. Et nyt ernæringsråd overtog en række af Indenrigsministeriets Kornkontors hidtidige opgaver.

På lokalt plan valgte kommunalbestyrelserne i eller uden for deres midte tre medlemmer til de kommunale kornnævn. Kornnævnet skulle afgøre sager vedrørende landbrugernes nævnte ret til at forbeholde sig byg, havre, blandsæd og bælgsæd. Nævnet skulle endvidere kontrollere, at den fornødne såsæd var tilstede på hver enkelt ejendom i kommunen, kontrollere hjemmeformaling af rug og hvede og anvendelsen af utærsket sæd samt fordele byg til foder.

Kornet skulle afleveres aftærsket til bestemte terminer. Kunne nævnet se, at nogle landmænd havde besvær med tærskningen, kunne det gøre indstilling til Indenrigsministeriet, som i påkommende tilfælde kunne overtage brugsretten til privatejede tærskeværker og lokomobiler.[7]

Fodringsforbudet blev bibeholdt. Også i den forbindelse fik kornnævnet en vigtig rolle. Hvis der var enighed blandt de tre medlemmer om, at noget frarenset korn var uegnet til brødkorn, kunne kornnævnet frigive frarensningen til foderbrug – »*dog aldrig for udover 3 pct. af avlen af hver kornsort*«, som det blev understreget.[8]

Havde landmanden korn, som var beskadiget, skulle der indsendes en prøve til en anden ny institution, amtsnævnet. Amtsnævnet ville fra Ernæringsrådet »*modtage nærmere bestemmelse om kornets anvendelse*«. Så selv om kornet af både korn- og amtsnævn blev anerkendt som uegnet til menneskeføde, så kunne landmanden ikke være sikker på, at han kunne bruge det til foder. I princippet kunne staten overtage det beskadigede korn og måske forsyne landmænd, som var dårligere stedt i henseende til foder.

Kornloven og de bestemmelser, som fulgte efter, betød ikke mindst en øget statslig kontrol med handel og møllevirksomhed. I en vis forstand kunne alene staten købe korn (inkl. byg, havre og blandsæd), og kun staten kunne sælge det igen. En undtagelse herfra var dog korn, der solgtes som såsæd. Fremavleren af såsæd kunne sælge korn imod at modtage erklæring fra køberen om, at kornet ville blive anvendt som såsæd. En forudsætning for handelen var endvidere, at køberen fremlagde kvittering for at have afgivet den tilsvarende mængde til staten ud over sin leveringspligt. Sælgeren skulle afgive kvitteringen til kornnævnet og fik til gengæld et afslag i den mængde, han skulle levere til staten.[9]

Der blev indgået kontrakter med en række handlende, brugsforeninger, andelsfoderstofforretninger, møllere og bagere, som nu alle fik status af »statslager«. Igennem disse statslagre foregik al handel med korn. Med privilegiet fulgte forpligtelsen til at underlægge sig et vist opsyn og til at afgive månedlige indberetninger til de to nye institutioner, Ernæringsrådet og amtsnævnene.[10] Amtsnævnet fik det overordnede ansvar for det oplagrede korn inden for amtets grænser og overtog også en række af kriseforvaltningens opgaver fra amtskontoret.[11]

Den 29. august 1917 blev det ved bekendtgørelse bestemt, at kun møllere med særlig tilladelse kunne formale hvede til mel. Var møllen ikke samtidig anerkendt som statslager, skulle der ved indkøb af korn erlægges melkort – svarende til den kvote af korn, møllen var berettiget til at formale. Denne ordning blev udstrakt til alle kornsorter ved bekendtgørelse godt en uge senere.[12]

Som en konsekvens af kontrollen med kornet og møllerne kunne alene de landmænd, som selv havde en kværn til formaling af korn, få brødkort ombyttet til melkort.[13] Landboerne disponerede altså ikke længere frit over en vis mængde korn til husstandens eget forbrug af brød.

Mulighederne for at anvende korn til foder blev også begrænset en tand ekstra i forhold til tidligere. Kun frarensning kunne landmanden indgive ansøgning om at få frigivet. Det skulle ske til kornnævnet. Som nævnt måtte der for det beskadigede korn indsendes prøver til

Gård i Hollingholt, Sunds sogn, med nyopsat vindmølle. En vindmølle kunne drive en kværn, så gårdejeren selv kunne male korn til mel. Det gav ikke mindst under verdenskrigen en større frihedsgrad. Fotograf: Atelier Moderne v. P.M. Pedersen, Herning, 1915. Det Lokalhistoriske Arkiv, Herning.

amtsnævnet, men i sidste ende var det Ernæringsrådet, som bestemte, hvad kornet skulle bruges til.

Kornligningen foregik ved, at skyldkredsenes vurderingsmænd i et samarbejde med sognerådene fastsatte den afleveringspligtige jordværdi for hvert enkelt landbrug. Amtsnævnet kontrollerede som en garanti for ensartethed og konsekvens denne fastsættelse. Listerne blev siden indsendt til Ernæringsrådet, og herfra modtog kornnævnene lister over den mængde korn, som den enkelte landbruger som *minimum* skulle aflevere. Det var altså kornnævnene, som havde ansvaret for, at den lignede mængde korn også reelt blev afleveret. Det var sjældent et just brydningsløst job.[14]

En revision af kornligningen kunne komme på tale, når tærskningsresultatet forelå. Viste høsten sig at have været bedre end forventet, kunne landmanden altså risikere at skulle aflevere mere korn. I praksis foregik det på den måde, at kornnævnet udleverede og ind-

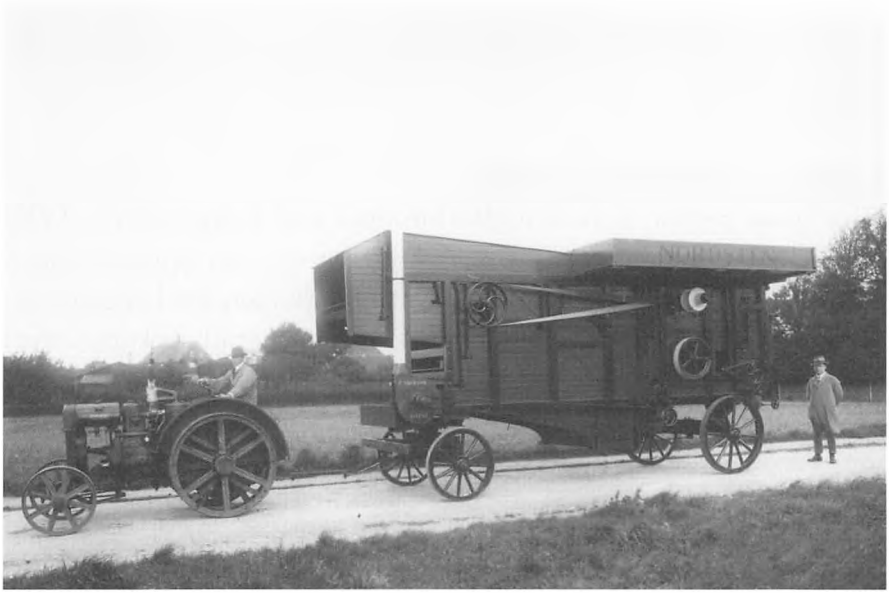

Bønderne skulle overholde tærskefrister, men det krævede, at de havde adgang dels til en tærskemaskine og dels til brændselsolie til maskinen. Også dette led i »fødekæden« hoppede ofte af og gav anledning til en en del papirarbejde i kriseforvaltningen. Her ses en spritny tærskemaskine fra Nordstens maskinfabrik og jernstøberi, Hillerød. Ukendt fotograf ca. 1920. Hillerød Lokalarkiv.

samlede tærskningsskemaer, som de enkelte leveringspligtige landmænd skulle udfylde efter endt tærskning. Sagen var en tand mere alvorlig end udfyldelse af en normal selvangivelse. Det skulle ske med vidners underskrift.

Trods det alvorlige i sagen var en del landbrugere utilbøjelige til at opgive deres tærskningsresultater. Årsagen var ikke nødvendigvis (altid) modvilje mod konsekvensen: Risikoen for at skulle aflevere mere korn. Årsagen kunne også ligge i, at man ikke plejede at tærske kornet førend en gang hen på vinteren. En anden naturlig forklaring var, at landbrugerne ikke kunne skaffe brændstof til tærskeværker og lokomobiler.

Formentlig på indstilling fra forskellige kornnævn i Ribe amt blev aftærskningen iværksat af amtsnævnet hos flere landmænd i det sydvestjyske i det sene efterår 1917. Og sandsynligvis skete det ikke kun i Ribe amt. I december 1917 præciserede ministeriet proceduren ved

tvangstærskning og -aflevering i forhold til kornloven, og amtsnævnene fik mulighed for at gå ind og overtage private tærskeværker og lokomobiler.[15]

Landbrug som skrivebordsarbejde

Hvor gode landbrugernes undskyldninger end kunne være – f.eks. den manglende brændstof til aftærskningen – er der samtidig ingen tvivl om, at mange var ved at miste tålmodigheden med regulering, indskrænkninger og kontrol. Og at det for sogneråd og kornnævn i flere tilfælde blev nødvendigt at hævde den fornødne autoritet.

Sikringen af, at kornlove m.v. blev gennemført i praksis, fordrede som nævnt »indblanding« i en sfære, som landbrugerne hidtil må have opfattet som privat. Skulle prisreguleringskommissioner, korntilsynsmænd og kornnævn have en jordisk chance for at opnå et sandfærdigt billede af virkeligheden, når foderkorn og beholdninger skulle kontrolleres og måles, var de afhængige af, at landbrugerne ikke ligefrem modarbejdede dem.

Tilsyneladende tålte landmændene indblandingen et langt stykke ad vejen. Men reguleringerne kunne også blive for komplicerede eller bureaukratiske. Det gjaldt ikke mindst loven af 26. juni 1917. Efter denne lov kunne landbrugerne, når de godtgjorde af *høsten 1916* at have solgt *mere* end otte tønder rug og hvede pr. tønde hartkorn til anvendelse som brødkorn, eventuelt selv anvendt til brødkorn, modtage en godtgørelse på 2 kr. for hver tønde overskydende korn. Dette beløb kom altså oven i det beløb, som landmændene modtog, når de leverede korn inden for en given frist.

En forudsætning for modtagelse af godtgørelsen var, at landmanden ikke havde beholdninger liggende af høst 1914 og 1915, og at han havde leveret eller anvendt alt korn, som var tjenlig til brød.

Samtidig indførtes en afgift på 2 kr. for hver tønde, landbrugeren ikke havde leveret op til de otte tønder pr. tønde hartkorn.[16] Fristen for levering var den 30. august 1917. Loven bestød, at landmændene nu måtte til at finde gamle kvitteringer frem[17] og gøre beregninger over, hvor meget husstanden selv havde brugt af avlen til brød. Det kunne selvsagt være ganske vanskeligt, og en del, måske særlig større

gårdejere, skød en hvid pind efter godtgørelsen. De mente vel ikke, at det var besværet værd, og en del havde nok også stadig noget korn liggende i laden. Andre var slet ikke opmærksomme på muligheden for den ekstra godtgørelse.

Omvendt fik nogle bønder den ubehagelige overraskelse at skulle betale afgift, fordi det ved den endelige opgørelse over leveringerne til staten af høst 1916 viste sig, at leveringspligten ikke var opfyldt. Det afstedkom en del vrede og fortørnelse.[18]

Også for sognerådene og kornnævnene, som efter ophævelsen af korntilsynsmandsinstitutionen fik hovedparten af arbejdet med at administrere den, gav loven af 26. juni 1917 problemer. En række fejlberegninger fra sognerådenes side afstedkom hovedrysten og hjertesuk på amtskontoret i Ribe og – mere konkret – et omfattende revisionsarbejde. Sognerådenes egne lister blev i stort tal kasseret som ubrugelige ved udbetalingen af godtgørelse, og den 2. oktober 1917 så amtet sig nødsaget til ligefrem at tilbagekalde de reviderede lister, som var indsendt til Indenrigsministeriets Kornkontor.[19]

Der blev fra sogneråd og amt udvist en vis lempelighed med hensyn til betaling af afgift for ikke at have opfyldt leveringspligten. Det kunne f.eks. ske, når landmanden, ganske vist lidt sent, kunne dokumentere, at han havde solgt en del brødkorn i frihandel, men blot ikke havde fået sig taget sammen til at gøre krav på godtgørelsen. Det kunne også ske, når leveringspligten faktisk var opfyldt, blot efter leveringsfristen.[20] Derimod kunne der ikke ses gennem fingre med, at landbrugerne lod hånt om sognerådets anvisninger. Det gjorde murer P.H.M. Iversen fra Nordby på Fanø. Fra amtet modtog han besked på at betale 10 kr. i afgift, fordi han ikke havde leveret noget som helst korn af sin jord. P.H.M. Iversen mente sig imidlertid uden mulighed for at levere, for hans jord var ikke egnet til korndyrkning. Af samme grund havde han også i sin tid lagt blanketten til side, for han havde jo ikke noget »at fylde den ud med«.

Når sognerådet havde indstillet Iversen til at betale afgiften, skyldtes det, at »*man ikke var i stand til at få nogen som helst oplysning af klageren om hans avl*«. Med bøden skulle det vises, »*at det ikke var bare for løjer oplysningerne forlangtes*«. Iversen havde med andre ord ikke taget sog-

nerådet alvorligt. Først med udsigten til at skulle betale de 10 kr. havde han kunnet »bekvemme sig til« at give de fornødne oplysninger.

»Sognerådet kan derfor ikke anbefale, at bøden slettes, fordi man så i fremtiden ikke har noget bånd på modvillige borgere, når der først bliver forlangt en bøde, og klageren så senere blot ved at gøre, hvad der tidligere var hans pligt, får denne eftergivet«.

Efter en formel præcisering gav amtet sognerådet medhold i, at Iversen skulle betale afgiften.[21] Også i andre sager fastholdt amtet afgiften alene under henvisning til, at bønder ikke havde givet sognerådet de fornødne oplysninger.[22]

Lokale autoriteter draget i tvivl

Iversen var således ikke den eneste, som ikke mente helt at kunne tage de lokale autoriteter alvorligt.

»Overtræderne begynder i ret høj grad at prale af deres bedrifter, hvoraf den direkte følge jo bliver, at der gøres grin med disse i virkeligheden næsten alle sammen gode bestemmelser. Men der er jo ikke mange, der holder af at være angivere, og jeg ser da heller ikke rettere, end at amtmænd og politimestre, sognefoged og måske sogeråd måtte optræde noget mere aktiv uden derfor at henholde til rigorisme«.[23]

Skrev Tovborg Jensen allerede i maj 1917 til Ove Rode. Han refererede dog endnu engang til det, han kaldte razziaen et halvt år tidligere mod opfodringen. Dét havde virket.

Mistilliden til autoriteterne blev nu så småt udtrykt i breve, der fandt den lange vej til ministeriet. Uden for bøndernes egen kreds kunne der sås tvivl om de mere eller mindre bondedominerede kornnævns oprigtige vilje og gennemslagskraft blandt de leveringspligtige landmænd. *»Jeg finder det er en skandale, at bønderne som altid nok skal finde en måde at slippe for deres pligt og ansvar«*, skrev en fynbo til en fuldmægtig i Indenrigsministeriet i oktober 1917.[24]

Han bad om at få holdt sit navn udenfor.

Men det var ikke kun i Indenrigsministeriet, at man tog henvendelsen om kornnævnets forsømmelighed alvorlig. Da brevet blev sendt i høring hos amt og kornnævn, gav det anledning til stor opstandelse og vrede. Ikke alene gendrev kornnævnet på det bestemteste at fare frem med lempelighed over for bønderne. Man insisterede også på at få oplyst navnet på klageren, og det på opfordring fra andre kornnævn på Fyn. Vejlby Kornnævns formand, sognefoged og landvæsenskommissær P. Jensen skrev til Indenrigsministeriet:

»Da det er et meget byrdefuldt hverv, der er pålagt de kommunale nævn ved udførelsen af kornloven af 3die august 1917, formener man at være berettiget til at få navnet oplyst på de mænd, som indsender grundløse meddelelser til ministeriet, angående nævnets udførelse af deres hverv«.[25]

Da navnet ikke blev udleveret, dukkede formanden[26] op i Indenrigsministeriet og udtalte, at de havde 'én' mistænkt, og at de ikke gav op, førend de havde fået navnet.

Selv stiftamtmanden over Fyns Stiftamt blev inddraget, og han erklærede sin uforbeholdne støtte til både det kommunale og det amtskommunale kornnævn:

»der bør ydes dem, der har fået overdraget det højst byrdefulde hverv at praktisere den nye kornordning, den bedst mulige støtte fra autoriteternes side, da det ellers må befrygtes, at befolkningen efterhånden i nogen grad overser dem, hvad der let vil kunne få meget uheldige følger«.[27]

Som nævnt havde ikke kun det lokale kornnævn i Vejlby reageret. Da andre kornnævn hørte om klagen, bredte opstandelsen og vreden sig. Hos de lokale autoriteter, kornnævn og amtskornnævn, var der en næsten lynchagtig stemning. Og stiftamtmanden citerede indirekte kornnævnsformanden og støttede på den måde ikke kun direkte, at der generelt blev taget hensyn til kornnævnenes svære situation, men indirekte også mere konkret, at navnet på klageren blev oplyst.

»Ministeriet kan dog vel ikke udlevere manden«, konkluderede man lidt tøvende i Indenrigsministeriet og henlagde så sagen.

Der er ingen tvivl om, at der var ramt et meget ømt punkt. Og ifølge stiftamtmanden var det selve tilliden til de lokale autoriteter, kornnævnene, der stod på spil.

Man må undre sig over, hvordan et enkelt brev sådan kunne skabe opstandelse og vrede – hvis det ikke netop var, fordi jorden generelt rystede under kornnævnene, og der for enhver pris måtte holdes sammen med både remme og seler på de sidste rester af respekten for autoriteterne.

Den jordskælvsfornemmelse synes endog at have grebet stiftamtmanden. Og det kunne der selvfølgelig være logik i, for hvad blev det næste ikke?

Brevskriveren, P. Elmhuus, havde sat et med nutidens øjne uskyldigt spørgsmålstegn ved det lokale kornnævns virksomhed, og det spørgsmålstegn tolkede samtiden altså på det nærmeste som samfundsundergravende. Og kritikken af kornnævnet var ikke noget enestående for Fyn. Der synes faktisk at have været en generel voksende tendens til at stille spørgsmålstegn ved håndhævelsen af de mange forskellige ordninger i forbindelse med kriseforvaltningen.[28]

Men udover sit angreb på de lokale autoriteters troværdighed havde Elmhuus også luftet en fordom om landmændenes »sædvanlige« unddragen sig ansvar og pligt. Det hæftede lokal- og centralforvaltning sig derimod ikke ved, men en polarisering af samfundsgrupperne og i deres syn på hinanden kunne være en anden ingrediens i den atmosfære, som begyndte at indfinde sig i det danske samfund. De følgende kapitler forsøger blandt andet at indkredse dette ganske diffuse emne. Først vender vi dog blikket mod møllerne.

Møllernævnets nedsættelse og indflydelse på kornordningen 1917

Den 19. juni 1917 blev Møllernævnet nedsat. Nedsættelsen var den direkte følge af, at møllerne, organiseret i Foreningen af Større Handelsmøller og Dansk Møllerforening, havde truet med at standse salget af hvedemel og dermed sætte en effektiv stopper for al hvedebrødsproduktion.

Truslen var dels begrundet i de maksimalpriser, der var fastsat ved

bekendtgørelse af 24. maj 1917, og dels i bestemmelserne, som satte en dæmper på grossisternes muligheder for fortjeneste, for det betød for møllerne, at det blev mere besværligt at få afsat melet. Sidst, men ikke mindst, skyldtes truslen en opfattelse hos møllerne, at de efterhånden var den eneste erhvervsgruppe, som ikke blev taget med på råd.

»Vi har (...) ment at skylde offentligheden denne beklagelige meddelelse, så meget mere som tidspunktet for en sådan almindelig standsning næppe vil kunne udskydes længere end til midten af indeværende måned«.[29]

Den ganske alvorlige trussel blev trukket tilbage, da Ove Rode ved et møde den 11. juni med møllernes repræsentanter lovede, dels at maksimalpriserne ville blive reguleret, for så vidt øvrige priser, melets blandingsforhold eller møllernes formalingsomkostninger nødvendiggjorde noget sådant, dels at der ville blive nedsat et nævn, hvor møllerne ville blive repræsenterede.[30]

Da denne aftale blev kendt, rørte også grossister og importører i melbranchen på sig. Der blev dannet en forening, som tog kontakt med Indenrigsministeriet. Ove Rode lovede også importører og grossister at blive repræsenteret i det nye nævn.[31]

Møllernævnet kom således til at bestå af to repræsentanter fra Foreningen af Større Handelsmøller i Danmark, to repræsentanter fra Dansk Møllerforening og en repræsentant fra Foreningen af Danmarks importører og grossister i Melbranchen. Regeringen udnævnte direktør L. Broberg fra Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, møllermester C. Hansen, professor ved Landbohøjskolen H. Møllgaard, prokurist I.G. Nielsen samt fungerende kontorchef i Indenrigsministeriet Haugen-Johansen. Dr. polit. L.V. Birck blev formand.[32]

Dermed blev Møllernævnet et af de mere velafbalancerede udvalg under Den Overordentlige Kommission. Det kan nævnes, at den udnævnte møllermester Hansen var medlem af Folketinget for Socialdemokratiet, og den mølle, han drev, var Arbejdernes Fællesbageris Mølle i København.[33]

Det er da også givet, at møllernes forhold til Møllernævnet blev noget ambivalent.[34]

Møllernævnets bidrag til kornordningen 1917 var, kan man sige, forslag til arbejdsfordeling mellem de store og de små møller og forslag til fordeling af kul og olie mellem møllerne.

Forslaget gik i al sin enkelthed ud på, at de store møller formalede hveden, mens de mindre og mellemstore formalede rugen og byggen. Det skyldtes, at det var noget mere enkelt at male rug end at male hvede, og rugen kunne de mange små vind- og vanddrevne møller godt klare. Derved sparede man mest muligt på de fossile brændstoffer, kul og olie. Byg var de større møller slet ikke indrettet til at formale, så det blev også overladt til de mindre.

Møllernævnet havde forhandlet med henholdsvis Det engelske Kuludvalg og Fastlandsudvalget og med Brændselsolienævnet og her fået tilsagn om brændstoffer, som så nogenlunde dækkede behovet. Møllernævnet foreslog en fordeling af olien på de større oliedrevne møller og en fordeling af kullene på de større dampmøller. Fordelingen var foretaget på grundlag af produktionen i 1916, altså jo mere produktion i 1916, desto større andel af formalingen i 1917 og dermed også en større andel af olien/kullene.

Også de mindre møller kunne dog få brug for olie til at holde produktionen i gang. Her stillede nævnet forslag om, efter forhandling med brændselsolienævnets formand, Lindberg, at når vind- og vandkraft i størst muligt omfang var udnyttet, kunne en mølle med det kommunale nævns erklæring søge om at få tilkendt en passende mængde olie. Ansøgningen skulle så behandles af et udvalg med Lindberg i spidsen og to repræsentanter fra den danske møllerforenings bestyrelse.[35]

Ernæringsrådet kunne stort set tilslutte sig Møllernævnets forslag til arbejdsfordeling mellem større og mindre møller. Dog forudså man, at de små møller ikke, navnlig ikke for de større byers vedkommende, kunne overkomme hele rugformalingen. Derfor måtte en del af rugen formales på større oliedrevne møller eller på brødfabrikker, som havde egne møller. Af samme grund kunne fordelingen af olien, som foreslået af Møllernævnet, heller ikke godkendes. Ernæringsrådet overlod det dog fortrøstningsfuldt til et udvalg under Møllernævnet at foretage en ny fordeling.[36]

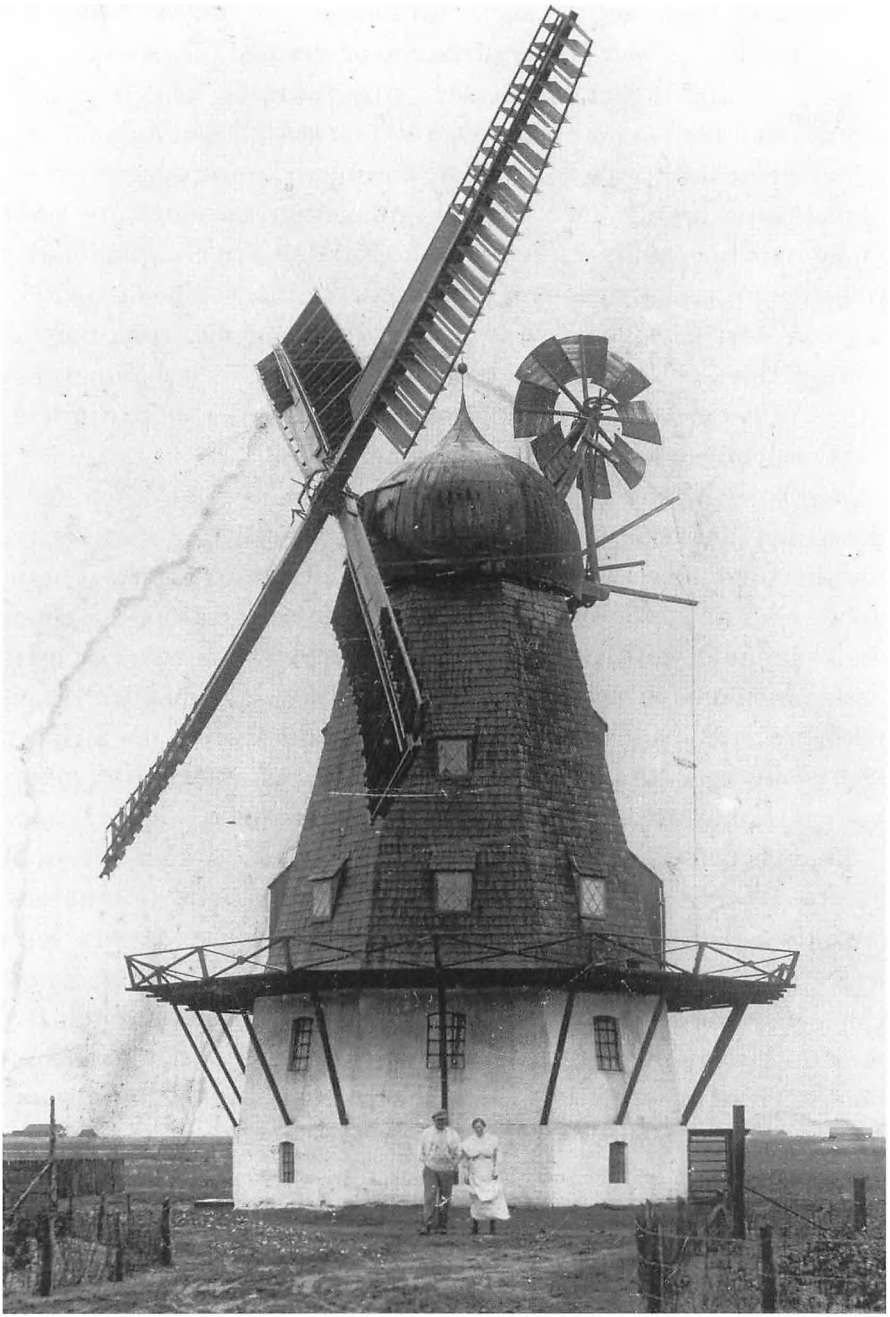

Møller Knud Albert Pedersen og hans kone, Bertha foran Simmelkær Mølle. Ukendt fotograf, ca. 1917. Det Lokalhistoriske Arkiv, Herning.

Det var en fordeling, der angav, hvor meget olie (hhv. kul) hver enkelt af de store møller kunne tilkomme og dermed var sikret. Fordelingen til de små møller var noget mere besværlig. Og Ernæringsrådet gjorde det ikke nemmere ved sin korrektion af Møllernævnets forslag. Rådet mente ikke, at de kommunale kornnævn kunne dømme om en mølles behov for olie, men kun om vind og vand var udnyttet i videst mulig omfang. Denne attest skulle så sendes til Ernæringsrådet, der ville dømme, om møllens drift overhovedet var nødvendig og nødvendig i så stort et omfang, at den kunne bevilges olie. Først når Ernæringsrådet havde udtalt sig positivt derom, kunne ansøgningen gå videre til det af Møllernævnet foreslåede udvalg, der skulle vurdere, hvor meget olie møllen kunne tilkomme.

Med kornordningen 1917 var møllernes opkøb af korn helt og aldeles undergivet statslig kontrol. De kunne købe korn af statens lagre, når de enten afleverede melkort svarende til den mængde korn, de købte, eller de kunne købe korn ved at fremvise rekvisition fra enten det kommunale kornnævn eller Ernæringsrådet. Underskrev de overenskomsten med Ernæringsrådet, kunne de dog også opkøbe korn direkte fra landmændene, men de skulle for dette korn og det mel, der blev produceret, føre autoriserede kvitteringsbøger. Det var dem forbudt at konkurrere indbyrdes om korn af høj kvalitet.

Staten betalte alle transportomkostninger og medvirkede derved til ensartede priser på mel og korn. Det var en forpligtelse for møllerne at skaffe sig kornet så vidt muligt i møllens umiddelbare omegn. Møllernævnet havde foreslået, at der blev oprettet et særligt organ, der organiserede transport af større partier fra landsdel til landsdel. Det mente Ernæringsrådet dog ikke var nødvendigt. Blot skulle der indhentes Ernæringsrådets tilladelse, når partier skulle transporteres over længere strækninger, særligt fra landsdel til landsdel.

Møllernævnet havde udregnet formalingsomkostninger og stillet forslag om formalingsprisen og dermed indirekte møllernes fortjeneste. Dette forslag fulgte Ernæringsrådet stort set.

Der blev fastsat maksimalpris på mel, mens maksimalprisen på brød ikke formentes at kunne fastsættes centralt. Her mente man, at de lokale fællesbagerier overalt ville angive standarden. Være forbrugernes

garanti mod høje brødpriser så at sige. At det faktisk kunne være tilfældet, har vi set eksempel på fra Esbjerg og Ribe amt.

Ernæringsrådet skulle have mulighed for at lukke møller, der ikke overholdt blandingsforholdet mellem klid og kornsorterne eller ikke førte de autoriserede handelsbøger. Ernæringsrådet forbeholdt sig også ret til til hver en tid at vurdere den enkelte mølles »sociale værdi«, produktionen af mel i forhold til dens placering og forbrug af kraftkilder, transporten til bagerier mv. Det er klart, at i den vurdering stod flere små end store møller i fare, og at det, når brændstoffer skulle uddeles, ligeledes snarest var de små møller, som blev ofret i hensynet til almenheden. Det næste afsnit, hvor vi er tilbage i korntilsynsmændenes periode, giver et konkret eksempel derpå.

Den Overordentlige Kommission fulgte Ernæringsrådets indstilling i det store og hele. Man mente, at grynforsyningen skulle inddrages under hele kortsystemet og varslede også et kommende forslag desangående fra kommissionen. Tilsvarende ønskede man et bedre grundlag at kunne tage stilling til brødpriserne.[37]

Selv om Møllernævnets indstillinger i mange henseender, også på sin vis i forhold til avancen, blev fulgt om end i visse henseender forenklet eller forfinet, så var Foreningen af Større Handelsmøller ikke specielt begejstrede for den overenskomst, de nu var mere eller mindre tvunget til at underskrive.[38] Hvorledes de mindre møller i Dansk Møllerforening stillede sig, ved vi desværre ikke. Men de forsøgte forgæves at få en bedre repræsentation i Møllernævnet,[39] og dermed har man måske indirekte en fornemmelse af, hvor lidt tilfredse de var med Møllernævnets indstilling og kornordningen 1917.

A/S Valsemøllens »sociale værdi«

Sikringen af befolkningens daglige brød indebar ikke alene kornligning og kontrol med landbrugerens anvendelse af brødkornet. For at fungere måtte det danske landbrug sikres foder til de husdyr, som foruden at levere æg, mælk og flæsk til befolkningen jo også trak ploven på marken og sørgede for gødskning. På den anden side gik det ikke an, at større landbrugere med mange heste opfodrede f.eks. det me-

ste af havren, for så kom alle, i hvert fald de mindre landbrugere, til at savne såsæd. Et stort puslespil skulle gå op, og korntilsynsmændene havde mange afledede opgaver. Nogle korntilsynsmænd var, uagtet deres generelle skudsmål i samtiden, gode til at få øje på puslespillet, at se den kommunale helhed og søge at rette op på skævheder og mangler.

I Esbjerg Købstad var det ikke så meget foderspørgsmålet, som det var møllernes brændsel, der optog korntilsynsmanden, konsul Kongstad.

Brændselsolienævnet i København forbød den 22. maj 1917 Esbjerg Elektricitetsværk at levere strøm til de to mindre møllere, L. Pedersen og Winther. Begrundelsen var, at L. Pedersens elektricitetsdrevne møllevirksomhed formentlig kunne erstattes af vind- eller vanddrevne møller i nabolaget. Holdt den formodning ikke stik, måtte det godtgøres med den stedlige korntilsynsmands attest. Winthers mølle var delvis drevet af vindkraft, og hvis sådan en mølle skulle forsynes med elektricitet, kunne det alene være begrundet i, at der allerede var indleveret så meget korn til formaling, at arbejdet ikke kunne overkommes uden ekstra kraft, selv hvis møllen gik døgnet rundt.[40] Eller sagt på en anden måde: Winther måtte have påtaget sig for store ordrer. Det var ligeledes Brændselsolienævnets formodning, indtil korntilsynsmanden attesterede noget andet.

Konsul Kongstad kunne ikke umiddelbart udstede de fornødne attester. Den største hurdle lå i tilstedeværelsen af en stor, dampdrevet mølle, Valsemøllen. I princippet burde L. Pedersens produktion altså kunne henlægges dér. Lidt nemmere med Winther, hvor Arbejdernes Fællesbageri fik malet hele sin forsyning af mel. Fællesbageriet erklærede, at skulle Winther klare sig med vindkraften alene, kunne bageriet ikke opretholde sin virksomhed.[41]

Korntilsynsmanden for Esbjerg håbede på at få Kornkontorets samtykke til at udstede de fornødne attester, men sagen blev sendt tilbage til amtet, hvorfra den gennem politimester Esmann blev gjort til genstand for nærmere undersøgelse. Møller L. Pedersen hævdede i den forbindelse, at han ikke kunne få malet sit korn på A/S Valsemøllen, som kun malede for eget firma. Da direktør Larsen blev opsøgt på Val-

semøllen, forsikrede han imidlertid, at både Winther og Pedersen kunne få malet korn på møllen, hvis de rettede anmodning derom.

Esmann mente på den baggrund ikke, at der kunne være anledning til at bevilge de to mindre mølleres ansøgninger om at blive forsynede med elektricitet.[42] Amtsfuldmægtig Rosenmeier ville dog først lige høre konsul Kongstad. Korntilsynsmanden medgav, at det jo nok kunne have sin rigtighed, at Valsemøllen kunne udføre arbejdet for de to mindre møllere.

»På den anden side er begge jo virksomheder, der har eksisteret her i byen i mange år og (...) om der just er anledning til at standse et sådant par virksomheder for at monopolisere en anden større virksomhed, turde vel være tvivl underkastet (...). En by med Esbjergs indbyggertal kan ikke være tjent med at blive gjort afhængig af en enkelt virksomhed i en så vigtig branche«.[43]

Rosenmeier forhørte sig også hos elektricitetsværket, som kunne berette om en del trakasserier med Brændselsolienævnet. Blandt andet havde el-værket på egen hånd appelleret på de to mindre mølleres vegne, men nævnet havde blot affærdiget værket med, at det ikke kendte noget til en ansøgning fra L. Pedersen og Winther. Det var elværkets indstilling, at møllerne skulle forsynes med elektricitet.

Samme konklusion nåede stiftamtet til i sin indstilling til Indenrigsministeriets Kornkontor. Kornkontoret var enigt, lige indtil en embedsmand kom i tanke om, at »dette er vist Brændselsolienævnets sag«. Og nævnet kunne ikke bevilge ansøgningen, da

»den for tiden nødvendige formaling kan udføres på Valsemøllen, som har anden drivkraft«.[44]

Også Valsemøllen var til en vis grad afhængig af elektricitet; men den store mølle stod stærkt, og Esbjerg by og Ribe amt som helhed kom hurtigt til at mærke en snært af monopoliseringens konsekvenser. Det var dog især manglen på brændselsolie og tilsyneladende også en ringe effektivitet, som satte amtet i en prekær situation.

Amtet havde som tidligere nævnt indgået aftale med Valsemøllen

om oplagring af korn. I forbindelse med kornordningen fra marts 1917 var Valsemøllen blevet underlagt et særligt tilsyn. Købmand Feerup blev foruden kornopkøber nu også tilsynsførende med statens rugbeholdning i A/S Valsemøllen. Tilsynet bestod blandt andet i målinger af rugens temperatur og fugtighed, begge dele af væsentlig betydning for kornets holdbarhed. For vedblivende at holde en lav fugtighed skulle kornet navnlig i de varme sommermåneder »kastes«, og Feerup tog stikprøver for at konstatere effekten af kastningen i Valsemøllen.

Hvad hveden angik, havde staten endnu ikke overtaget hele beholdningen. Valsemøllen havde både et parti af allerede formalet hvedemel liggende og et parti uformalet hvede, og begge dele nægtede møllen i juni 1917 at udlevere.

Melet kan møllen have ønsket at afvente eventuelle bedre priser for. At sælge kornet uformalet (måske til konkurrenter i amtet) betød jo derimod et sikkert tab af fortjeneste for møllen. Men både korn og mel var efterspurgt, og amtet fik fra Indenrigsministeriets Kornkontor bemyndigelse til at indlede en ekspropriering. Før eksproprieringen var effektueret, kom der dog meddelelse fra Kornkontoret om, at Valsemøllen ved at sælge ud af hveden og melet kunne undgå tvangsafleveringen, og den ordning accepterede aktieselskabets direktør.[45]

Dette lille mellemværende skulle altså være afsluttet, men det tvungne salg af hveden kom muligvis til at spille en rolle i forbindelse med den rug, som var i Valsemøllens varetægt. Som det allerede er fremgået, kunne det være problematisk at få Brændselsolienævnet til at slippe den fornødne olie til elektricitetsværket, og Valsemøllen måtte for at foretage blandt andet kastningen af rugen forbruge mere kraft end under normale omstændigheder. Amtets anmodning den 26. juni om brændselsolie forblev ubesvaret, og den 16. juli ringede Rosenmeier til Kornkontoret og meddelte, at amtet ikke vedblivende kunne tage ansvaret for statens rug, med mindre elektricitetsværket fik brændselsolie og derved mulighed for at forsyne Valsemøllen med elektricitet.[46]

Så var det, at Valsemøllen satte trumf på: Nu, den 23. juli, var der ikke mere hvede tilbage at formale, og derfor ville møllen standse al

drift, så den årlige rengøring og gennemsyn af dampmaskinerne kunne foretages. Hvis ikke Valsemøllen blev forsynet med strøm fra elektricitetsværket, kom rugen til at lægge urørt hen. I sommervarmen ville kornet hurtigt begynde at rådne, og Valsemøllen fralagde sig ansvaret og bad amtet disponere over rugen.

Købmand Feerup kunne til overmål bekræfte, at rugen fremdeles skulle kastes. Kornets temperatur var nået op på 30°.[47] Og dagen efter gik amtmanden i aktion. Sammen med amtsfuldmægtig Rosenmeier og købmand Feerup mødte stiftamtmand Stemann op på Valsemøllens kontor. Her kunne Feerup fortælle, at det kommunale el-værk og byrådet, som jo i øvrigt i Esbjerg var socialdemokratisk, slet ikke var tilsinds at forsyne Valsemøllen yderligere med strøm. For møllen havde allerede på skuffede forventninger om efterbevilling af brændselsolie været forsynet i så rigelige mængder, at det var gået ud over byens mindre forretningsdrivende.

Det lykkedes på mødet at få direktør Larsen til at udskyde rengøring og eftersyn af dampmaskinerne til den 4. august. Længere var det ham ikke muligt at holde maskinerne i gang,

»og fra denne dag må enten rugen være fjernet eller den fornødne elektriske strøm stillet til rådighed«.[48]

Stiftamtmand Stemann lagde nu pres på Esbjerg Byråd, men herfra nægtedes fortsat at levere strøm til Valsemøllen, hvis ikke Brændselsolienævnet udtrykkelig meddelte tilladelse dertil og forsynede værket med den fornødne brændselsolie. Dog søgte byrådet og elektricitetsværket efter anden drivkraft – og havde i den forbindelse fra Ministeriet for offentlige Arbejder fået tilladelse til at benytte sandpumpeskibet Grådybs maskinkraft til fremstilling af elektricitet. Løsningen krævede dog nogle forarbejder, og elektricitet ville man ikke kunne få ud af Grådyb førend i midten af august.[49]

Her synes sagen at være endt for amtets vedkommende. Måske fik el-værket kort efter endelig en leverance af brændselsolie og kunne forsyne Valsemøllen med elektricitet. Statens store beholdning af rug må i hvert fald være blevet sikret.

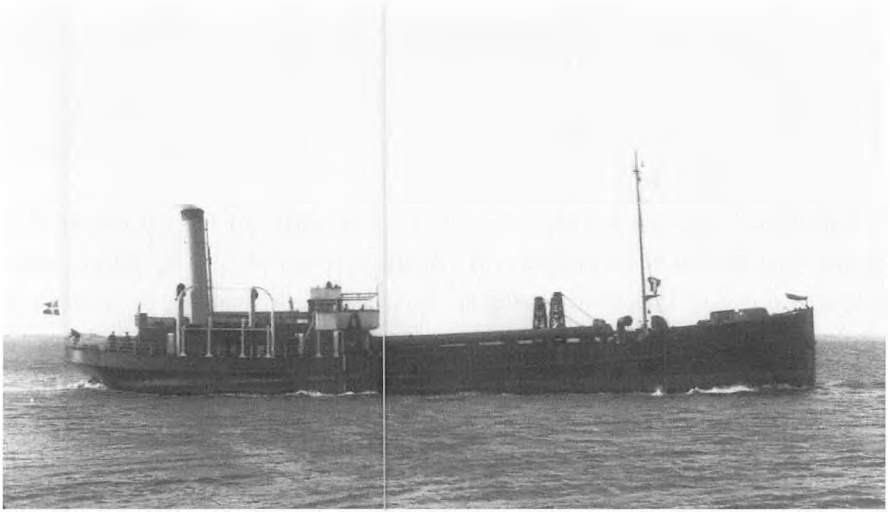

Sandpumperen S/S Grådyb, der i 1909 blev indsat på uddybningen af Grådyb Barre. Ukendt fotograf, 1911. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Historien er et eksempel på, hvordan store virksomheder kunne få en magt og et monopol, som styrkede dem yderligere økonomisk på bekostning af de mindre. Den effektive udnyttelse af ressourcerne kunne i sagens natur overskygge alle andre hensyn, hvor kortsigtet det end måtte være. For Valsemøllen og andre store virksomheder, der netop kunne præstere effektiv udnyttelse af ressourcerne (brændsel), var et gode. Og det var alt andet lige lettere at kontrollere få store virksomheder end mange små.

Historien er samtidig et eksempel på, at kriseforvaltningen ofte blev afhængig af disse store virksomheder, og en mølles store »sociale værdi«, jf. den efterfølgende kornordning, kunne give bagslag som en magtfaktor af ikke just synderlig social karakter.

Kornlov 1918

Bag Lov om Høsten 1918 lå samme struktur som for den foregående høst. Hvad selve ligningen angik, var den eneste forskel, at der på forslag af husmændenes organisation blev indført en slags leveringsfri

Med krigen godt overstået er en hestevogn fra Valsemøllen udsmykket i anledning af Rundskuedagene i 1924. Ukendt fotograf. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

bundgrænse på de første 3.000 kr. jordværdi. Sådan som jo i øvrigt Kr. Tovborg Jensen havde foreslået i 1917. Nu var han nærmest tilbøjelig til at foreslå bundgrænsen sat ned til 2.000 kr. imod, at også leveringen pr. 1.000 kr. jordværdi blev nedsat. Kr. Tovborg Jensen frygtede, at han selv ville få svært ved at opfylde leveringspligten.[50]

Den leveringsfri bundgrænse på 3.000 kr. blev dog altså en realitet til gunst for især de mindre landbrug. Loven indebar også en stramning for alle landmænd (over 3.000 kr. jordværdi). Den jordbruger, som så sig ude af stand til at svare det pålignede korn, skulle give meddelelse om det til kornnævnet inden den 20. september (for øernes vedkommende var det den 1. september). Han skulle så under kornnævnets kontrol aflevere *hele* sin avl af korn, såvel rug og hvede som byg, havre og blandsæd, dog med undtagelse af den fornødne såsæd og et nærmere bestemt kvantum foderkorn.[51] Bekendtgørelse nr. 372 af 11. juli 1918 fastlagde proceduren: Kornnævnet skulle give meddelelse til amtsnævnet, som på instruks og bemyndigelse fra Ernæringsrådet fastsatte frist for udtærskning og aflevering samt bestemte den mængde korn, vedkommende landbruger kunne beholde til såsæd

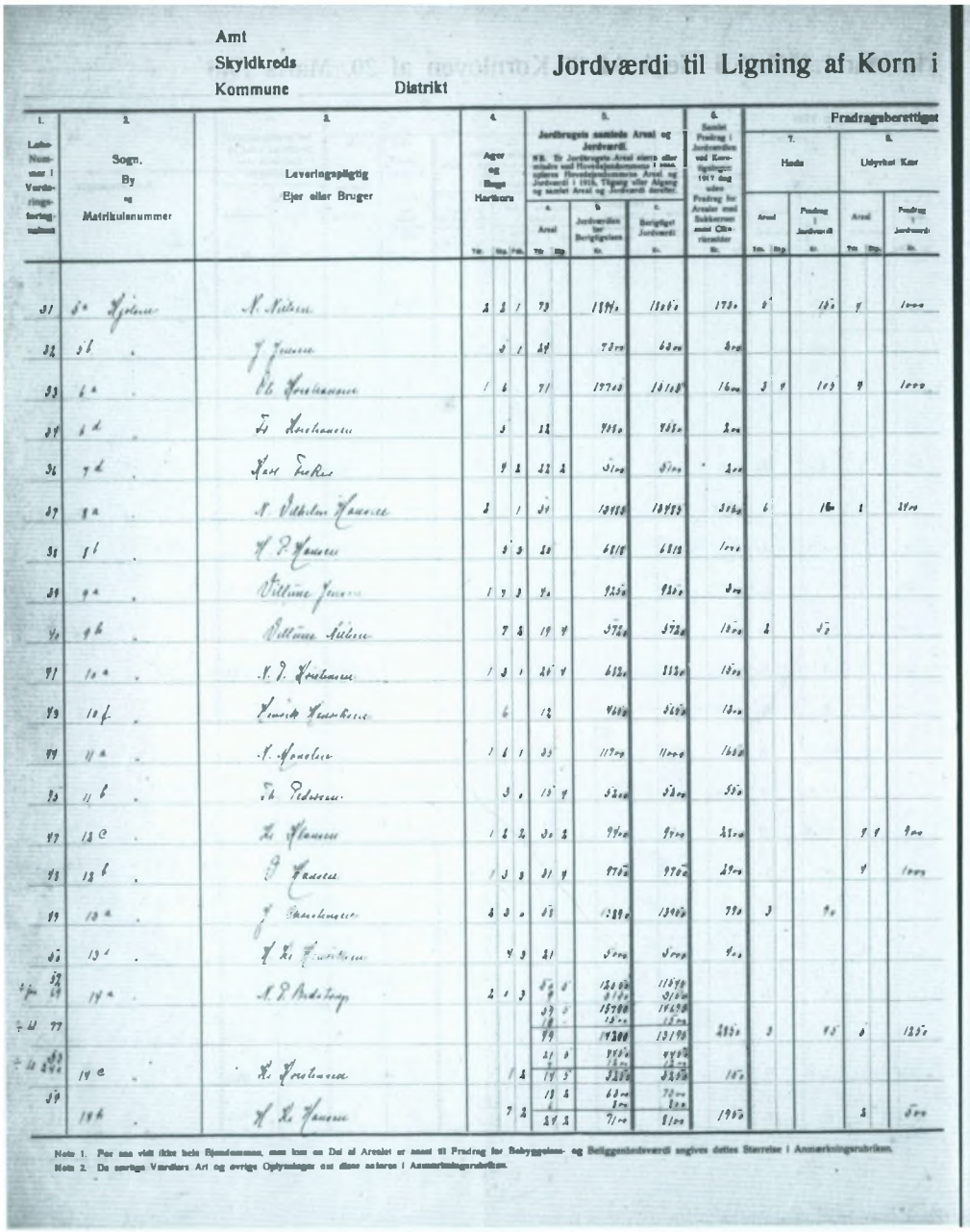

Amt
Skyldkreds
Kommune Distrikt

Jordværdi til Ligning af Korn i Høstaaret 1918-19 i Henhold til Kornloven af 20. Marts 1918

ved Kornligningen 1918

»Jordværdi til ligning af korn i høståret 1918-1919 i henhold til kornloven af 20. marts 1918«, her listen for Vorde-Fiskbæk-Romlund Kommune. Det ses bl.a., at N(iels) Nielsens leveringspligtige jordværdi er sat til 16.720 kr., J(ens) Jensens gård i Kølsen er sat til 6.300 kr. og Karl Fiskers gård er sat til 4.900. Ingen af de tre var tilfredse med jordværdiansættelsen, som vi skal se. Foto: Landsarkivet for Nørrejylland.

og foder. Landmanden kom under en slags administration, og han var forpligtet til at føre en særlig tærskningsliste over resultaterne af tærskningen og dertil holde regnskab over det korn, han brugte til foder. I Ribe amt er der konstateret et enkelt eksempel på en landmand, som nægtede at føre tærsknings- og fodringslister.[52]

Stort set samme procedure gjaldt for landmænd, som simpelt hen ikke leverede den mængde korn, de var pålignet til de givne frister. De kom også under en slags administration, indtil leveringspligten var opfyldt.

Med statens overtagelse af alt brødkorn også af høsten 1918 gav den nye lov løfte om nedsættelse af prisen på rugbrød med 15-16 øre pr. fire kg. Til denne nedsættelse kom fra 1. september 1918 yderligere 10 øre pr. fire kg. rugbrød i henhold til dyrtidsloven af 13. juli 1918.

Organisatorisk indeholdt kornloven 1918 også en præcisering af blandt andet amtsnævnenes sammensætning. Det blev nu fastlagt, at amtsnævnet bestod af syv medlemmer med amtmanden som formand og to medlemmer valgt af amtsrådet, to valgt af husmandsforeningerne og to valgt af landboforeningerne. Ved kornloven året efter, 19. september 1919, blev antallet af ordinære medlemmer halveret til tre, men med samme relative fordeling mellem amtsråd, husmandsforeninger og landboforeninger.[53]

Endnu en ny institution så dagens lys ved kornloven af 20. marts 1918: Revisionskommissionen. Kommissionens hovedopgave blev at gennemgå jordværdiansættelserne i skyldkredsene og foretage de fornødne ændringer. Ansættelsen af den enkelte landmands jordværdi var væsentlig, fordi det var ud fra denne værdiansættelse, at leveringspligten blev fastlagt i første omgang. Nedsættelsen af en revisionskommission kunne tyde på, at der tidligere var konstateret en stor uensartethed i ansættelserne fra vurderingskreds til vurderingskreds. Det er dog vanskeligt at sige noget om baggrunden, for perioden fra august 1917, hvor Ernæringsrådet overtog hovedparten af den centraladministrative kornlovsforvaltning, er ikke nær så veldokumenteret som perioden under Indenrigsministeriets Kornkontor. Uheldigvis gør noget tilsvarende sig gældende i Ribe Stiftamts arkiv. En del af amtsnævnets sager kan findes rodet sammen med amtets, men de er helt fraværende

fra sommeren 1918. Fra august 1918 til 1920 er amtsnævnets journal bevaret, men ikke de tilsvarende journalsager. Derfor er de bevarede forhandlingsprotokoller fra Århus og Skanderborg Amtsnævn blevet inddraget, men navnlig et tilsyneladende næsten komplet materiale fra Viborg Amt, dels med skemaer for stort set samtlige kommuner i amtet over leveringspligtige landmænd, dels med to temmelig store pakker med klager fra leveringspligtige bønder.

Klagelysten 1918

Sommeren 1918 verserede det rygte, at Revisionskommissionen havde forbudt de lokale organer at nedsætte leveringen, hvilket jo i givet fald havde gjort klagemuligheden illusorisk. Kr. Tovborg Jensen gav da også udtryk for, at det, hvis det var sandt, var temmelig dumt, foruden at det var uretfærdigt.

»Det giver agrarerne og deres genstridighed mod leveringen vind i sejlene. Thi denne genstridighed vil blive stor.

Med hensyn til jordskylden er det således i virkeligheden, at nogle fås ansættelse er alt for høj, andres alt for lav, men de flestes nogenlunde brugelig. Disse uligheder bør rettes og kan rettes, men så bør rigtignok ikke hr. 'Kontorvis' søge at lave om ved det, da følgen bliver, at hr. 'Krakilius' for en gangs skyld kan få ret i sine påstande.

Jeg kan let nævne et eksempel. Mine ejendomme – i hvert fald Klostermølle – står ca. 100 kr. højere pr. td. ld. end alle andre ejendomme i kommunen på grund af, at jeg ved vurderingen fulgte opfordringen på skemaet til selv at sætte jorden til pris. Og den pris, jeg da ansatte, var ikke for høj, også under handelspris, men alligevel meget højere end vurderingsmændenes ansættelse af alle de andre ejendomme, som ingen ansættelse selv havde foretaget. Så burde naturligvis vurderingsmændene [have] sat min jordskyld ned i forhold til de andre ejendomme i kommunen. Men de trøstede sig med, at jeg selv havde foretaget ansættelsen. Lignende eksempler findes naturligvis i de allerfleste kommuner.

At sådanne fejl rettes, må revisionskontoret ikke kunne hindre«.[54]

Noget tyder på, at der har været en del klager i landet som helhed – ikke kun over jordværdiansættelserne, som revisionskommissionen

nu skulle sørge for blev ensartede, men også over den kornligning, som blev foretaget på grundlag af jordværdien. Kornloven fastlagde en klageprocedure med amtsnævnet som første instans og Revisionskommissionen som anden og sidste instans. I praksis blev klagerne ofte indgivet via det kommunale kornnævn.

Muligheden for at klage blev (trods rygtet) brugt. Generelt var der en del landmænd, som ejede flere ejendomme, der ønskede ejendommene udregnet hver for sig. Det gav jo nemlig to (eller flere) gange et fradrag på 3.000 kr. jordværdi. Det kneb dog som regel med at bevise, at ejendommene blev drevet hver for sig.

I Århus amt behandlede amtsnævnene for Århus og Skanderborg amtsrådskredse fra sensommeren 1918 henholdsvis 343 og 512 eller i alt 855 klagesager.[55] Ifølge Trap: Danmark var der i 1905 18.181 landbrug med jord i Århus amt, heraf 5.434 med 1 tønde hartkorn og derover. Ud fra en meget løs beregning[56] har landbrugere med mere end 3/8 tønde hartkorn kunnet henregnes til potentielle klagere, mens resten, landbrugere med under 3/8 tønde hartkorn, derimod ikke på grund af den leveringsfri bundgrænse.

Et væsentligt bedre materiale har vi som nævnt fra Viborg amt. Her er det muligt at gå ind og beregne klageprocenten for hver enkelt af de 156 sogne og hver enkelt af de 6 skyldkredse. Det er kun sogne som Gulev og Sahl i Middelsom-Houlbjerg Herreders skyldkreds samt det ene Resen Sogn i Skive Skyldkreds, der ikke findes skemaer for og dermed ingen tal på antallet af leveringspligtige bønder.

For Viborg amt som helhed viser det sig, at 1.341 af de i alt 11.106 leveringspligtige bønder klagede til amtsnævnet over jordværdiansættelsen.[57] Det giver en klageprocent på 12. Men det tal dækker over stor variation. I Middelsom-Houlbjerg Herreders skyldkreds klagede blot 4 % af de leveringspligtige bønder. I Viborg Skyldkreds klagede 21 %. Det er også i Viborg skyldkreds, at topscoreren blandt sognene findes: I Fiskbæk sogn klagede 85 % af bønderne over deres jordværdiansættelse! Den store andel fremkommer først og fremmest ved, at 42 af Fiskbæks 54 leveringspligtige landbrugere underskrev en fælles klage over jordværdiansættelsen. De henviste primært til den forrige jordværdiansættelse i 1916, hvor ansættelsen var steget meget – også i

Thomas Nielsen, kaldet Skrædder, foran sin gård, Ravnehøjgård, Rogenstrup i Fiskbæk Sogn. Ukendt fotograf, ca. 1910. Viborg Lokalhistoriske Arkiv.

forhold til andre kommuner. Måske skyldtes det den korte afstand til stationsbyen Løgstrup; men beliggenheden ændrede ikke ved, at jorden var meget dårlig med et foldudbytte på kun 3-6.[58] Skyldrådets formand, S. Højsgaard, afviste klagen. Ansættelsen i Fiskbæk stod i et rimeligt forhold til jordværdiansættelsen i skyldkredsens øvrige sogne. Amtsnævnet gav skyldrådet medhold.[59] En tilsvarende medfart fik en klage fra 31 landbrugere i nabosognet Romlund, der i øvrigt i alt dermed nåede op på næsthøjeste klageprocent i amtet på 73. Ja, man kan sige, at klageprocenten i Vorde-Romlund-Fiskbæk kommune i princippet var på 100, for sognerådet klagede på alles vegne over jordværdiansættelsen. Sognerådet vurderede, at kun 10 % af kommunens leveringspligtige bønder ville kunne levere det kvantum korn, som de var blevet pålignet. Resten ville dermed falde under § 7, den paragraf i kornloven 1918, som så at sige satte landmanden under administration. De lette jorder i kommunen havde været særligt udsatte for som-

merens tørke og blæst samt nattefrost. Sognerådet mente en fornuftig løsning ville være generelt at nedsætte jordværdien i kommunen med 25 %.[60]

Også som enkeltperson klagede formanden, Jens Jensen.[61] Han mente til gengæld, at han for sit eget vedkommende trængte til en nedsættelse på 33 %. Han ville så nødig ind under § 7. Men klagen blev afvist med et: Jordværdien er formentlig passende ansat. Ellers var der relativt mange af de enkeltvise klager i kommunen, der blev hørt, om end ikke nedsat med 25 %.

Den 8. august 1918 kunne klagerne give møde i Løgstrup og der gøre yderligere rede for indholdet af deres klage. I de tilfælde, hvor der blev fundet anledning til at ændre jordværdien, kunne landbru-

Individuelle klagere i Fiskbæk

Leveringspligtig landmand	Jordværdien ansat til	Jordværdien ændret til	Ændring i procent
A. Vestergaard	12.030 kr.	10.496 kr.	13 %
Anders Lyngsø	7.050 kr.	5.682 kr.	19 %
Thomas Nielsen	10.700 kr	9.546 kr.	11 %

Individuelle klagere i Romlund

Leveringspligtig landmand	Jordværdien ansat til	Jordværdien ændret til	Ændring i procent
Anton Nielsen	6.500 kr	5.326 kr	18 %
Hans Kjellerup	Uoplyst	Ej ændret	Får ikke medhold i krav om at få to ejendomme udregnet hver for sig.
Søren Chr. Sørensen	Uoplyst	Ej ændret	Klagen gik på 20 tdr. bortsolgt jord, der ikke skulle være fraregnet. Det erkendte klageren dog ved et møde faktisk *var* sket.

Individuelle klagere i Vorde

Leveringspligtig landmand	Jordværdien ansat til	Jordværdien ændret til	Ændring i procent
Chr. Stigsen	19.300 kr.	17.116 kr.	11%
J.P. Jensen	7.350 kr.	6.300 kr.	14%
Jens Jensen, Kølsengaard	6.300 kr.	5.300 kr.	16%
Jens Jensen, Vorde (sognerådsformanden)	uoplyst	Ikke ændret	
Karl Fischer	4.900 kr.	3.036 kr.	38%
Laust Jacobsen	Uoplyst	Ikke ændret	
N.P. Bidstrup	10.500 kr.	9.895 kr.	5,8%
N. Stigsen	18.450 kr.	17.979 kr.	2,5%
Niels Christensen	14.000 kr.	12.790 kr.	8,6%
Niels Lundsgaard	21.800 kr.	21.650 kr.	0,69%
Niels Nielsen	16.720 kr.	15.844 kr.	5,2%
P. Nielsen	21.400 kr.	19.750 kr.	7,7%

geren som oftest gøre rede for en anderledes arealfordeling end den, skyldrådet var gået ud fra, dvs. at andelen af f.eks. hede eller skov var større.

Det er ikke i alle tilfælde muligt umiddelbart at se, hvordan det gik med en klage. For 708 individuelle klager i Viborg Amt fremgår det dog direkte af sagen: 407 eller 57% fik afslag, 301 eller 43% fik deres ansættelse ændret. Den gennemsnitlige jordværdi for dem, som fik ansættelsen ændret, var kr. 15.647,33, mens det var noget højere for de jordbrugere, der fik afslag: kr. 18.547,23. Imidlertid er det kun for et mindretal af de sidstnævnte, at man overhovedet kan se jordværdiens størrelse.

Et klagegennemsnit på 12% er ret beset ikke mere end klageprocenten over nutidens ejendomsvurderinger. Og selv om afslagene var flere end medholdene, så synes klagemuligheden dog at være en reel mulighed.

Ribe amt – et mønsteramt?

Landbrugeren skulle indgive sin klage senest otte dage efter, at ligningslisterne var fremlagt til offentligt gennemsyn, og det blev de i løbet af juni måned.[62] For Ribe Amtsnævn er der først bevaret journaler fra august 1918. Derfor er næppe alle klager registreret i den, og den giver næppe noget virkeligt billede af de vestjyske bønders klagetilbøjelighed. Fra august 1918 og 1919 ud indeholder journalen 70 sager om manglende opfyldelse af kornligningen. Hovedparten af de 70 sager er endog Ernæringsrådets meddelelse til Amtsnævnet om, at en bestemt landmand ikke havde kunnet svare det leveringspligtige korn.[63] Det var det samme som en meddelelse om, at amtsnævnet nu måtte overtage »administrationen« af ejendommen i henhold til § 7 og bekendtgørelsen af 11. juli 1918. I disse tilfælde havde landmændene underrettet kornnævnet om, at det var dem umuligt at svare leveringspligten – i stedet for at klage over ligningen eller jordværdiansættelsen.

Foruden bøndernes klager over jordværdiansættelse og kornligning var der også overtrædelserne af kornloven. Som sådan blev det betragtet, når bønderne ikke indfriede deres leveringspligt. I januar blev det nødvendigt at supplere amtsnævnene med seks personer for at iværksætte de manglende leveringer, foranstalte tvangstærskninger og organisere tærskningen som sådan.[64]

Stramningen i forhold til overtrædelser af kornloven kan ikke være nødvendiggjort af forholdene i Ribe amt. I amtsnævnets journal under litra Æ, sager angående overtrædelser af kornloven ved ikke-levering, er for 1918/1919 registreret 10 konkrete sager.

I Hjørring Amt verserede for diverse herredsretter i hvert fald 169 sager om overtrædelser af kornloven efter høsten 1918.[65]

I Århus var der året efter mindst 248 sager og formentlig langt flere. Ved amtsnævnets gennemgang fik 148 af de leveringstræge bønder dog syndsforladelse, da forhold, som de ikke selv havde haft indflydelse på, var den egentlige årsag til den manglende levering.[66]

Men bønderne i Ribe amt gjorde altså tilsyneladende noget andet end at klage og overtræde leveringsforpligtelser. Af journalen fremgår måske hvad: De ansøgte i tide amtsnævnet om udsættelse af aftærsk-

ningsfristen (ca. 540 anmodninger), og de benyttede sig af muligheden for at opnå fradrag i det pålignede korn ved at levere svin til slagtning (530 anmodninger).

Levere svin til slagtning gjorde også bønderne i f.eks. Skanderborg amtsrådskreds. Men tingene forløb anderledes bagvendt dér. Kornnævnene måtte ved udsigten til ekspropriation hos en række bønder foreholde amtsnævnet det uhensigtsmæssige deri. For ofte manglede bønderne kun at levere det korn, som alligevel blev godskrevet, når det antal svin, som de samme landmænd havde tegnet sig for, var leveret. Ekspropriationen blev i disse tilfælde da heller ikke sat i værk.[67] Men i Ribe amt havde bønderne altså selv sørget for, at den slags var på plads, før det blev nødvendigt at true med ekspropriation.

Materialet i amtsarkiverne vedrørende kriseforvaltningen fra omkring 1918 og krigen ud er meget forskelligartet; ikke alene kunne det variere ganske meget, hvordan amtsnævnet valgte at organisere sin arkivdannelse, det er også forskelligt, hvad og hvor meget der er bevaret. Alligevel tyder meget på, at kriseforvaltningen i Ribe amt var knap så ustruktureret som i andre amter, ja, nærmest velorganiseret. For bønderne kan det meget vel have betydet, at de her var bedre informeret om deres muligheder end i andre amter. Og at utilfredshed og klagetilbøjelighed var tilsvarende mindre.

SAMMENFATNING VEDRØRENDE KORNLOVGIVNINGENS FIRE FASER

Kornordningernes fase 1 var bestemt af en afventende holdning, fordi man et stykke hen ad vejen troede på, at krigen kunne blive kort. Der skulle oprettes reservelagre, og amterne fik mulighed for at ekspropriere kornbeholdninger, ikke mindst til gode for og på foranledning af møllerne, men muligheden blev kun brugt i yderst begrænset omfang. Metoden bestod nok så meget i truslen som i selve ekspropri-eringen. Bønderne solgte deres korn til de statslige kornopkøbere, og med nogen større villighed i Jylland, da det blev muligt at bytte rug for fodermajs. Den mulighed gjorde det for landmændene på de magre jyske jorder noget lettere at sluge maksimalprisen på rug.

I fase 2, hvor det stod klart, at krigen trak ud, skred Den Overordentlige Kommission til kornligning. Metoden, der blev valgt, skulle vise sig at være uhensigtsmæssigt. Kommunerne oplyste hver for sig det forventede foldudbytte og dyrkningsarealets anvendelse til Statistisk Departement. Med dette talmateriale som grundlag foretog Statistisk Departement en ligning på amterne, der fordelte på kommunerne, der fordelte på landmændene. Det svage led her var »det forventede foldudbytte«. Dels kunne optimismen i sognerådene variere meget, og nogle forudså måske bedre end andre konsekvensen af en for optimistisk angivelse af foldudbyttet (de fedtede, jf. Tovborg Jensen). Dels blev høsten generelt ringere end forudset, da først tærskningen var tilendebragt.

Mange steder måtte kornligningen helt bortfalde og i stedet trådte så fodringsforbudet i kraft igen.

Efter høsten 1916 blev der ikke gennemført nogen ligning. Dels havde erfaringerne med den foregående været yderst ringe, dels var høsten god – og på den baggrund regnede man med, at amterne gennem de statslige kornopkøbere kunne opkøbe tilstrækkelige mængder korn til reservelagrene. Der var tilsyneladende kommet et ganske velfungerende samarbejde i stand mellem amterne og kornopkøberne.

Dette velfungerende samarbejde var en del af baggrunden for kritikken af korntilsynsmændene, kornordningernes 3. fase. Netop den del af kritikken var uberettiget, fordi der ikke var noget i vejen for, at systemet med kornopkøbere kunne fortsætte. Men korntilsynsmanden var virkelig noget af en »skifting«, plantet som han var næsten umotiveret i et allerede etableret administrativt hierarki. Løsrevet fra sogneråd og amt stod institutionen i regulær risiko for at være kilde til vilkårlighed. Hvordan den enkelte korntilsynsmand gebærdede sig under de noget diffuse rammer spillede en stor rolle for den konkrete forvaltning og dermed for de forvaltede.

Fase 3 var også på anden vis et sært interregnum. Det stod klart med Tysklands erklæring af den uindskrænkede ubådskrig, at forvaltningen måtte gribe anderledes fat om roden for at sikre brødforsyningen. Det blev gjort bl.a. ved at rationere. Men den kontrolforanstaltning blev dog undermineret ved, at handelen med mel derimod var temmelig frit.

Først under fase 4 får vi med kornævnene og amtsnævnene og den gennemførte kornligning, der betyder kontrol over såvel korn som mel og brød, et system, der virker. »Dette vort hidtil største stykke administrative arbejde«, som Tovborg Jensen kaldte kornordningen 1917. Og det blev så videreudviklet i 1918 med en leveringsfri bundgrænse, der rettede lidt op på skævhederne mellem de små og de store bønder.

At der var tale om et endog meget stort stykke administrativt arbejde, er der ingen tvivl om. Ej heller at kornnævnene havde langt bedre kort på hånden end korntilsynsmændene. Det er næppe nogen tilfældighed, at det var kornnævnsmodellen, man siden valgte under besættelsen.

Hele »fødekæden« fra såsæd til brød var nu gennemreguleret. Det muliggjorde for alvor den nødvendige planlægning med henblik på at sikre befolkningen dets vigtigste fornødenheder. Men det gennemgribende system havde også bivirkninger. De snærende bånd for landmændene affødte reaktioner, herunder vel også en trang til at finde syndebukke. De lokale autoriteter blev ikke alene kritiseret, deres myndighed blev også draget i tvivl – og som eksemplet fra Fyn antyder

Høstmaskinen er kørt frem på gården Lillebjerg i Nyby, Sinding Sogn, Ringkøbing amt. Foto: Atelier Moderne v. P.M. Pedersen, Herning, 1919. Ørre Sinding Sognearkiv.

det, så rystede jorden under såvel kornnævn som amtsnævn og sågar stiftamtmand.

Også i 1919 vedtog Rigsdagen en kornlov efter samme struktur som lovene i 1917 og 1918. Kornloven i 1919 indeholdt dog en række lempelser for landbrugerne og var i den forstand et skridt på kriseafviklingens vej.

KOMMUNALE DYRTIDS- OG ANDRE FORDELENDE FORANSTALTNINGER

I korn- og brødspørgsmål handlede sogneråd, kommunale nævn, kommissioner og tilsynsmænd efter ministeriets bud. Større råderum for initiativ havde kommunerne i forhold til dyrtidsforanstaltningerne. Et nogenlunde dækkende billede af den lokale kriseadministration bør derfor inddrage dette aspekt.

Den kommunale kriseforvaltning kan opdeles i to hovedgrupper: Den, som havde med producenterne at gøre, dvs. optælling, ligning og tilsyn, og den, som rettede sig mod forbrugerne, dvs. fordeling af fødevarer, brændsel og efterhånden også beklædning. Blandt de regulerede varegrupper var ikke alene brød, men også en række andre livsfornødenheder. Som nævnt blev sukker som den første vare rationeret. I marts 1917 indførtes rationering af brød.[1]

Forud for sukkerrationeringen var gået folketællingen i 1916, og i november 1917 blev der oprettet et mandtalsregister med særlig henblik på de eksisterende og kommende rationeringsordninger.[2] I december 1917 blev smør, fedt og flæsk rationeret.[3]

Det tidligste og hyppigst anvendte regulerende middel var imidlertid maksimalpriserne, som efterhånden kom til at omfatte en lang række føde- og andre varer. Håndhævelsen af maksimalpriserne krævede for de kommunale myndigheders vedkommende tilsyn med de handlende, rationeringerne både folketælling og administration af de såkaldte ernæringskort.

Dyrtidsforanstaltningerne var altså kun en del af de kommunale forbrugervendte opgaver. Når dyrtidsforanstaltningerne er særlig interessante, skyldes det, at det stod kommunerne mere eller mindre frit at udnytte mulighederne i dyrtidslovgivningen.

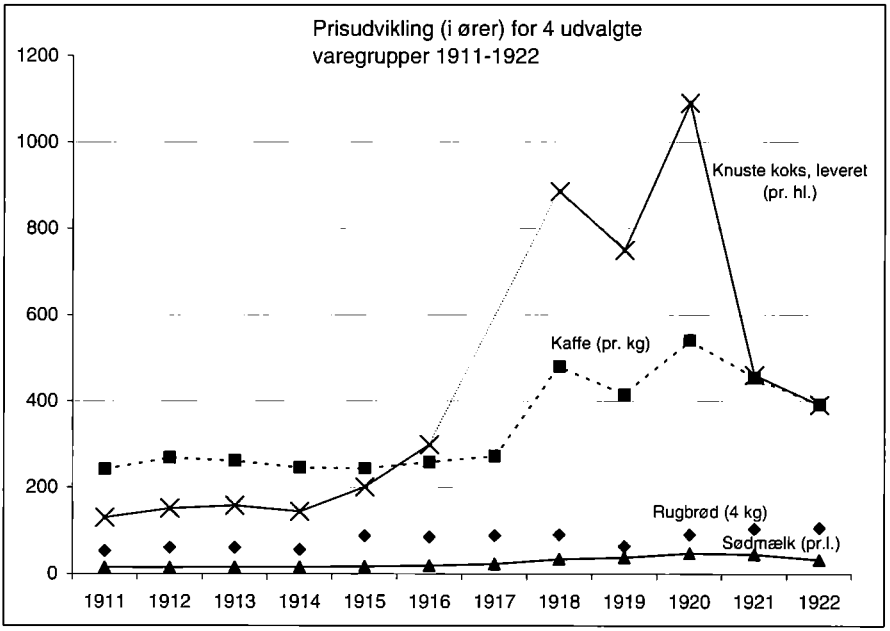

I København blev der i 1918 indført maximalpris på mælk, 40 øre, i 1919 steg den til 46 øre. I 1920 var der maximalpris over hele landet, i gennemsnit på 48 øre. Prisen på koks i 1919 er anslået til 7-800 øre. Kilde: Statistisk Årbog.

Kommunale tolkninger af dyrtidsloven

Lovgivningen gav dels kommunerne mulighed for at yde dyrtidshjælp i form af penge eller naturalier til de dårligst stillede i kommunen, dels mulighed for prisnedsættende foranstaltninger på de vigtigste livsfornødenheder f.eks. i form af rabatmærker, udstedt til samtlige kommunens beboere. Hvad mælken angik, rettede ordningen sig dog primært mod børn. Kommunerne kunne også indkøbe f.eks. brændsel eller flæsk og uddele det til beboerne til billige penge.

Realiteten bag de skitserede muligheder lå i statens tilskud til foranstaltningerne. Det var et tilskud, som stod i et nærmere bestemt forhold til kommunens egne, dokumenterede udgifter. Det vil sige, at kommunen måtte »investere« for at få noget igen fra statskassen.

For at gøre den investering ud over det almindelige kommunale budget kunne kommunalbestyrelsen om nødvendigt udskrive en til-

Antallet af kommuner i 4 udvalgte amter, hvor der med henblik på dyrtidsforanstaltninger blev udskrevet tillægsskat 1916/1917-1918/1919.

	1916/1717			1917/1918			1918/1919		
Antal kommuner i	Oplyst	tillægsskat	Andel m. skat	Oplyst	tillægsskat	Andel m. skat	Oplyst	tillægsskat	Andel m. skat
Ribe amt	59	22	37%						
Ringkøbing amt	84	19	23%	81	29	36%	75	32	43%
Vejle amt	70	50	71%	68	54	79%	68	51	75%
Sorø amt	67	41	61%	61	54	89%	60	52	97%

Kilde: Indenrigsministeriet, Kontor for Kommune- og Næringssager. Pakke 186-190.

lægsskat. Det krævede dog amtets godkendelse af ligningsmåde og omfang.

Hvor flittigt benyttede kommunerne sig af muligheden for at udskrive tillægsskat? Eller sagt på en anden måde: I hvor høj grad ønskede man at udvide de økonomiske rammer for at kunne tilfredsstille navnlig de svagest stilledes behov, selv om det krævede mere kommunal administration og anden besvær og måske utilfredshed fra de skatteydere, som skulle spytte ekstra i den kommunale kasse?

Tilsyneladende var det temmelig forskelligt fra egn til egn. Det viser indberetningerne, som kommunerne sendte til Indenrigsministeriets Kontor for Kommune- og Næringssager. Desværre findes der kun indberetninger fra kommunerne i Ribe amt for året 1916/1917.

De vestjyske kommuner synes at have været mindre tilbøjelige til at udskrive tillægsskatter end kommunerne i Vejle og Sorø amter, hvor muligheden udnyttedes i et ganske stort omfang. Det kan vel i øvrigt ikke udelukkes, at der var flere vestjyske kommuner, der havde tilstrækkelig kapital på kistebunden og derfor ikke behøvede at udskrive tillægsskat.

Som nævnt krævede det en investering fra kommunens side, hvis den skulle modtage statstilskud til foranstaltningerne. Med den første dyrtidslov under krigen, lov nr. 320 af 22. december 1915, bevilgedes der kommunerne 3 kr. pr. indbygger, dog ikke ud over det beløb, som

Folkekøkkenet i Herning åbnede i 1917 i tømrer Madsens værksted. Foto: Atelier Moderne v. P.M. Pedersen, Herning, 1919. Det Lokalhistoriske Arkiv, Herning.

kommunen i realiteten anvendte. Kommunerne havde med loven fået et forhåndstilsagn om det beløb, som kunne forventes refunderet. I 50 af Ribe amts 64 kommuner opfattede man tilsyneladende beløbet som den økonomiske ramme og holdt udgifterne inden for det lovede beløb. Man kan også sige det på den måde, at i de 50 kommuner ville man være sikker på at få alle pengene igen og dermed i sidste ende holde kommunekassen skadesløs. Tre kommuner benyttede slet ikke loven, men forholdt sig her passive over for dyrtiden.[4]

De resterende 11 kommuner benyttede et større beløb, end staten havde givet tilsagn om at refundere. Disse kommuner fik senere, ved lov af 30. oktober 1916, yderligere halvdelen af differencen udbetalt af statskassen.

Som det var tilfældet på en række andre områder, voksede der efterhånden en underskov op af forskellige dyrtidsparagraffer og ikke mindst af forskellige statsstøtteordninger. Virkningen af dette kunne

være, at kommunen tog bestemmelse om dyrtidsforanstaltninger uden at få det forventede beløb refunderet af statskassen. Misforståelser og forvirring kunne føre til beslutninger på falske forudsætninger – og formentlig også til grumme forskrækkelser, når regnskabet blev gjort op.

I Kvong regnede sognerådet f.eks. med at få dækket hele det beløb på 2.043 kr., som kommunen havde anvendt efter lov af 28. december 1916, § 1, og ikke kun de to tredjedele, som kommunen faktisk fik. De fleste kommuner i Ribe amt havde regnet med at få statsstøtte i forhold til det beløb, der var anvendt i hele perioden fra 1. januar 1917, og ikke kun fra 1. april.[5]

De såkaldte § 1-foranstaltninger var den direkte hjælp til husstande med en indkomst under en af kommunen fastsat grænse. Indtægtsgrænsen kunne variere meget fra kommune til kommune. I Årre, Vester Nykirke og Sønderho i Ribe amt lå grænsen på 600 kr., og her var det altså kun de virkeligt dårligt stillede, som fik hjælp.[6] I landkommunerne lå indtægtsgrænsen normalt på 1.000-1.500 kr. I Varde købstad lå grænsen på 2.400 kr. Nok kan man ikke sammenligne umiddelbart, fordi indtægtsniveauet i købstæderne generelt var højere, men det er dog næppe for meget sagt, at det i Varde omvendt kun var de nogenlunde velstillede, som *ikke* fik direkte dyrtidshjælp. I Ribe købstad måtte indkomsten ikke være højere end 1.450 kr., før retten til dyrtidshjælp bortfaldt.

Staten ydede som tilskud til § 1-foranstaltningerne 2/3 af det beløb, som anvendtes i perioden 1. april 1917 – 31. marts 1918.

§ 2-foranstaltninger kunne være prisnedsættende foranstaltninger i form af rabatmærker på f.eks. brød og/eller smør, eller det kunne være kommunalt indkøb af koks, som videresolgtes til en favorabel pris. Mens alle de 58 kommuner i Ribe amt, hvorom der foreligger oplysning, ydede hjælp efter dyrtidslovens § 1 i 1917-1918, ydede kun 11 hjælp efter dyrtidslovens § 2.[7]

Den statslige refusion af kommunernes udgifter til § 2-foranstaltningerne var afhængig af den form, som kommunen havde valgt. Hvis tiltagene var til gode for hele befolkningen, var statstilskuddet på 1/3 af det samlede beløb. Havde kommunen derimod ydet differentieret

Kommune	Foranstaltninger i henhold til § 2 i dyrtidsloven
Bramminge	Rabatmærker 68 øre pr. uge pr. person i 3 måneder
Esbjerg	Vides ikke hvad, men udgifterne til §2 foranstaltninger beløb sig fra 1/1 1917 – 31/3 1918 til 1.056.534,07 kr
Jerne	Rabatmærker 75 øre pr. uge pr. person til nedsættelse af visse varepriser.
Lindknud	Rabatmærker Til indkøb af brød, mælk, smør, fedt og flæsk samt de kolonialvarer, der kan henregnes til vigtigste livsfornødenheder
Obbekær	Nedsættelse af priser Rugbrød med 4 øre pr. kg. Smør med 1,20 kr. pr. kg.
Ribe Købstad	Salg af koks til nedsat pris
Sønderho	Rabatmærker Til indkøb af brød, mel, smør, kød og sukker
Varde Købstad	Rabatmærker Til indkøb af brød, mælk og brændsel. Anlæg og drift af folkekøkken
Vejen	Rabatmærker Til indkøb af brød, mælk, smør, fedt og flæsk.
Vejrup	Rabatmærker 5 kr. pr. person til indkøb af brød, mel, gryn, mælk, smør, fedt og flæsk i månederne februar og marts 1918
Vester Vedsted	Nedsættelse af priser Rugbrød med 10 øre pr. kg. Smør med 1,20 kr. pr. kg.

dyrtidshjælp, blev den del, som var ydet til de vanskeligst stillede, refunderet med 2/3 og resten med 1/3. Den samme skelnen blev foretaget i forhold til administrationsudgifterne. Havde kommunen optaget lån for at kunne udrede udgifterne til dyrtidsforanstaltningerne, refunderede statskassen alle de påløbne renter.

Forsyning med kartofler

Selv om landboerne var bundet af regler for avlens anvendelse og formelt set også af rationeringerne, så kunne de i mange tilfælde vide sig selvforsynede med de vigtigste fødevarer. En del af »særlovene« rettede sig derfor udelukkende mod de såkaldte kommuner med bymæssig bebyggelse. Når områderne med bymæssig bebyggelse var fastslået efter indstilling fra amtet,[8] fik de pågældende kommuner nogle særlige forpligtelser og opgaver i forhold til befolkningens forsyning med f.eks. kartofler.

Indenrigsministeriet pålagde i august 1917 kommuner med bymæssig bebyggelse at sikre sig 100 kg. kartofler pr. indbygger.[9] Det førte i Brørup til undersøgelse af beholdningerne i stationsbyen,[10] men tilsyneladende ikke til noget indkøb. Der har formentlig det år været nogenlunde balance mellem udbud og efterspørgsel på kartofler. Sognerådet fandt ingen grund til at regulere prisen gennem fastsættelse af en maksimalpris.[11]

I juli året efter tegnede kommunen kontrakt med staten køb af 300 tønder kartofler til en pris på 12 kr. pr. tønder. Det gjorde den, efter at Ernæringsrådet havde meddelt, at kommunerne ikke kunne regne med at blive forsynet fra de statslige lagre, når de kommunale var tømte.[12] Kommunen fik refunderet 5 kr. ud af de 12, og da kontrakten var godkendt, nedsatte Brørup Sogneråd et 2-mandsudvalg, som skulle forestå fordelingen af kartoflerne.[13]

Tørvegravning i Ørre Sogn, Ringkøbing amt. To arbejdere forestår gravningen og en kører med hest tørvene ud til tørring. Foto: Atelier Moderne v. P.M. Pedersen, Herning, 1917. Ørre-Sinding Sognearkiv.

Brændsel til borgerne

Det største kommunale initiativ udfoldede sig i bestræbelserne på at skaffe brændsel til beboerne. Her stod kommunerne ikke ganske uden erfaring, da kommunerne også før krigen i større eller mindre omfang havde sørget for brændsel til alderdomsunderstøttede, evt. til fattighjælpsmodtagere og til skolerne.

Lige som for kornets vedkommende søgte staten fra begyndelsen at holde hånd i hanke med kulpriserne, tilvejebringe oversigt over beholdningerne og opmuntre de private importører til at trodse risici og fortsætte importen.[14] Men forsyningssituationen var usikker, og i maj 1915 blev landbefolkningen, moseejere og tørveværker opfordret til at forøge tørveproduktionen mest muligt. Tørveværkerne blev lovet gode priser.[15]

Skovauktioner og mellemhandlersalg af brænde fra statsskovdistrikterne blev midlertidigt standset i juli 1915. Kommunerne fik ad den vej en førsteret til brændet.[16] Ingen af de tre nærmere undersøgte kommuner, Lindknud, Brørup og Jernved, benyttede sig dog af muligheden.[17]

I april 1916 pegede Den Overordentlige Kommission igen på det ønskelige i en udvidelse af tørveproduktionen. Men denne gang appelleredes ikke kun til de private tørveproducenter. Ved en udvidelse af produktionen – både gennem bedre udnyttelse af de eksisterende tørvemoser og ved at inddrage nye arealer, som var tjenlige til formålet – skulle kommunerne sigte mod at blive selvforsynede og lade den størst mulige del af brændselsforbruget dække af tørveproduktionen. Var private foretagere ikke at formå til at udvide driften, måtte sogne- og byråd tage under overvejelse at leje tørvejord og overtage produktionen. De »*nærmere foranstaltninger til sagens fremme*« blev overdraget Det Danske Hedeselskab.[18]

Brørup

Mens Den Overordentlige Kommissions opfordring tilsyneladende ikke førte til noget initiativ i hverken Lindknud eller Jernved kommuner, nedsatte sognerådet i Brørup et brændselsudvalg, som fik til op-

gave at skaffe fyrbrænde og tørv. Åbenbart var det ikke muligt i tilstrækkeligt omfang at købe tørv fra de eksisterende tørvemoser, for i juni 1916 indkøbte sognerådsformanden (!) tørvejord i fattiggårdens mose og antog to mand til at grave og stuge. Sognerådet forventede, at mosen ville give 150.000 tørv, og af disse var en tredjedel forbeholdt landsbyskolen i Surhave. I januar 1917 indkøbte sognerådet yderligere 400.000 tørv til de alderdomsunderstøttede. Hvad fyrtræet angik, havde sognerådet fået tilsagn fra de to plantager i Klelund og Hovborg. Rådet besluttede dog også at bestille kul gennem et centralt, fordelende kulbureau efter bureauets forespørgsel om det forventede forbrug.[19]

Formidlingen af kul foregik for størstedelens vedkommende gennem Kommunernes Kulkontor, der var oprettet på foranledning af Københavns Kommune. I Brørup vedtog man i første omgang at indkøbe kul til uddeling blandt mindre bemidlede beboere med en årlig indkomst på 1.500 kr. eller derunder. Om indtægtsgrænsen måtte nedsættes fremgår ikke, men kommunen blev nødt til, efter tilbage-

Børnene blev ofte inddraget i arbejdet i tørvemoserne, her i en mose under Klosterlund Tørveværk. Foto: Ukendt, 1912. Lokalhistorisk Arkiv, Engesvang.

melding fra kulkontoret, at reducere bestillingen. Der var dog tilstrækkelig kul til, at kommunen måtte ansætte en vognmand til at forestå transport og uddeling.[20] I januar 1917 lykkedes det sognerådet at få løfte om 20 tons tyske kul til en pris af 73 kr. pr. ton. Dertil kom, at rådet havde lagt billet ind på 5 af de 25 tons, som i december var losset i Esbjerg. Sognerådet fastsatte forbrugerprisen til 3,70 kr. pr. 100 pund. Prisen inkluderede en avance på 10 øre pr. 100 pund til købmand A.E. Sørensen, som skulle forhandle de indkøbte partier.[21] Købmand Sørensen vender vi tilbage til.

Lindknud

Selv om sognerådet i Lindknud tilsyneladende ikke reagerede på det tidligere omtalte cirkulære fra april 1916, betød det ikke, at rådet forholdt sig ganske passiv i brændselsspørgsmålet. Tørveproduktionen i kommunen var blot i forvejen af en størrelsesorden, som næsten dækkede kommunens forbrug af brændsel.[22] I september 1916 meddelte sognerådet til Kommunernes Kulkontor, at Lindknud Kommune ikke ønskede kul i november. I december ville der dog blive brug for 5 tons.[23] Til forskel fra Brørup blev kullene i første omgang fordelt efter ansøgning, altså uden hensyntagen til indtægtsforhold. Senere blev det vedtaget at indkøbe yderligere 5 tons, som var øremærket til »mindre bemidlede«.[24] På mødet den 8. november 1916 blev det vedtaget,

Tørv bliver læsset på jernbanevogne på Engesvang Station. Ved oprettelsen af jernbanelinjen Silkeborg-Herning i 1877 blev der i Moselund bygget en station med sidespor til tørveværkerne. I 1913 blev der vest for Moselund bygget en ny station, Engesvang Station, hvorfra det nu var nemmere at afsende tørvene. Foto: Ukendt, ca. 1915. Lokalhistorisk Arkiv, Engesvang.

at alle beboere i kommunen, hvis skattepligtige indtægt var mindre end 1.200 kr., kunne få godtgjort den del af kulprisen, som kunne tilskrives fragtomkostningerne. Derved ønskede Lindknud Kommune formentlig (ligesom Brørup) at benytte sig af muligheden for statsrefusion ved indkøb af engelske husholdningskul, sådan som det kort tid efter også blev muligt ved indkøb af tyske koks.[25]

Jernved

Også Jernved Kommune købte kul – en vognladning fuld. Rådet besluttede at uddele kullene til jul. De skulle fordeles til de mindre bemidlede til en pris af 3 kr. pr. 100 pd.[26] En sådan »juleuddeling« er i og for sig betegnende for forholdene i Jernved, som med sine 1.168 indbyggere i 1916 ikke var nogen lille sognekommune, men dog den mindste af de tre her undersøgte. Mulighederne i dyrtidslovgivningen udmøntede sig ikke i planlægning og initiativ i samme omfang som i Brørup og Lindknud – man aner i stedet en rodfæstet tradition for kommunal fattig- og alderdomsunderstøttelse på baggrund af det personlige kendskab. Sognerådets forhandlinger var i høj grad præget af enkeltsager, selv om der jo også i Jernved var en kommunal hjælpekasse.

1917: Regional styring?

Fra februar 1917 organiseredes handelen med brændsel dels gennem oprettelse af amtsbrændselsinstitutioner og dels gennem udpegningen af kommunale brændselstillidsmænd, sidstnævnte valgt af kommunalbestyrelsen. Amtsinstitutionens opgave var at indhente skovejernes tilbud om brændsel til salg, indhente oplysninger fra de kommunale tillidsmænd om efterspørgslen på dette brænde og at fordele brændet under fornøden hensyntagen til den adgang, beboerne i de enkelte kommuner i øvrigt havde til brændsel. Skovejerne var forpligtede til at udbyde halvdelen af produktionen til amtsinstitutionen, og her var man bemyndiget til at forlange de fornødne oplysninger.

Den kommunale tillidsmand skulle indhente beboernes begæringer om brænde, underrette amtsinstitutionen om efterspørgslen og sammen med sogne- eller byråd varetage fordelingen af den mængde

brænde, som kommunen efter amtsinstitutionens bestemmelse modtog. Kommunen bemyndigedes til at garantere for betalingen af det brænde, som blev indkøbt af mindre bemidlede i kommunen. Og kommunerne blev anbefalet selv at indkøbe brænde og fordele det til en passende pris.[27]

Amtsbrændselsinstitutionen i Ribe amt opfordrede kommunerne til at gøre brug af denne mulighed, men i Brørup kommune nøjedes man med det, kommunen var forpligtet til, nemlig at distribuere brændet.[28] Kommunalt opkøb af brændselstræ til brug for skoler og alderdomsunderstøttede fortsatte, men i Brørup blev der nu satset meget på tørv. Sognerådet nedsatte et særligt udvalg, som indhentede tilbud ud over de tørv, som var bestilt gennem amtsinstitutionen. Brændselsudvalget købte skibssejl til afdækning af tørvestakke, og sognerådsformanden lejede en tørvelade.[29]

Sognerådet i Jernved rettede henvendelse til Hedeselskabet om fabrikation af klyne, en særlig fed og fast mosetørv, som primært blev udvundet i Vestjylland.

I Lindknud, hvor der ikke var den helt store efterspørgsel på brændselstræ, fortsatte virksomheden i tørvemoserne med uformindsket styrke – og lidt til. I »kommunens mose« blev der gravet ekstra 50.000 tørv til Lindknud skole. Skovning af træ blev det dog også til. 12 menige soldater og 1 sergent tog fat ude i Klelund Plantage. Mand-

Dragoner fra sikringsstyrken holder hvil ved Jernved Kirke. Ukendt fotograf, 1914-1918. Jernved Sognearkiv.

Dragonerne, der hidtil havde været privat indkvarteret rundt om på gårdene, blev fra slutningen af 1916 indkvarteret i Peder J. Broks enkes gård i Vilslev, efter at den var blevet købt af 4 private og udlejet til sognerådet. »Kasernen« blev efter krigen brugt som forsamlingshus. Ukendt fotograf, 1916-1918. Jernved Sognearkiv.

skabet blev indkvarteret i Klelund skoles gymnastiksal og bespist på kroen.[30]

Med dyrtidsloven af 13. juli 1918 fik kommunerne et beløb på op til 10 kr. pr. indbygger til nedsættelse af prisen på brændsel, gas og belysning. I Brørup nedsatte sognerådet et nyt udvalg. Denne gang fik det til opgave at foreslå en model til fordelingen af statens brændselshjælp.[31] Også i Lindknud må der være blevet givet rabat på brændslet, og det her nedsatte udvalg har formentlig haft samme funktion som det i Brørup.[32]

Men i Lindknud, som i højere grad end Brørup var selvforsynende, var cirkulæret af 22. august 1918 af større betydning. Det gav kommunerne mulighed for kontant afregning med folk, som selv kunne skaffe sig brændsel. En forudsætning var dog, at det kontante beløb svarede til den rabat, som blev givet på indkøbt brændsel.[33] En tilsvarende rabatordning blev gennemført forud for vinteren 1919/1920. I Lindknud blev statstilskuddet dette år tilsyneladende brugt optimalt, selv om forudsætningen var, at kommunen selv bidrog med et beløb svarende til halvdelen af det, staten ydede. For kommunekassen i Lindknud betød det en udgift på 2.600 kr. til brændselshjælp.[34]

Brørup Sogneråd vedtog sammen med hjælpekassebestyrelsen i februar 1920 at uddele brændselshjælp til 160 familier med 24 kr. til hver.[35]

Ved kommunalt opkøb af f.eks. kul eller flæsk var det en praktisk løsning at entrere med en enkelt stedlig købmand, når varerne skulle sælges og fordeles. Også i forbindelse med indløsning af rabatmærker kunne det være en fristelse for kommunen at begrænse det antal af handlende, som regnskabet skulle gøres op med. Inden for en kommune vovede man næppe at gøre brugen af rabatmærker afhængig af handel med nogle få handlende. Det ville jo have frataget alle andre en væsentlig del af levebrødet. Men i den lille kommune Sneum-Tjæreborg, som var nabo til stationsbyen Bramminge, besluttede man at acceptere og udbetale rabatmærker, som var indløst hos to og kun to af købmændene i Bramminge. Det blev de øvrige købmænd i stationsbyen vrede over, og de fik medhold af Indenrigsministeriet: Når Sneum-Tjæreborg Sogneråd havde udstrakt mærkernes gyldighed ud over kommunens grænser, så måtte mærkerne også være anvendelige ved indkøb hos alle handlende i Bramminge Stationsby.[36]

I Brørup fik ikke mindst købmand A.E. Sørensen en række opgaver for kommunen. Det er allerede nævnt, at A.E. Sørensen i februar 1917 blev overdraget forhandlingen af de tyske og engelske kul, som kommunen havde indkøbt. Med en avance på 10 øre pr. 100 pund indbragte salget af de i alt 25 tons kul ham 50 kr. Det blev han ikke rig af. Men det ene med det andet hjalp jo dog på sagen. I december 1917 fik købmanden det statslige kulfordelingsudvalgs velsignelse til at indkøbe 5 tons kul til uddeling efter reglerne i Indenrigsministeriets tillægsbekendtgørelse af 13. september 1917 angående handel med kul og koks. Den velsignelse blev givet til »handlende under kommunalbestyrelsens kontrol«, og reglen bestod i, at der ikke måtte sælges den enkelte forbruger mere end halvdelen af et normalt årsforbrug.[37] Da Brørup Kommune i oktober 1918 fik stillet 350 kg. belysningstran til rådighed af Brændselsolienævnet, var det A.E. Sørensen og en købmand i Eskelund, som kommunen antog til at forhandle dette tran.

I april 1919 bevilgede kommunen seks ansøgninger om tilladelse til at forhandle amerikansk fedt og flæsk. A.E. Sørensen havde indgivet den ene. En måned efter havde købmanden på ny fået Kulfordelings-

Købmand Klitgaards forretning i Hoven 1913-1914 (Ringkøbing amt). Det er købmanden selv bag disken, bagest. Ukendt fotograf, ca. 1913. Egvad Egnshistoriske Samling.

udvalgets tilladelse til at forhandle kul, denne gang 10 tons og under kommunens kontrol.[38]

Fortjenesten ved de enkelte kommissionsforretninger var ikke ligefrem fede, men handel med f.eks. kul kunne tænkes at trække anden form for handel med sig også. For på den anden side var krigsårene ikke ligefrem magre for A.E. Sørensen. Ligesom de heller ikke var det for andre af Brørups købmænd.

For skatteåret 1915/1916 blev A. E. Sørensens indtægt sat til 1.140 kr., formuen til 6.000 kr. Nogen rigmand ved krigens begyndelse var han ikke, om end med en vis kapital. Fire år senere var hans indtægt steget til 21.200 kr., altså en stigning på 20.060 kr. På fire år var A.E. Sørensens indtægt dermed steget med 1.760 %. Hans formue var dog »kun« femdoblet til 30.000 kr. H. Lorentzens udgangspunkt var noget bedre, og i procenter steg hans indtægter ikke helt så meget.

Derimod faldt begge købmænds indkomst drastisk frem til skat-

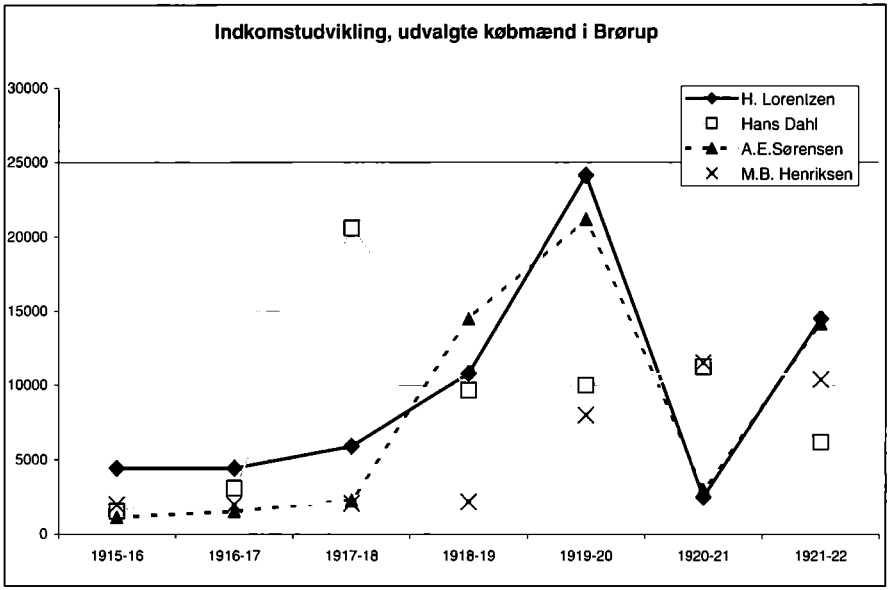

Kilde: Brørup Landkommune: Skatte- og mandtalslister 1915-1922.

teåret 1920/1921 (for A.E. Sørensens vedkommende var han nede på kun godt og vel det dobbelte af udgangspunktet i 1915-1916) for dog derefter igen at stige ganske godt.[39]

Og amtets møllere

Amtet administrerede det statslige korn. Det skulle formales og holdes tørt, og det skulle opbevares på en måde, der gjorde tilsyn og kontrol realistisk. Efter kornloven i 1917 fik nogle møllere og købmænd en særstatus som forvaltere af statslagrene, hvilket i realiteten indebar et monopol på formaling og handel med brødkorn, eftersom staten havde overtaget alt brødkorn bortset fra de afmålte rationer til bønderne selv. Det gav store forskelle i indtægtsudviklingen for møllerne. Nogle møllere holdt sig krigen igennem på »husmandsniveau« (se side 169), for P. Nielsen i Brørup blev det helt konkret – ved ansættelsen for skatteåret 1919-1920 opførtes han som husmand. Axel Ravn i Jernved derimod oplevede nogle gode hop op ad indtægtskurven,

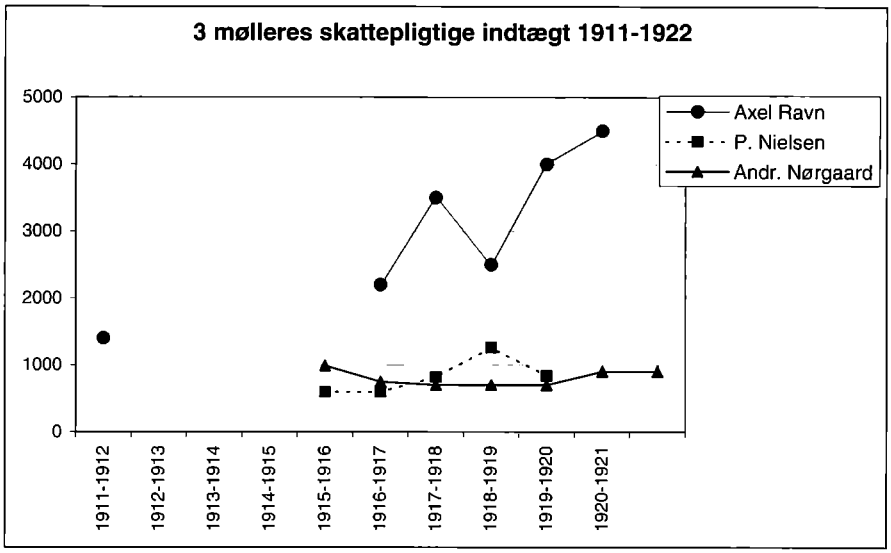

Kilde: Brørup Landkommune: Skatte- og mandtalslister 1915-1922, Jernved Landkommune: Skatte- og mandtalslister 1911-1921.

ikke nær så voldsomt som købmand A.E. Sørensen, men dog godt og vel en fordobling fra 1916-1917 til 1920-1921, hvor den forventede indtægt også var mere end tre gange så meget, som udsigten i sin tid havde været for 1911-1912.[40]

Grund til omfordeling?

Skatte- og mandtalslisterne fra kommunerne gør det muligt at følge de enkelte skatteyderes indtjeningsforhold. Heldigvis er sådanne lister bevaret fra nogle kommuner, som det indirekte er fremgået f.eks. fra Jernved og Brørup. Fra disse kommuner er udvalgt i alt 71 skatteydere, tilfældigt på den måde, at der er søgt at få en bred vifte af erhverv repræsenteret. Af disse 71 er der for syv skatteydere kun tal for ét eller to år, således at der reelt er 63 tilbage. 31 skatteydere fra Brørup indgår i undersøgelsen, 40 fra Jernved. De to kommuners ansættelseslister dækker lidt forskellige år.

I parentes det antal, som falder ud som følge af for få data.

Erhverv	Antal i alt	Fra Brørup	Fra Jernved
Husmand	17 (2)	6 (1)	11 (1)
Gårdmand	23 (3)	6	17 (3)
Møller	3	2	1
Købmand	4	4	0
Bager	2	1	1
Handlende i øvrigt	4	3	1
Håndværker	5	3	2
Rentenyder	4 (1)	2	2 (1)
Andet	9 (1)	4 (1)	5
I alt	71 (7)	31 (2)	40 (5)

I kategorien »Andet« findes to arbejdsmænd, en landpost, en lærer, en telefonbestyrer, en husbestyrerinde, en kommis, en statsbetjent og en portør. For kommis'en er der dog kun tal for et år.

Fra Brørup er der brugt tal fra 1915-1922, fra Jernved fra 1911-1921. For hver skatteyder er fundet den største og den laveste indtægt og den procentvise forskel er beregnet.

På diagrammerne nedenfor repræsenterer hver enkelt markering en skatteyder. Skatteydere med samme erhverv er forbundet af hensyn til overblikket. Det fremgår således, at der i Jernved var en gårdejer, som i løbet af krigen oplevede en indkomststigning på 1900%. Det er lidt vanskeligt at forstå så høje procenttal; men J.P.J. Bøgesvang i Gredsted oplevede faktisk en stigning fra 700 kr. i 1911/1912, hvor han kaldte sig »forpagter«, over 1.424 i 1916/1917 (gårdmand) til 14.000 kr. i 1919/1920.

Som man vil kunne se, var der faktisk også skatteydere, hvis indtægter faldt i løbet af krigen. For Jernved gælder det både et par gårdmænd, en husmand og en rentenyder.

Diagrammet for Jernved viser den klareste tendens: Jo højere indkomst, jo hurtigere steg indkomsten i løbet af krigen. Følgen var, at forskellene mellem de højeste og laveste indtægter steg voldsomt. Købmænd (i Brørup) og gårdmænd (i Jernved) var de store vindere, mens taberne var at finde blandt rentenydere og husmænd, hvis indtægtsstigning sjældent kunne følge med prisudviklingen.

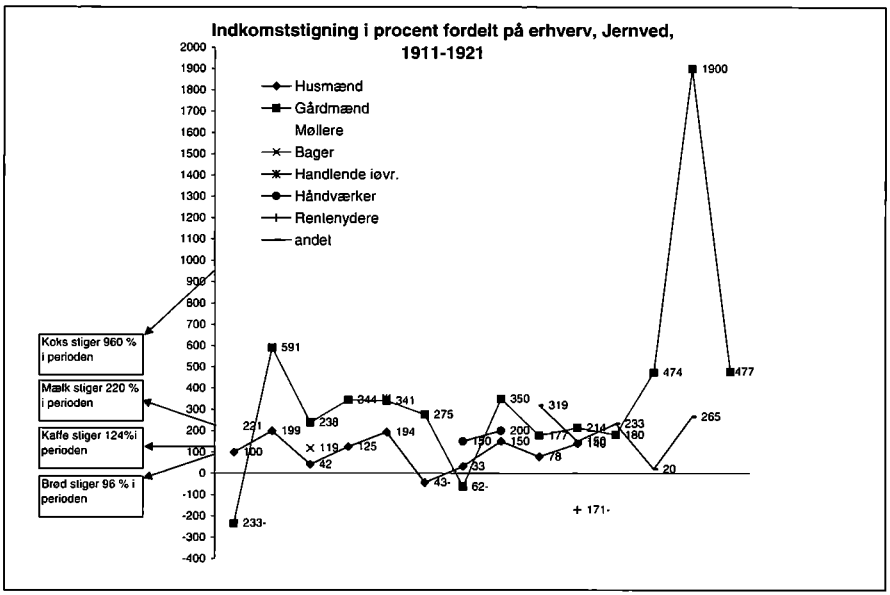

Kilde: Jernved Landkommune: Skatte- og mandtalslister 1911-1921.

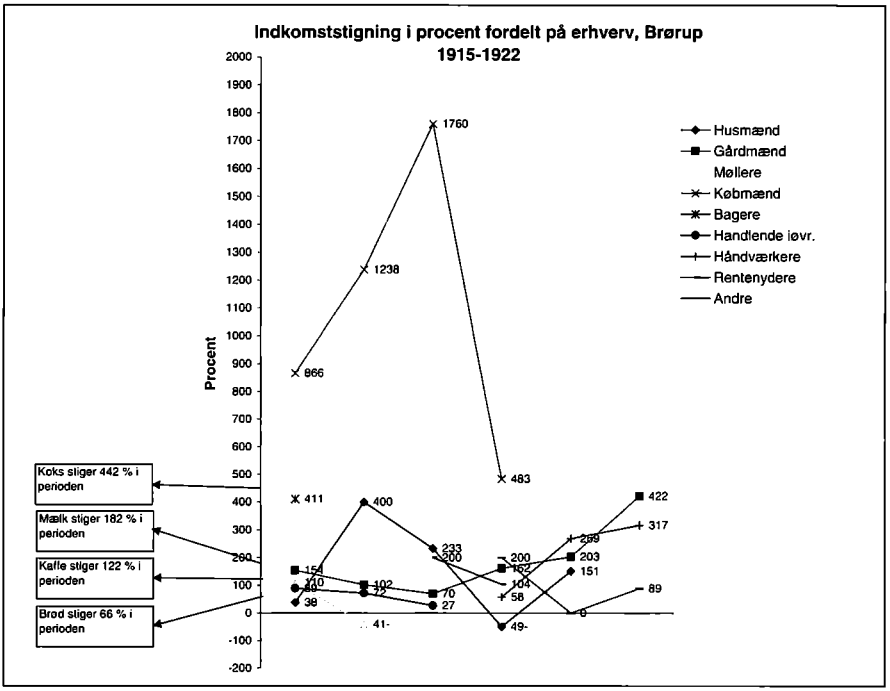

Kilde: Brørup Landkommune: Skatte- og mandtalslister 1915-1922.

Men foruden tendenser mellem grupperne kan man også se store forskelle inden for grupperne. Husmanden kunne følge, hvordan gårdmanden (måske) for symmetriens skyld ikke nøjedes med at købe ét klaver for pengene, men måtte have to. Men en og anden gårdmand kunne også iagttage, hvordan hans i udgangspunktet ligestillede nabo pludselig fik anderledes penge mellem hænderne. Som i Jernved, hvor indkomststigningen for gårdmændene varierede fra negative 233 % til i høj grad positive 1900 %. Skulle man udnytte krigskonjunkturerne, var det godt at have kapital; men det var også i høj grad vigtigt at have forstand på pengesager og at kunne se krisetidens helt specielle muligheder. Måske var det ikke mindst det, som – berettiget eller uberettiget – kunne falde for brystet og skabe misundelse.

»Og jeg tror nu, det ville – især i år – være bedre [for skattevæsenet] at have sin opmærksomhed henvendt på handelsstanden frem for bønderne. Naturligvis de grene som har lavet penge på krigen, og det er jo slet ikke så få. Kreaturhandlerne har tjent mange penge, og hestehandlerne langt flere«.

Skrev proprietær (og husmandsvennen) Kr. Tovborg Jensen allerede i december 1914. Og som en naturlig overgang til det næste kapitel, »Det er da også for galt, at...« lader vi ham fortsætte:

»Disse sidste [altså hestehandlerne] har vel nok tjent sådan noget som 20-30 millioner, og de bliver næppe beskattet fuldt ud. Jeg kender kun 2 hestehandlere (...) Disse to har omsat mindst 7.000 heste, og de må da mindst have tjent 200 kr. på hver, hvilket er 1.400.000 kr. Men en sådan skatteindtægt tør disse to kommuner ikke en gang nævne«.[41]

De gode tider for hestehandelen var dog noget afhængig af mulighederne for at udføre hestene. Den 30. september 1914 blev der udstedt forbud mod udførsel af føl og ungheste, og den 23. november samme år blev al udførsel af heste forbudt. Men frem til det tidspunkt har de krigsførende magter (fortrinsvis Tyskland) nok også kunnet nå at aftage en del.

DET ER DA OGSÅ FOR GALT, AT ...

Omkring 1. juli 1917 modtog Ribe Stiftamt et brev, som af en travl og samvittighedsfuld Jernvedborger oprindelig var sendt til direktør Heilbuth. Tanken ledes naturligt hen på medlemmet af samme navn af Den Overordentlige Kommission og af Grosserer-Societetets Komité.

På flere punkter afslører Jernvedborgeren en så dyb indsigt, at hans brev fortjener at blive citeret i sin helhed.

»Grunden hvorfor jeg skriver så hurtigt er, at jeg for en time siden så proprietær Larsen, Skyldvadgaard, pr. Gørding, læsse et læs rugneg ind på hakkelsesloftet over hestestalden, efter hvad jeg kunne skønne, var de læsset ud fra loftet over kostalden. Såvidt jeg ved, har Larsen ikke leveret rug siden han kørte det sidste rughæs ind, og den var ikke så lille, i al fald over 10 læs. Jeg tør udtale, at R. Larsen er vort sogns værste kornsnyder, og at de 99% af Jernved sogns beboere og måske Gørding sogns med ønsker Larsen taget på fersk gerning, og at der bliver taget så hårdt, som loven tillader. Mellem os sagt fører det vist ingen ting til at sende politi [betjent] Nielsen fra Ribe derud, så hellere sognefoged Rose, Gørding, men vist allerhelst en hel fremmed mand, der vil undersøge. Hvor der findes foder i huset, kan det være mistænkeligt. Der kan let dækkes lidt halm over negene, da han har rigelig deraf, i de første dage antager jeg, at hakkelsesmaskinen kan røbe ham.

Jeg cykler til Gørding med brevet nu i aften med det samme, så kan du muligvis få det i morgen.

P.S. Larsen siger højt: »Bare krigen ville blive ved. Fanden med folkene derude, når bare man tjener penge««.[1]

Brevskriveren mente sig ikke alene bekendt med proprietærens (manglende) afleveringer, han havde også helt godt styr på, hvad der var avlet på gården. Lidt betænkeligt, må man sige, afslørede han kendskab til, hvordan korn nemt kunne gemmes af vejen. Han vidste også, hvad der kunne afsløre en bonde, som brugte brødkorn til foder. Og han havde et godt indblik i, hvilken af ordensmagtens repræsentanter, som kunne tænkes at se igennem fingre med forseelsen, og

hvilke som ikke ville. Dertil mente brevskriveren sig ajour med den almindelige stemning blandt befolkningen i en til to sogne.

For brevet siger selvfølgelig først og fremmest noget om brevskriveren – hvad han brugte sine øjne til, og hvad der optog ham. Bag udtrykket »vort sogns værste kornsnyder« aner man naturligvis også, at der i Jernved sogn og i almindelighed kunne gemme sig en række »mindre slemme« kornsnydere. Ikke mindst hvis ordensmagten virkelig kunne narres bare ved at dække kornet til med halm. Og »*snydernes tal er mange, overmåde mange*«, som Kr. Tovborg Jensen skrev til Ove Rode den 15. juli 1917.

Endelig forekommer det sandsynligt, at en måske ganske velbeslået proprietær var under mistanke for at omgå en række af de bestemmelser, som i det daglige måtte virke stærkt hæmmende for alle landbrugere. I øvrigt blev der indledt undersøgelse mod proprietæren, som rigtignok havde opfodret korn, men det drejede sig blandt andet om noget rug, der havde stået omkring et vandhul og var blevet så beskadiget og i øvrigt var så fyldt med ukrudt, at det ikke var tjenligt til brødkorn. Han havde høstet det og blandet det i hakkelsen til hestene frem for at vente på, at de lokale myndigheder frigav det til foder. Det sidste forklarede Larsen med, at han havde fundet det vigtigt at få ukrudtet væk, før det kastede frø. Han havde dernæst sået turnips, så der dog kunne komme en afgrøde ud af arealet. Fra en gård, han for nylig havde overtaget, havde han endvidere hentet noget rughalm og en del utærskede rugneg, og noget af det var også brugt til foder.

Efter at Larsen var blevet afhørt af statspolitibetjent V. Hansen fra Vedsted, gik han til prisreguleringskommissionen og fik rugen frigivet pr. efterbevilling. Rugen var ikke tjenlig til menneskeføde, og i øvrigt havde Larsen været flink til at overholde sine leveringsforpligtelser over for staten. Også sognerådsformanden gav proprietæren fine skudsmål.

Rasmus Larsen slap med en advarsel.[2]

Sagerne om brud på opfodringsforbudene er mange, en hel samling kan findes i Thisted Amts indberetninger til Indenrigsministeriet, som der tidligere er henvist til. Det skete imidlertid yderst sjældent, at lovovertrædelserne førte til de alvorlige bøder, som lovgivningen

hjemlede. Ja, amtmanden i Sorø mente endda, at med de små bøder, der blev idømt – helt ned til 10 kr. – kunne det meget vel betale sig for landmændene at opfodre brødkorn uanset risikoen for at blive opdaget.[3] Humlen var jo nok, at det kunne være svært at bevise noget, for borte var jo borte! Og prøver fra husmøller, foderkasser m.v., som viste forekomst af nogle procent brødkorn, kunne som regel bortforklares.

Det interessante i denne sammenhæng er et relativt højt antal private anmeldelser. F.eks. anmeldte en gårdejer en købmand efter at have modtaget korn, hvor en prøve viste indhold af hvedekerner.[4] En anonym anmelder anklagede en møller for at have sigtet rug til sigtemel. Ved undersøgelsen viste det sig at være amerikansk rug, der var sigtet til sigtemel, og amerikansk rug var ikke omfattet af bestemmelsen.[5] Der er mange sådanne eksempler, der i og for sig blot bekræfter, at Jernvedborgeren ikke var den eneste, som var optaget af naboens brug eller misbrug af korn. En del af anmeldelserne kunne dog også hidrøre fra, at det f.eks. måtte lastes en møller, hvis han efter bestilling malede brødkorn, som var modtaget fra en gårdejer i nabolaget, til foderblandinger.[6]

Det kan også have været baggrunden for møller Andreas Nørgaards anmeldelse af gårdejer S. Moltesen i Thursbøl (Brørup kommune). En nyansat tjenestekarl hos gårdejeren var af uvidenhed kommet til at age to sække blandkorn til den forkerte mølle, Andreas Nørgaards, ligeledes beliggende i Thursbøl. Hjemkommet efter turen fik tjenestekarlen besked på straks at hente sækkene igen, men da var det for sent. Mølleren havde opdaget, at sækkene foruden en blanding af byg og havre også indeholdt en stor del rug. Andreas Nørgaard ville ikke udlevere sækkene, men anmeldte i stedet gårdejeren for overtrædelse af opfodringsforbudet.

Prisreguleringskommissionen tog en prøve fra sækkene og konstaterede, at rugindholdet var på en tredjedel. Efter gårdejerens forklaring havde tjenestekarlen ikke alene taget fejl af møllerne, men også af sækkene på loftet. Det havde været meningen, at blandkornet skulle renses og senere forevises kornnævnet for at opnå fodringstilladelse.[7]

Både herredsfoged og amtsnævn godtog gårdejer Moltesens forklaring, og der blev ikke fra det offentliges side foretaget yderligere.[8]

Under sagen forklarede S. Moltesen, at han ikke havde benyttet Andreas Nørgaards mølle i mere end 18 år. Møllen lå ellers, som tjenestekarlen sagde, inden for synsvidde. Moltesen benyttede i stedet møllen hos købmand Schmidt. Mon mølleren og gårdejeren havde et horn i siden på hinanden? For hvorfor udleverede Andreas Nørgaard ellers ikke bare kornet, da tjenestekarlen kom anden gang? Eller var Andreas Nørgaard så trofast mod sin pligt som samfundsborger, at han ville forhindre, at den rug blev formalet til foderkorn andetsteds? Kan man være sikker på, at Moltesen ville have renset kornet og sendt en prøve til kornnævnet for at få det godkendt som foder? Det var ikke på grund af indholdet i sækkene, at tjenestekarlen blev sendt tilbage til møllen, men alene fordi sækkene var afleveret til den forkerte mølle. Anes der mellem gårdejeren og den lidt fjernere beliggende købmand et tillidsforhold, som fritog gårdejeren for noget af besværet og bureaukratiet, sikrede ham lidt ekstra foder – og købmanden en ekstra fortjeneste?

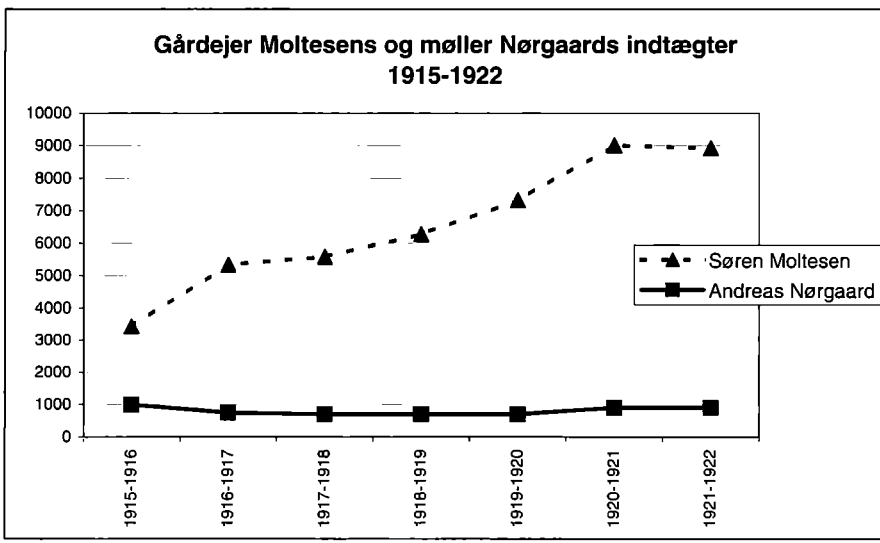

Kilde: Brørup Landkommune: Skatte- og mandtalslister 1915-1922.

Var der misundelse med i spillet? Og/eller var der simpelt hen ikke penge at tjene for dem, som overholdt reglerne?

Efter sagens afgørelse hænger der stadig en del spændende spørgsmål tilbage. Om svarene kan der kun gisnes.

Opfodringsspørgsmålet var ikke alene der, hvor flest landmænd kom i konflikt med loven, det var også det, som gav anledning til flest anmeldelser, anonyme eller de mere åbne. Naturligvis er der en indre sammenhæng mellem disse fænomener, men et fælles ophav har de formentlig også. Samtidig med, at opfodringsforbudet var mildt sagt vanskelig at kontrollere for den prisreguleringskommission, korntilsynsmand, kornnævn eller statspolitibetjent, som aflagde visit hos gårdejeren, var det også et af de forbud, som stærkest greb ind i landbrugerens dispositionsret over egen avl. Forbudet følte derfor stærkt generende, gav anledning til irritation og jo mere snærende båndene følte for én selv, desto mere opmærksom kunne man blive på, om naboen slap heldigt af sted med at omgå forbudet. Eller om naboen nu også opfyldte sin del af forpligtelserne for helheden, samfundets tarv. Det er ikke muligt at svare på spørgsmålet om, hvor stærk eller udbredt mistroen og forargelsen var. Tilfredshed, tillid og accept giver sig sjældent udtryk i kildematerialet, og det har det heller ikke gjort i denne undersøgelse. Det er altså kun ensidige glimt af stemningen, som vi har. Men eftertanken er alligevel værd at gøre sig: Hvor meget skal der til for, at menigmand, som tydeligvis ikke er vant til at udtrykke sig på skrift, henvender sig til indenrigsministeren og klager over det kommunale kornnævn eller over naboen eller mere generelt over den almindelige ødselhed: Det er da også for galt, at folk spiser så meget wienerbrød.[9] Eller: Det er da også for galt, at børns brød- og smørration er lige så stor som de voksnes. Tænk hvilken fordel børnerige familier har på bekostning af de barnløse![10]

I november 1917 klagede en fodermester over, at det slet ikke gik i virkelighedens verden, som hr. Rode tænkte sig. »De store« kunne klare sig særdeles godt igennem, for de overholdt ikke lov og ret. På lofter og lader holdt de sækkevis af rug og hvede for sig selv. De kunne rigtig fryde sig til jul, mens »de små« end ikke havde småkager at hænge på juletræet.[11]

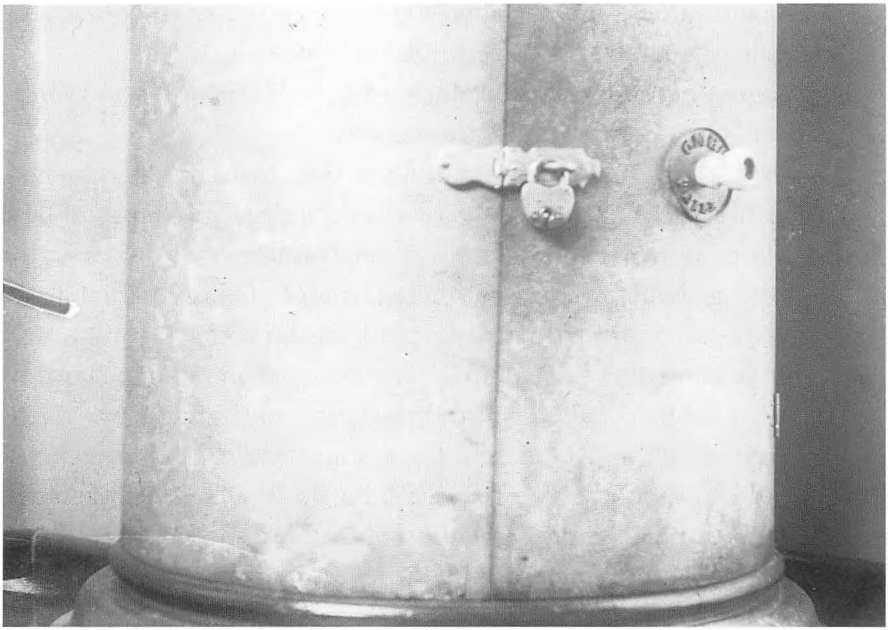

For varmt skulle de i hvert fald ikke have det, børnene. Der måtte ikke ruttes med brændslet, og temperaturen i et klasseværelse skulle holdes på 12-13 grader. I børnehaveklasselokalet på Østre Skole i Esbjerg var kakkelovnen forsynet med en lås, så børnehaveklasselærerinde Marie Langvad ikke fristedes til at smide et par ekstra tørv i. Foto: Ukendt, ca. 1916. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

I Lindknud faldt det en række beboere for brystet, at to privatpersoner lå inde med beholdninger af petroleum. Kunne det virkelig være rigtigt, spurgte de sognerådet. Og sognerådet lod spørgsmålet gå videre til Brændselsnævnet for eventuelt at beslaglægge beholdningerne.[12]

Ved krigens begyndelse var der rejst forventninger til samhørigheden og til den enkeltes ansvarsfølelse over for helheden. Der henvises ofte til denne helhed, til samfundets tarv i breve fra såvel privatpersoner som fra kommunale tillidsmænd. Men i stedet for samhørighed og fælles vilkår kunne småkårsfolk se de rige blive endnu rigere, og de kunne se opkomlinge med spidse albuer blive velhavende næsten fra dag til dag. Forventningen om samhørighed og ikke mindst forvent-

ningen om, at den offentlige forvaltning fordelte goderne og skabte lige vilkår – disse forventninger blev skuffede, og det gav den sociale indignation en ekstra brod.

Indignationen blev ikke udelukkende, måske ikke engang primært, vendt mod lovbryderne, kornsnyderne eller hvad man nu kaldte dem, men fuldt så vel mod det lokale tilsyn. De kommunale tillidsmænd blev upopulære uanset, om de forsøgte sig med smidighed og forståelse, eller om de var nidkære og nøjeregnende.

»Fra den dag jeg blev valgt af Indenrigsministeriet som medlem af den kommunale prisreguleringskommission, har jeg betragtet det som min absolutte pligt at gøre, hvad jeg kunne for at alle bestemmelser angående landets forsyning med levnedsmidler kunne blive overholdt, og det har altid harmet mig, når jeg så at disse bestemmelser blev ringeagtet og overtrådt, fordi jeg vidste, at de bestemmelser, der blev taget, var og er hårdt nødvendige for det heles vel. Jeg har ved møder og særligt her i min forretning som møller indtrængende gjort folk opmærksom på, at de burde overholde alle regulerende bestemmelser. Hvor jeg har set, at loven er blevet overtrådt og ringeagtet i høj grad har jeg anmeldt det for øvrigheden«.[13]

Og P. Hermansen, møller, sognerådsmedlem og medlem af prisreguleringskommissionen for Klejtrup, nær Hobro, gav herefter en række eksempler på sin samvittighedsfulde agtpågivenhed. Det gjaldt graverende tilfælde på overtrædelse af fodringsforbud, anmeldelse af en mand, som uden møllenæring malede korn for folk og uden at tage imod de tilsvarende brødkort. Også hamstring af oliekager havde P. Hermansen anmeldt. Men i stedet for at få beholdningen af oliekager beslaglagt, så den kunne fordeles til de mindre landbrugere, var gårdejeren sluppet med en beskeden bøde på 100 kr. Ifølge P. Hermansen harmede denne afgørelse mange i sognet, idet alle havde tænkt sig, at gårdejeren skulle aflevere til samfundet, hvad han ulovligt havde samlet til hobe.

P. Hermansens nidkærhed gav imidlertid bagslag i hans borgerlige erhverv som møller. De anmeldte havde af herredsfogden fået at vide, hvem anmelderen var – og P. Hermansen følte sig af den grund sat i

»gabestokken«. Hans forretning var nu efter eget udsagn truet, »idet folk jo betragter enhver anmeldelse som en ondskabsfuldhed«.

På den ene side var folk utilfredse og gnavne over, at andre ikke overholdt bestemmelserne, på den anden side var de irriterede og vrede over at blive set efter i sømmene.

Sagfører Hansen i Randers stillede i juni 1917 diagnosen:

»Der ødsles dag for dag med rug. Rugbrød kan mange steder fås uden brødkort. Optællingen i sin tid har været ganske overfladisk og ganske upålidelig. – Optælling og kontrol må underlægges en selvstændig institution, hvis personale ikke har anden virksomhed. Ellers er det hele illusorisk. Begrebet tro og love indgyder ingen respekt mere. At lade 2 mand i sognet gå omkring er i almindelighed nærmest en parodi. – De foretager aldrig noget eftersyn, men nøjes med en mundtlig ubestemt forklaring.«[14]

Respekt for »tro og love« smuldrede? Måske ikke mindst for den slags love, som blev givet ministerielt. Respekten for lovene kunne afløses af opfindsomhed for at omgå dem. Det afspejles i cirkulærer, som måtte gå stadig dybere ned i detaljen. Ret tidligt blev landmændene indskærpet, at det ikke kun var brødkorn, som ikke måtte opfodres – korn, der var bagt til brød måtte heller ikke. Mejerierne havde en »udbredt tilbøjelighed« til at overskride den tilladte vandprocent i smørret,[15] smughandelen med flæsk af hjemmeslagtede svin fandt sted i »udstrakt« grad,[16] overtrædelserne af maksimalpriserne var »utallige«.[17] Hvad det sidste angår, var der mange måder at påstå sig sin virksomhed belagt med ganske særlige omkostninger, der formentes at berettige til et tillæg til maksimalprisen.

Snarere end en følelse af samhørighed skabte verdenskrigen en »samhørighedsmoral«, altså en prædiken om samhørighed snarere end en realitet. Og den samhørighedsmoral måtte ikke mindst komme til udtryk og blive mere pågående under en vis moralsk opløsning. Samtidig var der en voldsom kontrast mellem forventningen ved krigens udbrud om at være i samme båd og så de kolossale forskelle mellem rig og fattig, der udviklede sig i løbet af krigs- og krisetiden. Og det vel at mærke ikke kun i hovedstaden og i de større provinsbyer,

men i høj grad også, som undersøgelsen har vist, ude på landet, hvor hovedparten af befolkningen stadig levede.

I denne sociale kontrast og i samhørighedsmoralen er det naturligt at se i hvert fald noget af grobunden for efterlysningen af en fast hånd, en folkets fører, en fædrelandets redningsmand, sådan som det skete allerede under første verdenskrig.

AFSLUTNING

Bestræbelserne på at sikre befolkningens brødforsyning førte lovgivning og administration væk fra relativt beskedne reguleringer som udførselsforbud og maksimalpris på korn og over til stadig mere indgribende reguleringer med tilsvarende konsekvenser for landbefolkningen. Med gennemførelsen af kornligninger, hvor staten pålagde bønderne at levere et vist kvantum brødkorn, måtte også handelen med dette brødkorn overgå fra privat til statsligt regi. Det sidste var ikke et skridt, som administrationen og lovgiverne egentlig ønskede, men en følge af den skævhed, som opstod ved at bønderne var *pålagt* levering, mens møllere og bagere stod mere frit og kunne diktere handelens betingelser. Da også handelen med brødkorn foregik i statsligt regi, og da siden forholdene ved fronterne med erklæringen af den uindskrænkede ubådskrig februar 1917 fordrede endnu større statslig kontrol over kornbeholdningerne, indførtes i marts 1917 korntilsynsmandsinstitutionen. Korntilsynsmanden refererede direkte til Indenrigsministeriet, og heri ligger en del af årsagen til institutionens fiasko. Særordningen harmonerede meget dårligt med den ordinære lokal- og regionaladministration, de traditionelle kommandoveje gennem hierarkiet fra sogn til ministerium. Uddannelsesmæssigt var korntilsynsmanden i forvejen dårligt rustet, og bedre blev det ikke af, at han ikke kunne regne med opbakning fra sogneråd og amt. Institutionen blev afløst af kornnævnene, som langt bedre svarede kravene, og som da også fandt naturligt indpas i den lokale administration. Kornnævnsmodellen blev anvendt også under den tyske besættelse godt og vel 20 år senere.

Kornnævnenes vanskeligheder bestod primært i den stigende utilfredshed blandt bønderne. Reguleringerne blev strammere, »samfundsnytten« betvivlet og ordningerne omgået. I takt med en vis moralsk opløsning nød reguleringernes håndhævere en stadig ringere autoritet hos befolkningen.

Undersøgelsen har også vist, at den radikale klasseskelsudjævnende politik i sin ideale form var en illusion, fordi kriseforvaltningen var af-

hængig af producenter og grossister. De i forvejen pengestærke led i kæden mellem producent og forbruger blev med krigens varemangel endnu mere magtfulde, end de ellers ville have været, og en objektiv, afbalanceret vej mellem klasseinteresserne var umulig.

Forsøgte man med love imod »utilbørlig udnyttelse af konjunkturerne« at sætte dæmpere på gullaschbaroner, så var kriseforvaltningen selv fødselshjælper for andre »baroner«, kul- og kornbaroner, som med lokale statslige koncessioner kunne opnå en slags monopolstatus. For møllernes vedkommende blev adgangen til at opnå brændstof gjort afhængig af deres samfundsmæssige nytteværdi, noget som i høj grad favoriserede de store møller på bekostning af de små.

Det var i og for sig en om end ikke naturlig, så dog en praktisk følge af regeringens ønske om dels at have kontrol med vareudbud og afsætning og dels behovet for at udnytte ressourcerne bedst muligt. »Monopolerne« var dog begrænsede og kontrollerede monopoler. Staten eller kommunen foreskrev prisen for varen, og hvor meget der måtte tjenes.

De svage parter var forbrugerne, de små producenter og de småhandlende. At »småborgeren« kunne komme i klemme i kriseforvaltningen fik et politisk udtryk i stiftelsen af »Erhvervspartiet«, som kort blev nævnt i indledningen.

At reguleringspolitikken ikke fik virkning, som den var tænkt, fordi der både inden for og uden for Folketinget var kræfter, som ville det anderledes, betyder ikke, at bestræbelserne på at fordele ressourcerne var frugtesløse. Det er én sag, at forsøget på at tøjle markedskræfternes frie spil var mere eller mindre forgæves – noget ganske andet ville det have været helt at give los for de rige muligheder for spekulation og indtjening, som fandtes. Man kan ikke med nogen ret karakterisere hele kriseforvaltningen som en fiasko, for selv om nogle blev rige bl.a. gennem deres særlige rolle i eller simpelt hen i kraft af kriseforvaltningen, så blev der dog lagt dæmpere på konjunkturspekulationen – og der blev sikret de dårligst stillede brød på bordet. Fattigdom er som bekendt et relativt begreb: Befolkningen oplevede en forarmelse, fordi andre tjente på krigen, men i virkeligheden faldt real-

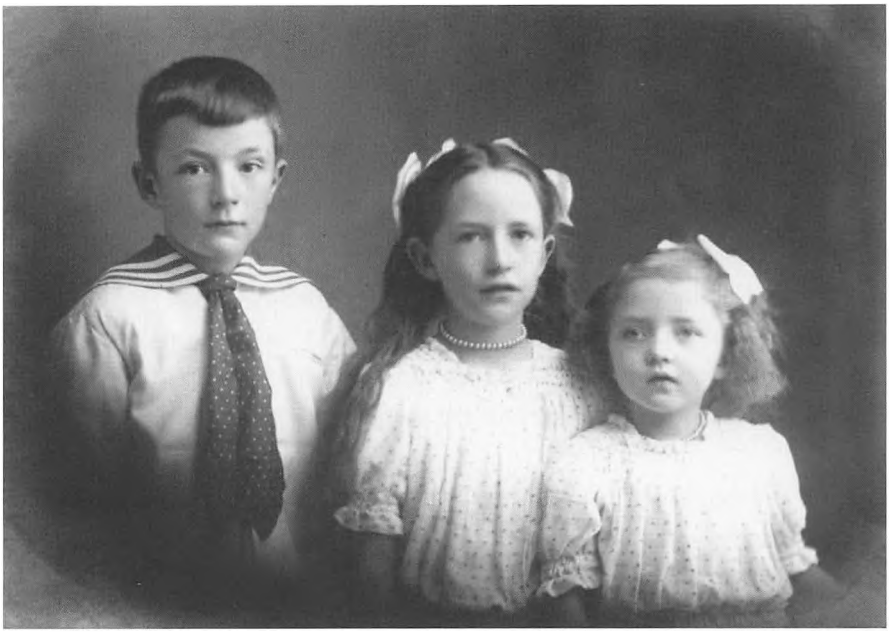

Landpostens børn fotograferet ca. 1915. Ukendt fotograf. Lokalhistorisk Arkiv, Brande.

lønnen ikke eller kun lidt og da fortrinsvis i begyndelsen af krigen. Derimod var det et problem, at der ofte kun kunne købes ringere varer for de samme penge.

Landets befolkning sikredes fødevarer – det skete blandt andet på bekostning af fedesvinene, der ellers kunne have indbragt deres ejere betydelige summer, hvis det havde været muligt at eksportere dem til et af de krigsførende lande.

Men kriseforvaltningen havde også en række utilsigtede og antageligt også ganske uforudsete følger. Den betød på den ene side reguleringer på områder, der ikke før havde været reguleret. Ikke mindst gjaldt det det hidtil så frie erhverv landbruget. Landmændene kunne ikke disponere over deres egen avl, og ikke alene kunne de ikke uden videre kaste dårlig korn for svinene, de var også udsat for kontrol og måtte selv kontrollere og føre lister og være opmærksom på nye regler og tilskudsordninger. Spændetrøjen var påført dem for almenhedens skyld – et hensyn, som var almindelig anerkendt under indtryk af kri-

De samme to piger fem år senere. Deres far, landposten, er nu blevet tricotagehandler, og de nye tider og velstanden synes at afspejle sig i den noget mere løsslupne stil i atelieret. Ukendt fotograf, ca. 1920. Lokalhistorisk Arkiv, Brande.

gen og dens virkninger også for det neutrale Danmark. Men en spændetrøje var det, og omgik andre reglerne, var man opmærksom. Hensynet til almenheden blev påkaldt, og naboer kunne angive hinanden. Underklassen var tilskuere til en kolossal velstandsstigning, navnlig for de i forvejen nogenlunde velbjærgede. Og de nyrige gjorde ikke noget for at skjule herlighederne. Det gjorde det svært at få øje på samhørigheden. Og her levede kriseforvaltningen ikke op til *forventningerne.* Der blev med underklassens øjne ikke sat tilstrækkelig bom for spekulationerne, for de hurtige fortjenester og for hamstringer til sig og sine. Der blev heller ikke skredet tilstrækkeligt ind over for omgåelse af reglerne.

Statsmagtens mangearmede indgreb i samfundshusholdningen, reguleringer og omfordelinger og organisationernes inddragelse har gjort, at 1. verdenskrig er blevet kaldt velfærdsstatens vugge. Statsmagten trådte for alvor frem som en økonomisk regulator og brød dermed med den tidligere natvægterrolle.

Undersøgelsen har vist, at verdenskrigen også fostrede eller rettere styrkede nogle helt særlige forventninger til denne stat, der nu for alvor greb regulerende ind. Der eksisterede ligesom en uskreven noget-for-noget kontrakt, hvor befolkningen skulle yde sit – dyrke sin jord, risikere skibe for at importere f.eks. foderstoffer, arbejde uden at strejke for bedre løn trods prisstigninger. Dette ikke kun af egen interesse, men for almenhedens bedste. Til gengæld skulle stat og kommune tilvejebringe forudsætningerne for erhvervenes udfoldelse og sikre, at alle fik til dagen og vejen.

Hvem der brød denne kontrakt var udsat for forargelse som f.eks. »kornsnyderne«, der for at omgå rugmaksimalen tilsåede deres jorder med afgrøder, der gav større fortjeneste, men jo altså ikke var med til at skaffe befolkningen brød på bordet. Om harmen var retfærdig eller ej er i og for sig ligegyldig. En anden gruppe, der blev ramt af forargelsens lynild, var de arbejdsløse. Der gik i krigens sidste år og de første efterkrigsår nærmest vandrehistorier om arbejdsløses misbrug af systemet. Beskyldningen var, at de arbejdsløse »vægrede sig mod at arbejde« til den løn, de blev budt, og brugte arbejdsløshedskasserne som en slags strejkekasser. Det var godt nok muligt inden for de fag, hvor A-kassen havde afstået fra eller »opsagt« statsanerkendelsen. Men inden for hovedparten af fagene blev der gennemført nøje kontrol, forstærket af den høje bevågenhed fra arbejdsgiverside og den politiske højrefløj.

»Kontrakten« mellem befolkningen og stat/kommune betød, at »velfærdsstatens fødsel« ikke kun var noget, der foregik på administrative niveauer som følge af bestemmelser i Indenrigsministeriet og Den Overordentlige Kommission. »Velfærdsstatens fødsel« foregik så at sige også inde i folks hoveder, hvor den blev til forventninger. Her vel at mærke ikke kun til stat og kommune, men i høj grad også til medborgerne. Forventninger knap så meget til en selv som samfundsborger som til »de andre«. De andre samfundsklasser eller bare de andre på den anden side af skellet.

De såkaldte kornsnydere var angiveligt mange, og egeninteressen lod sig ikke uden videre tøjle.

Tage Kaarsted mener, at den virkelighed, som Kr. Tovborg Jensen

Selv om lemmerne på Snejbjerg Fattiggård fik lov at komme med på billedet, er det vel tvivlsomt, om de følte nogen synderlig samhørighed med bestyrerparret oppe på hestevognen. Ukendt fotograf, ca. 1915. Det Lokalhistoriske Arkiv, Herning.

beskrev, må ses som et vestjysk fænomen: At det næppe stod helt så slemt til, efterhånden som man nærmede sig Valby Bakke og Christiansborg vestfra. Den vurdering støttes ikke af kilderne. Tværtimod var der i henseende til lovbrud og snyd ingen forskel mellem Jylland og Sjælland. Eksemplerne kommer fra alle egne af landet, og i et enkelt tilfælde har vi de tørre tal at støtte os til. Ganske vist var der i Præstø Amt kun 10 sager om overtrædelse af opfodringsforbudet i december måned 1916, mens der i Randers og Thisted var henholdsvis 21 og 27. Det var dog Holbæk Amt, der toppede med 39.

Den befolkningsgruppe, der tilsyneladende bedst levede op til kontrakten, var arbejderklassen under vingerne af Socialdemokratiet og DsF. Her kan man tale om et synligt »offer« i form af moderation og tilbageholdenhed i henseende til lønkonflikter. Forklaringen er snarere historisk end rent idealistisk. I front havde den socialdemokratiske arbejderbevægelse mænd (ja, stadig flest mænd), der havde ople-

vet kampen ikke kun for højere løn og bedre arbejdsvilkår, men også kampen for overhovedet at blive anerkendt som med- og modspillere. Som det i sin tid havde været en kamp for bønderne at skaffe sig plads mellem de dannede, de kloge og de rige, så havde det gennem de sidste fire årtier været en kamp at få anerkendt, at også arbejderklassen var værdig til en stemme i demokratiet. Kontrakter skulle opfyldes, og man skulle gøre sin pligt, hvis man ønskede at kræve sin ret.

Yngre og mere revolutionære eller anarkistiske gemytter blandt arbejderklassens repræsentanter var knap så optaget af egen kontraktopfyldelse. Her hæftede man sig også mere ved, at andre klasser kun i begrænset omfang opfyldte deres del. Og der var nok af social grobund for at finde gehør for fagopposition og venstrefløjsradikalisering.

Boltene i kriseforvaltningens skib holdt med nød og næppe, men det knagede i fuger og bånd. Ikke kun fordi revolutionære kræfter havde god klangbund, men også mere generelt fordi »respekt for tro og love« smuldrede. Lokaladministrationens embedsmænd havde det mildt sagt svært i minefeltet mellem snydere og angivere. Og holdt kriseforvaltningen, for så vidt som samfundet jo trods alt fungerede, så var det dog klart, i hvert fald de sidste par år af krigen, at alle ikke var i samme båd, selv om samhørighedsmoralen søgte at fastholde det billede. Befolkningen havde næppe i nyere tid været så polariseret, økonomisk og politisk, som under verdenskrigens sidste år og første efterkrigsår. Havde der eksisteret en samhørighedsfølelse ved krigens udbrud, så var den nu godt og grundigt afløst af moraliseringer. Stemningen var ikke behagelig, forargelsen havde gyldne tider.

LITTERATUR OG KILDER

Cohn, Einar: Danmark under den store krig. En økonomisk oversigt. 1928

Dansk Forvaltnings Historie, II. 2000

Elberling, Victor: Rigsdagens medlemmer gennem 100 år. 1949

Floto, Inga: Historien. 1985.

Gejl, Ib og Christian R. Jansen: Korn, købmænd og kornkompagni. 1971

Historier fra Ribe Amt. Esbjerg Byhistoriske Arkiv, skriftrække B nr. 29. 2004

Kaarsted, Tage: Ove Rode som indenrigsminister, 1985.

Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse. II.2. 1991.

Rode, Helge: Krig og Ånd. 1912.

Schultz, Annette Østergaard: Arbejderens pris. Kampen om sammenholdet 1884-1920. Utrykt prisopgave, Århus Universitet 1992.

Schultz, Annette Østergaard: Mellem Fjelstrup og fronten. Inger og Jørgen Friis: Breve 1915-1918, 1996.

Thomsen, Jørgen: Reguleringspolitikken i Danmark august 1914 til februar 1917 med særligt henblik på dens indenrigspolitiske aspekter, utrykt prisopgave Odense Universitet 1977.

Vedel-Petersen, K.: Københavns kommune i årene 1914-1921. 1931.

TRYKTE KILDER

Den konservative Arbejder juli 1915, november 1916 og juni 1917.

Den overordentlige Kommission af 8de august 1914 (Hvidbogen)

Lovtidende 1914-1921

Ministerialtidende 1914-1921

Rigsdagstidende, Folketingets forhandlinger 1919/1920.

Statistisk Årbog 1915-1931.

UTRYKTE KILDER

Indenrigsministeriet (Rigsarkivet), proveniens nr. 3.:

Indenrigsministeriets Kornkontor (Rigsarkivet):
Journal 1915-1920
Følgende journalsager med undernumre:
1915/3002, 1915/3009, 1915/3055, 1915/3072, 1915/3121,
1916/3005, 1916/3016, 1916/3076,
1917/3001, 1917/3003, 1917/3008, 1917/3009, 1917/3027.

Indenrigsministeriet. Kontor for kommune og næringssager (Rigsarkivet):
Fortegnelse over de til dyrtidsforanstaltninger udskrevne tillægsskatter -

1916/1917: Pakke 186-187
1917/1918 : Pakke 188-189
1918/1919: Pakke 189-190

Ove Rodes privatarkiv (Rigsarkivet), proveniens nr. 6.208
Breve fra Kr. Tovborg Jensen: Pakke nr. 15.

Ribe Stiftamt (Landsarkivet for Nørrejylland). Arkivsignatur: B-009.:
Journal 1914-1920: Findes i pakkerne med løbenummer 5063-5069
Journalsager, litra U (»Adskilligt«) 1914: Pakke 6114-6120
Journalsager, litra U 1915: Pakke 6121-6130
Journalsager, litra U 1916: Pakke 6131-6140 (heri også amtsnævnssager)
Journalsager, litra U 1917: Pakke 6141-6152 (heri også amtsnævnssager)
Journalsager, litra U 1918: Pakke 6153-6160
Journalsager, litra U 1919: Pakke 6161-6165
Journalsager, litra U 1920: Pakke 6166-6171
Endvidere C 414 og C 394/1917 i pakke nummer 5386
og C 239/1918 i pakke nummer 5387.

Ribe Amtsnævn (Landsarkivet for Nørrejylland), Arkivsignatur B-009:
Journal 1918/1919- 1919/1920: Løbenummer 7600.t-u.

Viborg Amtsnævn (Landsarkivet for Nørrejylland), arkivsignatur B-004:
Forhandlingsprotokol 1917-1920: Løbenummer 6.085
Lister over jordværdi til ligning i høståret 1918-1919: Pakke 6.132.
Klager 1918-1919: Pakke 6.134-6.135

Amtsnævnet for Skanderborg amtsrådskreds (Landsarkivet for Nørrejylland), arkivsignatur B-006B:
Forhandlingsprotokol 1917-1920: Løbenummer 5538.

Hjørring amt (Landsarkivet for Nørrejylland), arkivsignatur B-001:
Kornnævn 1918: Pakke 7915-7917.

Ribe Købstad (Landsarkivet for Nørrejylland), arkivsignatur B-086:
Politiprotokoller 1915-1920: Løbenummer 5071-5072.

Brørup Landkommune (Landsarkivet for Nørrejylland), arkivsignatur LK-741:
Sognerådets forhandlingsprototol 1909-1920: LK-741. 101/1-2
Skatte- og mandtalslister 1915-1922: Nummer 304/2-3

Jernved Landkommune (Landsarkivet for Nørrejylland), arkivsignatur LK-777:
Sognerådets forhandlingsprotokol 1909-1939: LK-777. 101/2
Skatte- og mandtalslister 1911-1921: LK 777. 304/1

Lindknud landkommune (Landsarkivet for Nørrejylland), arkivsignatur LK-781:
Sognerådets forhandlingsprotokol 1909-1919: LK-781. 101/1-2.

Grosserersocietetet (Erhvervsarkivet)
Pakke 2.106

Danske Korn- og Foderstofimportørers Fællesorganisation (Erhvervsarkivet)
Løbende sager 1914-1918: Pakke 3.350.

Foreningen af større Handelsmøller i Danmark (Erhvervsarkivet)
Forhandlingsprotokol 1918-1929

Eriksen & Christensen, Esbjerg (Erhvervsarkivet):
Hovedbog 1911-1922
Diverse sager

NOTER

IDEAL OG REALITET. SAMHØRIGHED OG EGOISME

1. »Vi er alle i samme båd« er skrevet af Poul M. Jørgensen og Holger Bech
2. I kapitlet »Optegnelser fra krigens første tid«, Helge Rode: Krig og Aand, Kbh. 1917, side 18.
3. K. Vedel-Petersen: Københavns Kommune i årene 1914-1921, 1931, side 9.
4. Den konservative Arbejder juli 1915.
5. Samme sted juni 1917.
6. Rigsdagstidende, Folketingets forhandlinger 1919/1920, sp. 490-492.
7. Landbrugslandet Danmark anno 1914: 60% af befolkningen boede i landdistrikterne, 39 % af den samlede arbejdsstyrke var beskæftiget i landbruget og 85 % af eksporten bestod i landbrugsprodukter. Tage Kaarsted: Ove Rode som indenrigsminister, 1985.
8. Ribe Stiftamt, journalsag nr. U-184-1916, i B-009. 6.135, koncept til brev ekspederet den 1. december 1916.
9. Brørup Landkommune, sognerådets forhandlingsprotokol, LK-741. 101/2, 20. december 1916 og 21. juli 1917. Jernved Landkommune, sognerådets forhandlingsprotokol, LK-777. 101/2, 20. februar 1917. Lindknud Landkommune, sognerådets forhandlingsprotokol, LK-781. 101/1, 10. marts 1915.
10. Alene under Ernæringsrådet var der på et tidspunkt ansat 400 medarbejdere. Plads til en del af dem blev fundet i Nicolai Kirke. Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse, II.2., 1991, side 954.
11. Det er således en tilsnigelse, når det i Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse hedder, at Kornkontorets korrespondancesager er gået tabt. Ganske vist havde arkivbetjenten svært ved at finde pakkerne i Rigsarkivets fjernmagasin i Glostrup, fordi magasinsignaturen ikke svarede til den faktiske opstilling, men takket være betjentens ihærdighed lykkedes det, og der blev slæbt endog ganske mange pakker fra Glostrup til Rigsarkivet. Tak for det!

KRISEFORVALTNINGENS ORGANISERING

1. Lov nr. 164 af 7. august 1914.
2. Tage Kaarsted: Ove Rode som Indenrigsminister, side 51.
3. Samme sted, side 54.
4. Jørgen Thomsen: Reguleringspolitikken i Danmark august 1914 til februar 1917 med særligt henlik på dens indenrigspolitiske aspekter, 1977, side 31-32.
5. Jørgen Fink: Dansk Forvaltnings Historie, II, side 315-16.
6. Her fra Jørgen Thomsen, 1977, side 33.
7. Fortegnelse over forskellige under krigen nedsatte ekstraordinære nævn m.m.. Den Overordentlige Kommission, Sekretariatet den 15. december 1917. Fortegnelsen er fundet i Ribe Stiftamts journalsag nr. U 19/1918.

8. Kr. Tovborg Jensen til Ove Rode den 5. januar 1918. Brevet er fejldateret 5. januar 1917; men på det tidspunkt eksisterede Ernæringsrådet ikke endnu. Brevet findes i Ove Rodes arkiv, pk. 15.
9. Her fra Jørgen Thomsen, 1977, side 81 (FT 1914, spalte 199-200).
10. Tage Kaarsted: Ove Rode som indenrigsminister, side 59.
11. Tage Kaarsted: Ove Rode som indenrigsminister, side 56-59.
12. Fortegnelse over forskellige under krigen nedsatte ekstraordinære udvalg m.m. DOK's Sekretariat d. 15. december 1917. Her fra Ribe Stiftamts journalsag nr. U 19/1918.
13. Udvalget rettede f.eks. den 24. juni 1915 henvendelse til Justitsministeriet om forhøjelse af den mængde svinenyrer, som skulle forbeholdes indenlandsk forbrug (og altså ikke kunne udføres af landet). Den Overordentlige Kommission af 8de august 1914, den såkaldte hvidbog.
14. Ét andet eksempel på aktivitet er fundet i Indenrigsministeriets Kornkontor, j.nr. 3121/1915. Sagen var foranlediget af, at dagbladet Social-Demokraten havde modtaget en klage over, at rygben i fire forskellige viktualieforretninger var prissat over maksimalprisen. De Samvirkende Fagforbund indbragte sagen for »Udvalget til varetagelse af forbrugernes interesser ved fastsættelse af maximalpriser på flæsk og Slagteriaffald«. Der blev indledt en politiundersøgelse, men i Indenrigsministeriet blev sagen henlagt under henvisning til, at den aktuelle og særlige form for rygben ikke var omfattet af maximalprisbestemmelser.
15. En grovsortering af personer efter deres stilling i samfundet giver som altid problemer. Nævnsmedlemmerne er som hovedprincip fordelt efter by/land og dernæst efter hvilke interesser, de må formodes at varetage. For byernes vedkommende er både arbejderrepræsentanter (borgmester Sophus Bresemann i Odense f.eks.), en socialdemokratisk møllerejer og medlem af Folketinget og selvfølgelig arbejderne karakteriseret som arbejderrepræsentanter. En forbrugerrepræsentant, som direktøren for Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, er ligeledes kategoriseret som arbejder/forbruger. For landet gør noget tilsvarende sig gældende: Godsejer Moesgaard-Kjeldsen, som var medlem af Folketinget for Det Radikale Venstre er i denne forbindelse karakteriseret som husmand! Dog bliver der en del ukendte tilbage. Det gælder ikke mindst for Indenrigsministeriets Husholdningsudvalg, der består af en del kvinder, hvis position i samfundet det kan være særlig svært at vurdere.

DE KOMMUNALE PRISREGULERINGSKOMMISSIONER

1. Anordning nr. 192 af 29. august 1914
2. Lov/bekendtgørelse nr. 264 af 31. oktober 1914
3. Den Overordentlige Kommission af 8de August 1914 (»Hvidbogen«), 25. og 26. november 1914
4. Cirkulære nr. 115 af 19. maj 1915
5. I kommuner med mere end ét sogn, var den sognefoged, som havde højest anciennitet, medlem. Anordning af 29. august 1914 om nedsættelse af kommunale kommissioner i henhold til midlertidig lov af 7. august 1914

6. Det fremgår af de mange indberetninger fra prisreguleringskommissionerne til f.eks. herredsfoged og amt, at formanden (det vil altså sige det af Indenrigsministeriet udpegede medlem) ofte tillige var sognerådsformand.
7. Kr. Tovborg Jensen til Ove Rode den 18. september og 7. november 1914. Ove Rodes arkiv.
8. Bekendtgørelse nr. 8 af 11. januar 1915
9. Cirkulære nr. 9 af 16. januar og cirkulære nr. 10 af 28. januar 1915
10. Cirkulære nr. 122 af 2. juli 1915. Arbejdsdelingen mellem sognerådene
11. Et eksempel på en sådan (ikke ganske gnidningsfri) turne: Indenrigsministeriets Kornkontor j.nr. 1917/3027.1.
12. I perioden fra 2. november 1916 til 1. februar 1917 var det *alene* amtet, som kunne frigive korn til opfodring. Også efter 1. februar 1917 skulle amtet i en række tilfælde give tilladelse, mens det for mere åbenlyst ubrugeligt brødkorn igen var prisreguleringskommissionen, som kunne frigive kornet til opfodring. Hhv. bekendtgørelse og cirkulære af nævnte datoer.
13. F.eks. cirkulære nr. 239 af 29. december 1915 og bekendtgørelse af 10. april 1916.
14. J.P. Sundbo/den kommunale prisreguleringskommission i Esbjerg til Indenrigsministeriet den 16. november 1914 (i hvidbogen). Den 17. april 1915 skrev prisreguleringskommissionen i Esbjerg til formandens partifælle, socialdemokraten J. Jensen, der var medlem af DOK, vedrørende det ønskelige i fastsættelsen af en maksimalpris på svinekød. Hvidbogen: J. Jensen til Indenrigsministeriet den 28. april 1915.
15. Hvidbogen, 30. juni 1915
16. Ribe Stiftamt, j.nr. U-364/1915 (i B-009. 6.129) Indenrigsministeriets skrivelse af 15. november 1915 – med henvisning til cirkulære af 6. november 1915.
17. Ribe Stiftamt, j.nr. U-299-1917 (fra arkivpakken B-009. 6151).
18. Mads Lambæk og K. Okholm, formænd for fællesudvalgene for henholdsvis Ringkøbing og Ribe amter til Den Overordentlige Kommission den 6./7. juli 1917. Afskrift i Indenrigsministeriets Kornkontor, j.nr. 1917/3027.7.
19. I.N.C.I. Oldager til Indenrigsministeriet den 8. december 1916. I Indenrigsministeriets Kornkontor j.nr. 1916/3076.
20. Samme sted – fremgår af blyantsnotits på sagen.
21. Indenrigsministeriets Kornkontor, j.nr. 1917/3027.9. Den Overordentlige Kommissions skrivelse til Indenrigsministeriet den 20. juli 1917.

KORNORDNINGERNES FASE 1: AUGUST 1914 – EFTERÅRET 1915

1. Jørgen Thomsen, 1977, side 42.
2. Chr. R. Jansen i Korn, købmænd og kornkompagni, side 167.
3. Hvidbogen, Kornudvalgets indstilling af 3. september 1914.
4. Tage Kaarsted, 1985, side 68.
5. Hvidbogen, De samvirkende jydske Andelsbageriers indstilling af 6. september 1914 om salg af brød efter vægt, subsidiært fast vægt på brød.
6. Hvidbogen, Den Overordentlige Kommissions pressemeddelelse den 28. august 1914.

7. Og i Den Overordentlige Kommission gik man praktisk til sagen (man kan næsten fornemme duften af brød i mødelokalet): »*Opmærksomheden henledes på et af borgmester Jensen fremskaffet fortrinligt brød fremstillet af 1/3 rug, 1/3 hvede og 1/3 byg.*« Hvidbogen, Kornudvalgets indstilling af 3. september 1914.
8. Tage Kaarsted, 1985, side 63-64.
9. Bekendtgørelse nr. 233 af 25. september 1914 samt (i hvidbogen) Den Overordentlige Kommissions pressemeddelelser af 23. september 1914 og Den Overordentlige Kommissions Kornudvalg: Om maksimalpriser på mel og brød af 10. september 1914.
10. Tage Kaarsted, 1985, side 64.
11. Hvidbogen, Indenrigsministeriets skrivelse af 6. januar 1916.
12. Hvidbogen, Den Overordentlige Kommissions indstilling til Indenrigsministeriet den 12. september 1914.
13. Hvidbogen, betænkning afgivet til kommissionen af borgmester Jensen den 10. september 1914.
14. Hvidbogen, opfordring til landmændene dateret den 16. november 1914.
15. Tage Kaarsted, 1985, side 68.
16. Den Overordentlige Kommissions pressemeddelelse den 3. december 1914. De samvirkende danske Landboforeninger/Niels Jensen til Den Overordentlige Kommission den 14. december 1914. Begge dele i hvidbogen.
17. Jørgen Thomsen, 1977, side 111-112.
18. Tage Kaarsted, 1985, side 73-75.
19. Kr. Tovborg Jensen til Ove Rode den 1. november 1914.
20. Jørgen Thomsen 1977, side 125.
21. Tage Kaarsted, 1985, side 80-88.
22. Kr. Tovborg Jensen til Ove Rode den 24. januar og 12. februar 1915.
23. Hvidbogen. Bilag til Den Overordentlige Kommissions skrivelse af 4. december 1914.
24. Indenrigsministeriet til Ribe Amt den 19. december 1914 – med forespørgsel om, hvilken løsning amtet ville foretrække. I Ribe foretrak amtet den decentrale løsning. Ribe Amt til Indenrigsministeriet, koncept ekspederet den 22. december 1914. Begge i Ribe Stiftamts j.nr. U-272-1914 i pakken B-009. 6.120.
25. Indenrigsministeriet til amterne den 11. januar 1915, Ribe Amt til politimestrene den 14. januar 1915. Begge i Ribe Stiftamts j.nr. U-27-1915 i pakken B-009. 6.124.
26. Samme sted. Påtegning til politimesteren i Holsted, koncept ekspederet den 26. januar 1915.
27. Frost, Gørding-Malt herredskontor den 28. januar 1915 til Ribe Stiftamt, samme sted.
28. Indenrigsministeriet til Ribe Amt den 5. februar 1915, samme sted.
29. Oversigt vedrørende regnskabet over statens indkøb af dansk rug i Ribe Amt januar-september 1915. I: Ribe Stiftamt, j.nr. U-27-1915.
30. Indenrigsministeriet til amtet den 17. april 1915, som amtet med påtegning sendte videre til politimestrene. Politimesteren i Esbjerg, Esmann, svarede den 24.

april 1915, at Eriksen & Christensen havde indvilliget i at føre regnskab med salget fra statens lagre og udfærdige summariske redegørelser.

31. Eriksen & Christensen, Esbjerg: Diverse sager. Beretning dateret 24. april 1967 om virksomheden siden 18. november 1893.
32. 1.041 tønder blev solgt mellem 24. april og 14. maj 1915. Det fremgår af en skrivelse fra amtet til Indenrigsministeriet, koncept ekspederet den 15. maj 1915. Ribe Amts j.nr. U-27-1915 i pakken B-009. 6.124.
33. Ib Gejl og Chr. R. Jansen, Korn, Købmænd og Kornkompagni, 1971, s. 168-173.
34. Referat dateret 9. april 1915 – i Grosserer-Societetets arkiv pk. 3.350, læg uden navn.
35. Jydsk Andels-Foderstofforretning til Carl T. Levinsen den 6. april 1915, samme sted.
36. V. Lunds brev til Indenrigsministeriets Kornkontor den 5. maj 1915. Findes i Grosserersocietets arkiv pk. 3.350, et andet læg ligeledes uden titel.
37. Samme sted – Jydsk Andel-Foderstofforretning til Indenrigsministeriets Kornkontor den 17. maj 1915.
38. Chr. R. Jansen: Korn, Købmænd og Kornkompagni, side 173.
39. Kr. Tovborg Jensen til Ove Rode den 13. februar 1915.

FASE 2: EFTERÅRET 1915 – JANUAR 1917

1. Den Overordentlige Kommission til Indenrigsministeriet den 2. juni 1915. Hvidbogen.
2. Indenrigsministeriet til Den Overordentlige Kommission den 3. juni, Den Overordentlige Kommission til ministeriet den 4. juni. Statistisk Departement fremlagde sit forslag til plan den 12. juni 1915.
3. Indenrigsministeriets Kornkontor, j.nr. 1915/3009.s. Udskrift af forhandlinger mellem landbrugsorganisationerne og Den Overordentlige Kommission. Kommissionens endelige forslag blev indgivet den 8. juli 1915.
4. R. Jensen Vandman til Indenrigsministeriet den 14. januar 1916. I Indenrigsministeriets Kornkontor, j.nr. 1915/3009.s.
5. Carl Bech som præsident for Det kgl. danske Landhusholdningsselskab, F. Moltke som præsident for De samvirkende danske Landboforeninger og And. Nielsen, formand for Andelsudvalget (og fra 30. august 1915 til ophævelsen formand for Landbrugsrådet). Samme sted.
6. Cirkulære nr. 122 af 2. juli 1915
7. Cirkulære nr. 203 af 27. november 1915.
8. Kr. Tovborg Jensen til Ove Rode den 19. juni 1915.
9. Indenrigsministeriets Kornkontor 1915/3009.s. Sorø, Præstø, Odense, Hjørring og Ringkøbing amter forhøjede Statistisk Departements ligning med 2-5 %. Senere måtte ligningen dog bortfalde i Sorø, Odense og i Hjørring amter for hvedens vedkommende. Det samme skete i en række andre amter.
10. Kr. Tovborg Jensen til Ove Rode den 21. december 1915.
11. I Indenrigsministeriet har man muligvis vurderet, at de moralske omkostninger i

forbindelse med et efterfølgende stormvejr, herunder amtmandens tab af prestige, var større end den mængde korn, der ville kunne trækkes ud af bønderne under de nu givne omstændigheder. Indenrigsministeriets Kornkontor j.nr. 1917/3009.

12. Indenrigsministeriets Kornkontor, journalsag nr. 1915/3009.r: Kvong Sogneråds skrivelse af 2. og 11. februar 1916, amtets af 5. og 15. februar, Indenrigsministeriets af 21. februar 1916.
13. Samme sted. Amtets af 17. februar, Indenrigsministeriets af 24. februar 1916.
14. Samme sted. Veerst-Bække Sogneråds af 21. januar og 9. februar 1916, amtets af 3. februar og Indenrigsministeriets af 21. februar 1916.
15. Indenrigsministeriets Kornkontor j.nr. 1915/3009.s, første læg (uden nr.).
16. Ribe Stiftamt, j.nr. U-14-1916 i arkivpakken B-009. 6.131. Valsemøllens skrivelse af 2. december 1915.
17. Samme sted. Valsemøllens brev af 6. januar 1916.
18. Samme sted. Pinholts skrivelse dateret 13. januar 1916.
19. Formandens erhverv fremgår af brevpapiret. Prisreguleringskommissionen for Ølgod Kommune 14. januar 1916.
20. Varde Byfogeds skrivelse af 15. januar 1916 og Øster og Vester Herreders af 4. februar 1916. Ribe Stiftamt j.nr. U-14-1916.
21. Lunde-Outrup Prisreguleringskommissions svar er dateret den 26. januar 1916. Ribe Stiftamts j.nr. U-14-1916.
22. Ansager Prisreguleringskommissions svar 17. januar 1916. Samme sted.
23. Politimesterens skrivelse er dateret den 4. februar 1916. Samme sted.
24. Samme sted. Ove Rodes brev af 8. januar 1916.
25. Samme sted. Forslag dateret 7. januar 1916.
26. Udskrift af Ribe Amts Fællesudvalgs forhandlingsprotokol dateret 18. januar 1916, mødet den 15. samme måned. I Ribe Stiftamts j.nr. U-18-1816.
27. Annette Østergaard Schultz: Mellem Fjelstrup og fronten. Inger og Jørgen Friis – breve 1915-18. Afsnittet om hjemmehæren beskriver opbygningen af den tyske lokale kriseforvaltning.
28. Indenrigsministeriets skrivelse af 6. maj 1916. I Kornkontorets j.nr. 1917/3009.r
29. Brand er en plantesygdom, som især optræder i korn. Den fremkaldes af svampe, hvis modne sporer giver den angrebne del et brændt udseende.
30. Kr. Tovborg Jensen til Ove Rode den 24. november 1916
31. Cirkulære nr. 247 af 24. november 1916.
32. Lindknud Landkommune, sognerådets forhandlingsprotokol 5. december 1916 (fællesmøde med prisreguleringskommissionen): LK-781. 101/2. Samt Brørup Landkommune, sognerådets forhandlingsprotokol 7. devmeber 1917: LK-741. 101/2. I begge kommuner blev tilsynet organiseret med en distriktsinddeling.
33. Lindknud Landkommune, sognerådets forhandlingsprotokol 18. januar 1917.
34. Indenrigsministeriets Kornkontor, j.nr. 1916/3005.
35. Kr. Tovborg Jensen til Ove Rode den 11. april 1917.
36. Indenrigsministeriets Kornkontor, j.nr. 1915/3009.s. Haarløvs brev til Haugen Jo-

hansen den 24. april 1916, dvs. 14 dage efter, at opfodringsforbudet var trådt i kraft i sit fulde omfang.

37. Ribe Stiftamt, j.nr. U-18-1916, lægget »maksimalpris« (!), i B-9. 6.132, koncept til Indenrigsministeriet, ekspederet den 12.maj 1916.
38. Amternes indberetning til Den Overordentlige Kommission om tilsynet med brødpriser. Ribe Amts af 28. oktober 1915. I Hvidbogen.
39. Ribe Stiftamt, j.nr. U-18-1916 (i første omgang journaliseret under U-319-1915), lægget i »maksimalpris« i B-9. 6.132. Ribe Stiftamts skrivelse til K. Okholm, formand for fællesudvalget, den 21. december 1915, bilagt svarene fra politimestre og prisreguleringskommissioner.
40. Indstillingen kom i første omgang til at kollidere lidt med Indenrigsministeriets bekendtgørelse et par dage senere, hvor maksimalprisen på rugmel blev sat 1 øre højere pr. kg. end fællesudvalgets indstilling. Det betød efter fællesudvalgets opfattelse, at også brødprisen måtte justeres 1 øre op. Men den nye indstilling blev givet med nogen reservation – fællesudvalget opfordrede sammen med indstillingen amtet til at nedsætte såvel mel- som brødpris med 1 øre (tilbage til de 20 øre pr. kg. eller 20 kr. pr. 100 kg/td. Rugmel). En sådan nedsættelse, altså at gå under den ministerielt fastsatte maksimalpris var der åbnet mulighed for i bekendtgørelsen.
41. Ribe Amt, j.nr. U-18-1916, lægget maksimalpris i B-9. 6.132. K. Okholms skrivelse af 27. januar 1916.
42. Samme sted. Martin Hansens skrivelse af 10. april 1916, Ribe Stiftamts til Ringkøbing Amt den 1. maj, svaret herfra den 5. maj og Ribe Stiftamts den 6. maj 1916. Om mødets resultat: Koncept til Indenrigsministeriet, ekspederet den 12. maj 1916.
43. Samme sted. Koncept til fællesudvalget, ekspederet den 20. maj 1916.
44. Jfr. brev til Indenrigsministeriet den 20. juni 1916.
45. Haarløv til Rosenmeier den 14. juni 1916.
46. Udskrift fra møde mellem fællesudvalget, amtet og bagernes repræsentanter den 19. juni 1916.
47. Ribe Stiftamt til Indenrigsministeriet, koncept ekspederet den 20. juni 1916.
48. Foreløbig ved telegram af 24. juni 1916.
49. Ribe Stiftamt, j.nr. U-151-1916 (i B-9. 6.234). Læg: »hører til skr. 15/5 16 om rugsalget«, bagermesterudvalgets breve den 29. april og 8. maj 1916. Også i forbindelse med sidstnævnte skrivelse gjorde bagerne i øvrigt opmærksom på, at en forhøjelse af maksimalprisen på rugbrød var nødvendig.
50. Samme sted – fremgår af amtets skrivelse til bagernes udvalg den 15. maj 1916.
51. Samme sted, Ringkøbing Amts skrivelse den 13. maj 1916.
52. Fremgår f.eks. af skrivelse fra Prisreguleringskommissionen i Struer til Ribe Stiftamt den 23. juni 1916.
53. Efter indstilling til Indenrigsministeriet af 6. september 1916. Journaliseret under amtsnævnets I-16-1917/1918, men henlagt under U-216-1917. Amtsnævnet eksisterede slet ikke i 1916.

54. Valsemøllen fremsendte de underskrevne erklæringer om anslået forbrug den 22. september 1916. Findes i Ribe Stiftamts j.nr. U-216-1916 (B-9. 6.136.)
55. Diverse regnskaber ligger også i Ribe Stiftamts U-216-1916.
56. Bekendtgørelse nr. 31 af 19. februar 1916.
57. Overenskomst vedrørende handel med majs, § 3. I Grosserer-Societetets arkiv, Danske Korn- og Foderstof-Importørers Fællesorganisation, pk. 3.350. Læg uden navn. Heri findes i øvrigt også de mange indmeldelser fra ult. februar 1916 til Fællesorganisationen.
58. Chr. R. Jansen i Korn, Købmænd og Kornkompagni, s. 186-187.
59. Tillæg til Overenskomst vedrørende handel med majs, § 1. Grosserer-Societetets arkiv/Danske Korn- og Foderstof-Importørers Fællesorganisation, pk. 3.350. Læg uden navn.
60. Fortegnelse over forskellige under krigen nedsatte ekstraordinære udvalg m.m. Findes i Ribe Amts j.nr. U-19-1918. Er dateret 15. december 1917.
61. Chr. R. Jansen i Korn, købmænd og kornkompagni, side 188.
62. Indenrigsministeriets cirkulære af 1. september 1916 fremsendt til de kommunale kommissioner, om lagermuligheder, tilsyn og pasning: Koncept af 4. september 1916. Aftale med kornopkøberne: Koncepter af 2. og 5. september 1916. Ribe Stiftamts j.nr. U-216-1916, koncepterne ligger i det særlige læg med amtsnævnsskrivelser.

FASE 3: FEBRUAR 1917 – SEPTEMBER 1917

1. Tage Kaarsted, 1985, side 171-172.
2. Samme sted side 183.
3. Cirkulære nr. 72 af 20. marts 1917.
4. Bekendtgørelse af 3. april 1917 og cirkulære nr. 130 af 23. maj 1917.
5. Lov/bekendtgørelse nr. 150 af 4. april 1917, nr. 189 af s.d., nr. 213 af 21. april og nr. 227 af 28. april 1917.
6. Indenrigsministeriets Kornkontor, j.nr. 3001-1917.5: Thisted Amts skrivelse af 22. marts 1917.
7. Indenrigsministeriets Kornkontor, j.nr. 3001-1917.110. Amtets skrivelse af 15. september 1917.
8. »I de amter, hvor der hidtil har fundet opkøb af korn sted for statens regning, kan aflevering og modtagelse ved amtets foranstaltning ske som hidtil, dog at sælgeren skal underrette vedkommende korntilsynsmand om størrelsen af de kvanta, han afleverer til amtet.« Bekendtgørelse nr. 189 af 3. april 1917.
9. Indenrigsministeriets Kornkontor, j.nr. 1917-3001.18.
10. Ribe Amt, j.nr. U-199-1917 i B-9. 6.142.
11. Således direkte spurgt af korntilsynsmanden i Skals (Viborg Amt) til Indenrigsministeriet den 16. april 1917. Indenrigsministeriets Kornkontor j.nr. 1917-3001.11.
12. Indenrigsministeriets Kornkontor, j.nr. 1917-3001.12. Korntilsynsmandens brev til Indenrigsministeriet dateret 13. april 1917 og Indenrigsministeriets skrivelse til korntilsynsmændene den 16. april 1917.

Den 19. april indsendte også korntilsynsmanden for Fårevejle en række sprøgsmål til Indenrigsministeriet, foranlediget af erhvervet. Kornkontorets j.nr. 1917-3001.14. Også korntilsynsmanden i Ubby fandt hos en landbruger, der i forvejen havde rigelig med byg og havre, et parti majs. – »*Kornkontoret bedes derfor godhedsfuldt oplyse mig, om jeg har ret til hos vedkommende ejer at fordre udleveret det byg, der efter beregning bliver at aflevere, når hele majsbeholdningen betragtes som svinefoder.*« Beregningen af bygfoder til svin var imidlertid uafhængig af, om bonden havde majsfoder. J.nr. 1917-3001.15.

13. Kornkontorets j.nr. 1917-3001. 45, 53, 69, 73, 79, 82, 86, 109 m. endnu fl.
14. Kornkontorets j.nr. 1917-3001. 59. Lolland-Falster Stiftamt til korntilsynsmanden den 8. juni 1917, denne til Indenrigsministeriet den 9. juni 1917.
15. Kornkontorets j.nr. 1917-3001.104 og Ribe Stiftamts j.nr. U-294-1917.
16. Indenrigsministeriets Konkontor.nr. 1917-3001.17.
17. Kornkontorets j.nr. 1917-3001.85.
18. Politirapport af 26. september 1917 i Indenrigsministeriets Kornkontor j.nr. 1917-3009.97r.
19. Jerne-Skads Sogneråd til Ribe Amt den 22. september 1917. Kornkontorets j.nr. 1917-3009.97r.
20. Samme sted. Diverse notitser i Indenrigsministeriet, bl.a. et dateret 2. oktober 1917. Et andet eksempel på en korntilsynsmand, som optrådte på en uheldig måde: Kornkontorets j.nr. 1917-3003.60.
21. Kornkontorets j.nr. 1917-3001.80.
22. Lindknud Landkommune, sognerådets forhandlingsprotokol 20. juli 1917. I LK-781. 101/2.
23. Indenrigsministeriets Kornkontor j.nr. 1917-3009.29. Korntilsynsmændene for Lindknud Sogn: Brev dateret den 11. juli 1917, Fællesudvalgets påtegning af s.d.
24. Ribe Stiftamts j.nr. U-225-1917 i B-9. 6.151. Indenrigsministeriets skrivelse af 11. juni 1917.
25. Indenrigsministeriets Kornkontor j.nr. 1917-3009.48
26. Ribe Stiftamt U-160-1917 i B-9. 6.142.
27. Indenrigsministeriets Kornkontor j.nr. 1917-3009.25.
28. Cirkulære nr. 187 af 1. september 1917.
29. Grosserersocietetet, referat af møde den 29. november 1917 med Herman Heilbuth, der foruden at være medlem af Grosserer-Societetets komite også var medlem af Den Overordentlige Kommission. I Grosserer-Societetets arkiv pk. 2.106, læg: Udskrifter af forhandlingsprotokollen.
30. Genpart af brev fra Den Overordentlige Kommission til Forretningsudvalget for Den danske Handelsstands Fællesrepræsentation den 6. juli 1917, i Grosserersocietetets arkiv pk. 2.106, læg Utilbørlig avance 1918, videresendelsen fremgår af mødereferat (udskrifter af forhandlingsprotokollen) 10. august 1918, i samme pakke.
31. Grosserer-Societetet, udskrifter af forhandlingsprotokollen, møde den 24. maj 1917, pk. 2.106.

32. Brev fra Grosserer-Societets Komite til Indenrigsministeriet den 26. maj 1917, findes i læg Utilbørlig Avance 1918, pk. 2.106.
33. Brev til Den Overordentlige Kommission, vedlagt Den Overordentlige Kommissions præcisering og Grosserer-Societetets kommentarer indskrevet, dateret 12. juni 1917. Indenrigsministeriets brev til Grosserer-Societetet den 22. juni 1917 samme sted.
34. Grosserer Lars Christensen, »Granafoder« til Grosserer-Societetet den 19. december 1917, samme sted.
35. Kr. Tovborg Jensen til Ove Rode den 11. april 1917.

FJERDE OG SIDSTE FASE: FRA AUGUST 1917

1. Indenrigsministeriets Kornkontor, j.nr. 1917/3003.221. Ernæringsrådets indstilling. Den er udateret, men er fra et sted mellem 11. og 30. august 1917.
2. Indenrigsministeriets Kornkontor, j.nr. 1917/3003.132, referat af Møllernævnets møde den 22. november 1917.
3. Indenrigsministeriets Kornkontor, j.nr. 1917/3003.221, Den Overordentlige Kommissions udtalelse 30. august 1917.
4. Jørgen Jørgensens brev til Ove Rode dateret 8. juli 1917. Indenrigsministeriets Kornkontor j.nr. 1917/3009.25.
5. Indenrigsministeriets Kornkontor, f.eks. j.nr. 1917/3009.60, 1917/3009.73, 1917/3009.79 og 80.
6. Kr. Tovborg Jensen til Ove Rode den 13. juni 1917.
7. Lov nr. 387 af 3. august 1917 vedrørende avlen af høst 1917 m.m.
8. Bekendtgørelse nr. 420 af 1. september 1917 om forbud mod at anvende rug og hvede til fodring.
9. Bekendtgørelse nr. 421 af 1. september 1917.
10. Bekendtgørelse nr. 401 af 24. august 1917.
11. Cirkulære nr. 196 af 19. september 1917.
12. Bekendtgørelse nr. 409 af 29. august 1917 og bekendtgørelse af 8. september 1917.
13. Bekendtgørelse nr. 516 af 18. oktober 1917.
14. F.eks. Indenrigsministeriet Kornkontor, j.nr. 1917/3009.270.
15. Indenrigsministeriets Kornkontor, j.nr. 1917/3009 – undernumrene 280, 296 og 308. Procedure for tvangstærskning fastlagt ved bekendtgørelse nr. 610 af 7. december 1917.
16. Lov nr. 328 af 26. juni 1917.
17. På foranledning af Hejnsvigs Sogneråds forespørgsel overlod Indenrigsministeriet via Ribe Stiftamt det dog til sognerådene at afgøre, om den fornødne dokumentation *skulle* tilvejebringes. Indenrigsministeriets af 11. august 1917 i Ribe Stiftamts j.nr. U-257-1916, læg »sagen«. Jf. også Brørup Landkommune, sogneråds forhandlingsprotokol 12.9.1917.
18. Ribe Stiftamt, j.nr. U-257-1917 (i B-9. 6.142), lægget »klager«, nummereret 1-53. F.eks nr. 15, 21, 23, 27 og 47.

19. Lægget »sagen« i U-257-1917. Konkrete eksempler på sognerådenes fejl ses i lægget »klager«, f.eks. nr. 3, 4, 16, 24 og 33.
20. Lægget »klager« i U-257-1917, f.eks. nr. 2, 28 og 51.
21. Samme sted, nr. 29.
22. Samme sted f.eks. nr. 47.
23. Kr. Tovborg Jensen til Ove Rode den 25. maj 1917.
24. H. Elmhuus til fuldmægtig Stemann den 21. oktober 1917 i Indenrigsministeriets Kornkontor, j.nr. 1917-3009.270.
25. Vejlby Kornnævn, P. Jensen til Indenrigsministeriets Kornkontor den 9. november 1918, samme sted.
26. Det er lidt uklart, om der er tale om formanden for det kommunale kornnævn, nævnte P. Jensen, eller om det formanden for Assens Amtsnævn. Formandens udtalelser er refereret i påtegning på stiftamtets brev af 1. december 1917, Indenrigsministeriets Kornkontor, j.nr. 1917-3009.270.
27. Samme sted: Fyns Stiftamt til Indenrigsministeriets Kornkontor den 1. december 1917.
28. Der kunne også sættes spørgsmålstegn ved ordningerne som sådan. »Landmænd på Hobro-egnen« henvendte sig 9. oktober 1917 til Indenrigsministeriet med den iagttagelse, at der blev udskrevet mere korn, end det var nødvendigt for befolkningens ernæring. Indenrigsministeriets Kornkontor, j.nr. 1917-3009.262. Protesten blev henlagt.
29. Udtalelse fra møde, afholdt den 6. juni 1917 af Foreningen af Større Handelsmøller, i Indenrigsministeriets Kornkontor, j.nr. 1917-3003.127.
30. Skrivelse af 11. juni fra udvalg under Foreningen af Større Handelsmøller, samme sted.
31. Grosserersocietet, pk. 2.106, læg: Korrespondance. Brev fra Foreningen af Danmarks importører og grossister i melbranchen til Grosserer-Societetets Komite den 19. juni 1917, bilagt brev fra foreningen til Indenrigsministeriet dateret 15. juni 1917.
32. Indenrigsministeriets Kornkontor 1917-3003.132. Pressemeddelelse af 19. juni 1917.
33. Victor Elberling. Rigsdagens Medlemmer gennem 100 år, bd.I, 1949.
34. Foreningen af større Handelsmøller i Danmark, forhandlingsprotokol.
35. Møllernævnets indstilling af 11. august 1917 i Indenrigsministeriets Kornkontors j.nr. 1917-3003.221.
36. Ernæringsrådets Forslag til ny forordning med handle med mel og brød for 1917, udateret, mellem 11. og 30. august 1917. Samme sted.
37. Den Overordentlige Kommissions udtalelse 30. august 1917, samme sted.
38. Noget gladere derimod for den efterfølgende overenskomst om høsten 1918. Foreningen af Større Handelsmøller i Danmark, forhandlingsprotokol 27. juli 1918
39. Referat af Møllernævnets møder 16. og 20. november, dateret 22. november 1917, i Indenrigsministeriets Kornkontor j.nr. 1917-3003.132.
40. Esbjerg Elektricitetsværk til Ribe Stiftamt den 9. juli 1917. I Indenrigsministeriets Kornkontor j.nr. 1917-3003.118.

41. Fremgår af Konsul Konstads brev til Indenrigsministeriets Kornkontor den 30. maj 1917. Samme sted.
42. Politimester Esmann til stiftamtet på baggrund af politirapport af 21. juni 1917. Samme sted.
43. Kongstad til stiftamtet den 28. juni 1917. Samme sted.
44. Stiftamtets påtegning dateret 12. juli 1917, Kornkontorets overvejelser dateret 16. juli, Brændselsolienævnets afgørelse dateret 27. juli 1917. Alle i Kornkontorets j.nr. 1917-3003.118.
45. Ribe Stiftamt, j.nr. U-224-1917, B-9. 6.151. Telegram fra Kornkontoret med bemyndigelse til ekspropriation datereret 9. juni 1917, protokol over ekspropriationsforretning den 11. juni 1917.
46. Fremgår af notits, dateret 16. juli 1917 på brev (fra Købmand Feerup dateret 15. juli 1917) i Ribe Amtsnævns journalsag I.16.1917/1918. Denne sag indeholder en del dokumenter fra 1917 journaliseret under henholdsvis U-216-1916 og U-290-1916. Nævnet blev først oprettet kornloven af 3. august 1917. Selve den fyssiske henlæggelse er sket blandt stiftamtets U-1916-sager, i pakken B-9. 6.136.
47. Valsemøllens brev dateret 23. juli 1917, Købmand Feerups af samme dato. Samme sted.
48. Protokollat fra møde på Valsemøllens kontor den 24. juli 1917. Samme sted.
49. Esbjerg Byråds svar til amtet er dateret den 25. juli 1917. Samme sted.
50. Kr. Tovborg Jensen til Over Rode 23. januar 1918
51. Lov om Høsten 1918, nr. 154 af 20. marts, § 17.
52. Ribe Amtsnævns journal 1918/1919 (B-9. 7.600t), j.nr. K-23-18/19.
53. Lov nr. 154 af 20. marts 1918, § 16 og lov nr. 501 af 19. september 1919, § 11.
54. Kr. Tovborg Jensen til Ove Rode den 27. juni 1918.
55. Sammentalt på baggrund af møderne i amtsnævnet for Skanderborg amtsrådskreds den. 2. juni, 17. august, 7., 14. og 20. september, 2., 7., 25. og 28. oktober, 18. december 1918 og 11., 14. januar, 15. marts 1919 og møderne i amtsnævnet for Århus amtsrådskreds den 30. juli, 17., 28. og 30. august, 16. september, 7., 18. og 28. oktober, 18. december 1918. Forhandlingsprotokollerne: B-006B. 5537 og 5538.
56. Trap: Danmark, fjerde udgave oplyser, at hartkornet i Århus amts landdistrikter var på 23.778 i 1905. I 1924 var den samlede jordværdi på 195,8 mio. kr. Forudsat, at hartkornet ikke steg frem til 1924 (nyopdyrkning har trods alt været nogenlunde begrænset i det østjyske Århus amt), så stod den gennemsnitlige tønde hartkorn i 8234 kr. i 1924. Som nævnt lå den leveringsfri bundgrænse i 1918 på 3000 kr. jordværdi.
57. Viborg Stiftamt, Amtsnævnet: Lister over jordværdi til ligning i høståret 1918-1919 (B-004. 6.132), *sammenholdt* med Klager 1918-1919 i B-004. 6.134-6.135.
58. Klagen fra 42 beboere i Fiskbæk Sogn er dateret den 16. juli 1918.
59. Skyldrådets udtalelse dateret 6. august, amtsnævnet den 20. september 1918.
60. Vorde-Fiskbæk-Romlund Sogneråd ved formand Jens Jensen til amtsnævnet 15. juli 1918.
61. Formandens klage er dateret 14. juli 1918.

62. Bekendtgørelse nr. 292 af 1. juni 1918 og kornlovens §2, stk. 5.
63. Ribe Amtsnævns journal 1918/1919 og 1919/1920: B-009. 7.600t og 7.600u.
64. Cirkulære nr. 12 af 21. januar 1919.
65. De tre pakker i amtsarkivet B1. 7.915-7.917, Kornnævn 1918, indeholder udelukkende sager vedrørende overtrædelse af kornlov/manglende levering. Sagerne er fortløbende nummereret 1-169.
66. Forhandlingsprotokol for Amtskornnævnet for Århus Amtsrådskreds 1917-1920 (B6B. 5.538): 17. og 27. oktober, 22. november, 23. december 1919, 13., 16. og 26. januar 1920.
    Når tallene er minimums skyldes det, at en række sager slet ikke blev behandlet, fordi jordbrugerne i disse tilfælde automatisk blev optaget på listen over skyldfri.
67. Forhandlingsprotokol for Amtskornnævnet for Skanderborg Amtsrådskreds 1917-1919 (B6B. 5.537), 18. februar 1919.

KOMMUNALE DYRTIDS- OG ANDRE FORDELENDE FORANSTALTNINGER

1. Brød blev rationeret ved lov nr. 141 af 17. marts, jf. også lov nr. 169, 256, 430, 465 og 502, alle i 1917.
2. Lov nr. 547 af 8. november 1917.
3. Lov nr. 621 af 13. december 1917 og nr. 624 af 10. december 1917.
4. Ribe Stiftamt, j.nr. U-228/1916: Opgørelse over statstilskud i henhold til § 6 i Lov nr. 320 af 22. december 1915.
5. Ribe Stiftamt j.nr. U-195/1918, indberetninger om dyrtidsforanstaltninger.
6. Af 30 tilfældigt udvalgte skatteydere i Brørup blev følgende 5 i skatteåret 1916/1917 ansat til en indtægt på 600 kr. eller derunder: 1 husmand/vejmand, 1 smed/husejer, 1 enke, 1 rentrice og 1 husmand.
    Men der var også f.eks. en husmand, en arbejdsmand og en snedker, som lå over indtægtsgrænsen på de 600 kr. Brørup Landkommune, LK-741. 304/2, Mandtals- og ansættelseslister 1917/1918 (»Sidste års ansættelse«)
7. Ribe Stiftamt j.nr. U-195/1918, indberetninger om dyrtidsforanstaltninger.
8. I Ribe Amt: Ølgod, Jerne, Holsted, Nordby, Sønderho, Brørup, Skanderup, Vamdrup og Gørding. Indenrigsministeriets Kornkontor, j.nr. 1917/3009.161.
9. Jf. kornloven af 3. august 1917, § 5.
10. Brørup Sogneråd. Forhandlingsprotokol 12. september 1917.
11. Samme sted den 5. december 1917. Fire kommuner i Ribe Amt, heraf én (Jernved) uden »bymæssig bebyggelse« fastsatte på dette tidspunkt, ved årsskiftet 1917/1918 maksimalpris på kartofler (mellem 8 og 10 kr. pr. 100 kg). Indenrigsministeriets Kornkontor 1917/3001.161.r.
    Kommunernes fastsættelse af en maksimalpris var foranlediget af Indenrigsministeriets Bekendtgørelse af 9. november 1917.
12. Brørup Sogneråd. Forhandlingsprotokol 9. juli 1918.
13. Samme sted 10. september 1918.
14. Kulimportørerne lovede at nedsætte kul- og kokspriser med 25 % mod at staten gik ind på at tegne krigsskadeforsikring. Pressemeddelelser af 11. august 1914 i

Hvidbogen. De kommunale værker blev bedt om at indsende opgørelse over forventet forbrug. Pressemeddelelse af 9. august 1914. Det Statistiske Departements skrivelse af 4. marts 1915. Samme sted.

15. Den Overordentlige Kommission til Indenrigsministeriet den 26. maj 1915. Landbrugsministeriets pressemeddelelse af 28. maj 1915 og cirkulære til de danske tørveværker af 29. maj 1915. Hvidbogen.
16. Cirkulære nr. 128 af 30. juli 1915.
17. I Lindknud blev cirkulæret f.eks. fremlagt på sognerådsmødet den 11. august, men blot taget til efterretning. Lindknud Sogneråd. Forhandlingsprotokol 11. august 1915.
18. Cirkulære nr. 55 af 19. april 1916.
19. Brørup Landkommune, sognerådets forhandlingsprotokol 7. juni 1916 og 11. januar 1917.
20. Samme sted 13. september, 11. oktober og 5. november 1916.
21. Brørup Sogneråds forhandlingsprotokol den 7. februar 1917 refererer blandt andet til brændselsudvalgets møde på afholdshotellet i Brørup den 31. januar 1917.
22. Lindknud Landkommune, sognerådets forhandlingsprotokol 9. august 1916 (efter forespørgsel fra Ribe Stiftamt).
23. Samme sted 13. september 1916.
24. Samme sted 11. oktober og 30. oktober 1916.
25. Cirkulære nr. 220 af 16. november 1916.
26. Jernved Landkommune, LK-777. 101/2. Sognerådets forhandlingsprotokol 22. november 1916.
27. Cirkulære nr. 34 af 12. februar 1917. Bekendtgørelse nr. 77 af 17. februar s.å.
28. Brørup Landkommune, sognerådets forhandlingsprotokol 9. maj, 8. august og 5. december 1917.
29. Samme sted 6. juni og 11. juli 1917
30. Lindknud Landkommune, sognerådets forhandlingsprotokol 10. april 1917.
31. Brørup Landkommune, sognerådets forhandlingsprotokol den 28. september og 8. oktober 1918.
32. Lindknud Landkommune, sognerådets forhandlingsprotokol den 11. september 1918.
33. Cirkulære nr. 147 af 22. august 1918.
34. Lindknud Landkommune, sognerådets forhandlingsprotokol den 10. september 1919
35. Brørup Landkommune, sognerådets forhandlingsprotokol 9. december 1919 og 18. februar 1920.
36. Ribe Stiftamt, j.nr. U-124-1918 i B-009. 6.154), Indenrigsministeriets brev er dateret 8. april 1918
37. Tillægsbekendtgørelse nr. 442 af 13. september 1917
38. Brørup Landkommune, sognerådets forhandlingsprotokol 7. februar og 5. december 1917, 8. oktober 1918, 8. april og 13. maj 1919.
39. Brørup Landkommune, LK-741.304/2-3, Mandtals- og ansættelseslister 1915-1922

(»sidste års ansættelse«). A.E. Sørensen havde en del mellemværender med skattevæsenet; men hans klager blev ikke taget til følge. Sognerådets forhandlingsprotokol 21. april 1917, 13. august 1918, 10. september 1918 (Sørensens skatteansættelse blev forhøjet efter kendelse fra Landoverskatterådet), 29. april 1919.

40. Samme sted og Jernved Landkommune, LK-777. 304/1: Mandtals- og ansættelseslister 1911-1921.
41. Kr. Tovborg Jensen til Ove Rode den 28. december 1914.

DET ER DA OGSÅ FOR GALT, AT...

1. Ribe Stiftamt, j.nr. U-266-1917 i B-009. 6.151. Brevet er udateret, men fra begyndelsen af juli 1917, for Stiftamtmand Stemann sendte brevet til Herredsfoged Saxild den 8. juli.
2. Statspolitibetjent Hansens rapport af 10. juli samt udskrift af Ribe Herreds politiprotokol 12. og 19. juli 1917. Samme sted.
3. Indenrigsministeriets Kornkontor, j.nr. 1916/3005. Ved Sorø Amts indberetninger: Amtmandens skrivelse af 7. december 1916 til retsbetjentene i Sorø Amt.
4. Ribe Stiftamt, j.nr. U-70-1917.
5. Indenrigsministeriets Kornkontor j.nr. 1917/3003.37.
6. Eksempel på "møller anmelder gårdejer": Indenrigsministeriets Kornkontor j.nr. 1916/3005.53.
7. Prisreguleringskommissionen i Brørup til herredskontoret i Holsted den 6. november 1917 og politirapport af 15. november 1917 i Ribe Stiftamts j.nr. C-437-1917.
8. Herredsfoged Frosts indstilling af 1. december 1917 og amtsnævnets af 25. januar 1918. Samme sted.
9. En brevskriver fra Ry til Hr. ministeren den 6. april 1917, Indenrigsministeriets Kornkontor j.nr. 1917-3003.50.
10. Anonym, udateret skrivelse til Indenrigsministeriet. Indenrigsministeriets Kornkontor, j.nr. 1917.3003.272.
11. Anonym fodermester til Indenrigsministeriet i Indenrigsministeriets Kornkontor j.nr. 1917.3003.266.
12. Lindknud Landkommune, sognerådets forhandlingsprotokol 15. september 1917.
13. P. Hermansens brev til Indenrigsministeren den 19. september 1917. Indenrigsministeriets Kornkontor j.nr. 1927/3027.12.
14. Brevet findes i Indenrigsministeriets Kornkontor j.nr. 1917/3003.139
15. Cirkulære nr. 319 af 22. november 1919.
16. Cirkulære nr. 222 af 21. november 1918.
17. Cirkulære nr. 213 af 11. november 1916.

Bilag: Nævns sammensætning december 1917

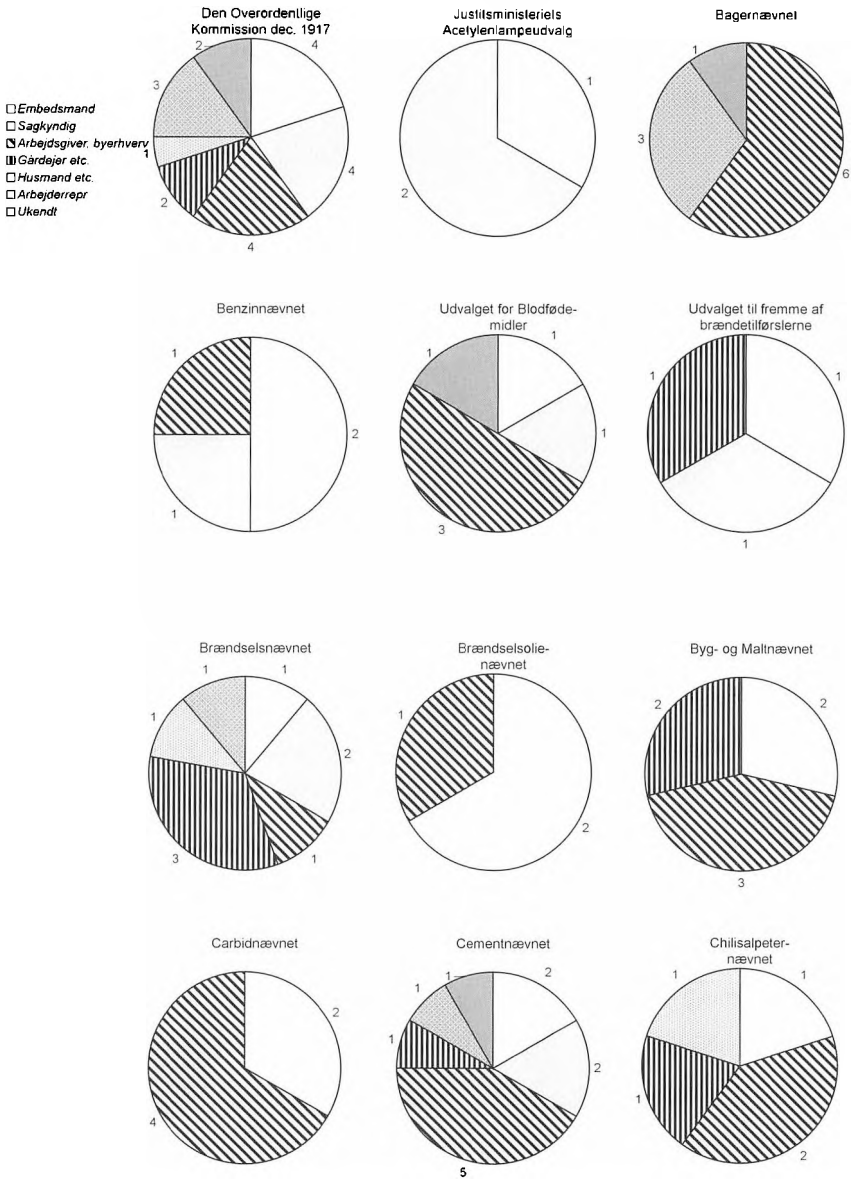

Bilag: Nævns sammensætning december 1917

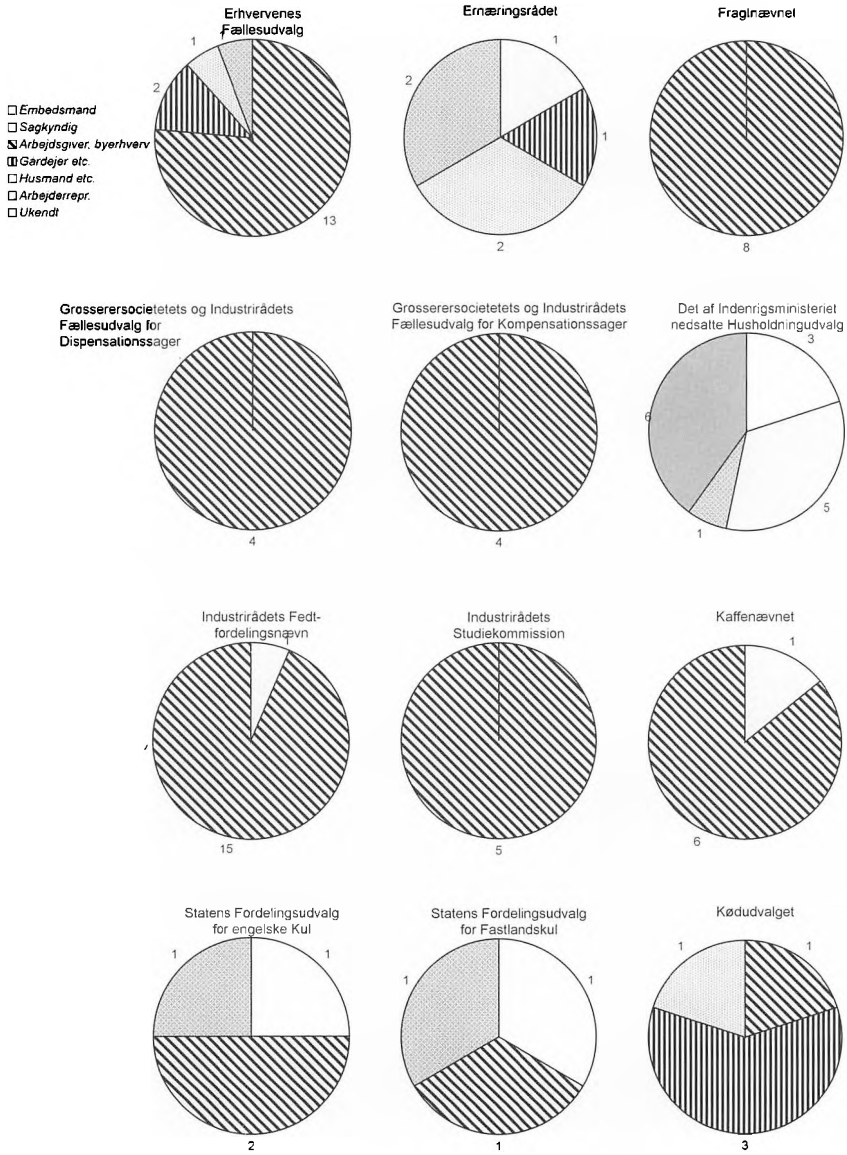

Bilag: Nævns sammensætning december 1917

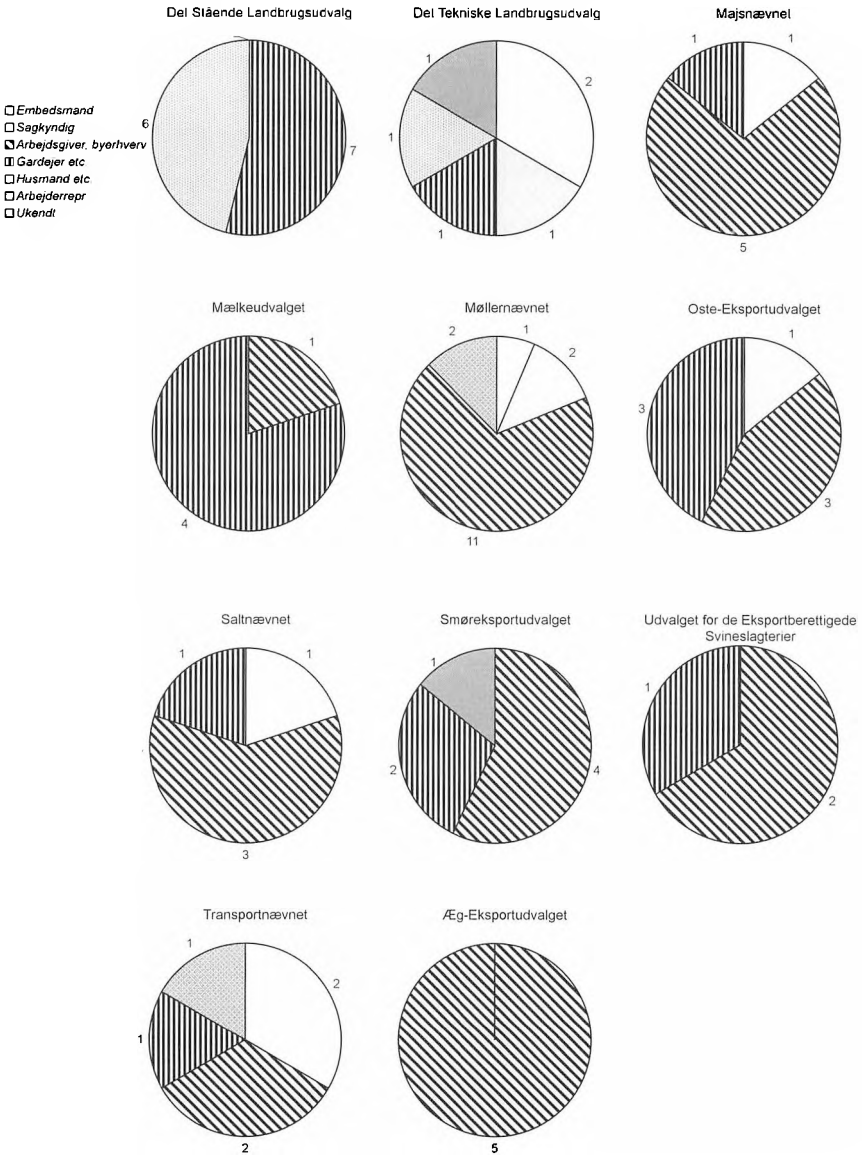

Bilag: Nævns sammensætning december 1917

